

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Філософічний факультет

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1965-66

Ч. 8

Мюнхен

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Філософічний факультет

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1965-66

Ч. 8

Мюнхен

Редагує Редакційна Колегія; коректа о. Ю. Гудзія

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, 8 München 19, Bothmerstr. 14

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Philosophische Fakultät

WISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

1965-66

Nr. 8

Diese Nummer der Wissenschaftlichen Mitteilungen der UFU erscheint dank der finanziellen Hilfe der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften, e. V. in München.

München

UKRAINIAN FREE UNIVERSITY

Department of Arts

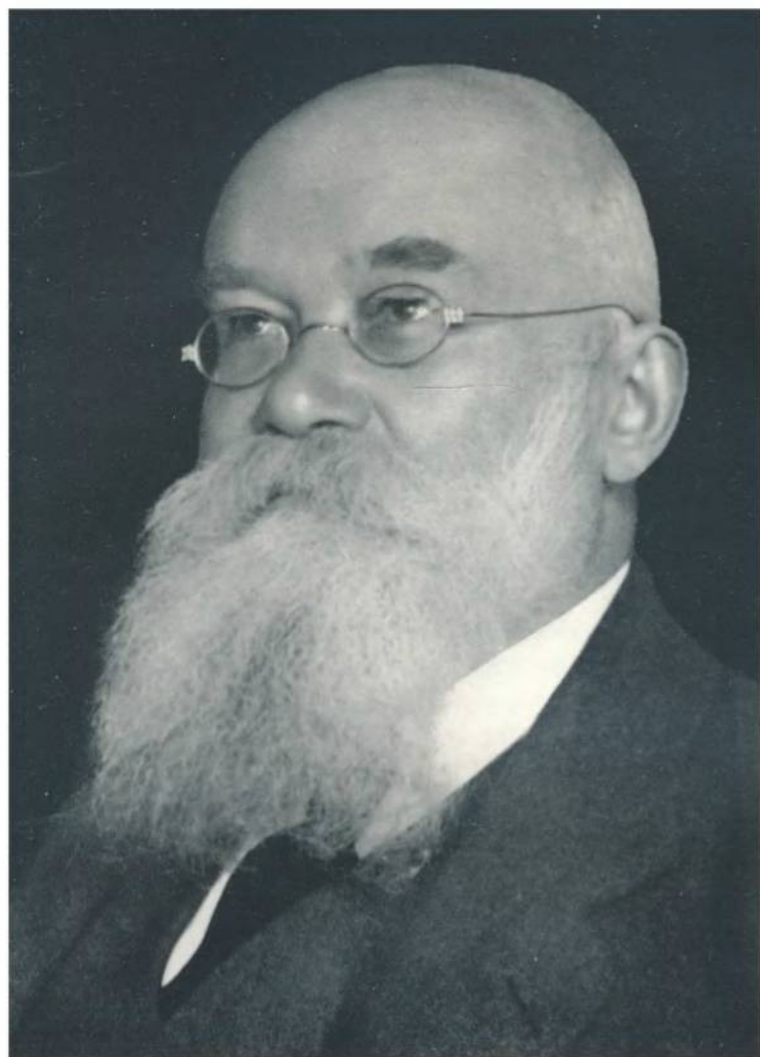
SCIENTIFIC NOTES

1965-66

No. 8

Munich

Ю. Б.

I. ФРАНКО І М. ГРУШЕВСЬКИЙ

На рік 1966 дві вікопомні дати припадають: 50-ліття зо дня смерти Івана Франка (28-го травня 1916 р.) і 100-ліття з дня народження Михайла Грушевського (29-го вересня 1866 р.).

Гіганти ці у відродженні нашого національного духу таку велику ваговитість мають, що не годилося б збувати їхні річниці одною-двома, хоч би й більшими статтями. Не тільки формальне бо відзначення ювілеїв двох Будівничих нам потрібне, а поглиблене вивчення їхнього вкладу в нашу культуру, використання їхніх здобутків, як рушійної сили в дальшому змагові й піднесенні нації.

В УВУ нуртує думка присвятити І. Франкові і М. Грушевському окремі збірники. Хочеться вірити, що наміри ці буде зреалізовано.

Нашою скромною нотаткою, що нею почато оці «Наукові Записки», наголошуємо тільки одне: потребу справжніх глибоких усебічних дослідів діяльності наших Велетнів.

Критики з українського патріотичного табору присвятили Франкові багато захоплених рядків, напоєних пієтетом до його особи. Намітилася тенденція ніби «бальзамування» постаті поета. Патріотична критика або оперувала імпресіоністичним підходом у намаганні подати суцільний образ Каменяра, або концентрувала у спогадах та витягала з архівів фактичні дані про Автора «Мойсея».

Сумний стан франкознавства немов символізує М. Возняк — людина, що завжди від національного табору тягнулася до «радянщини» і там залишалася завжди «чужим птахом». Його віддані студії великої постаті Франка надихані безсилою емпірикою.

Коли в нашій еміграційній критиці є небезпека загальної пишної фрази про Франка, то в підсоветській Україні на поета накладено вже віддавна тавро «революційного демократа», налічку, якою російський колоніалізм намагається відмежувати народ від поета, від усього багатства поетових ідей, від Франкового національного принципалізму.

му. Те, що ще й досі повне видання творів Франка не з'явилося, є ще одним зайвим доказом колоніального поневолення України.

Про Франка написано в УССР багато, йому присвячено довгий ряд збірок, не бракує й монографій. Але поодинокі цікаві праці чи бодай сторінки праць губляться в потоці ідеологічно зумовлених тверджень.

Характеристичним є те, що багато франкознавчих тем у советському літературознавстві не заторкнено, а коли й заторкнено, то бязко й поверхово.

Все сказане визначає чергові завдання для нас. Питання Франкової стилізованої еволюції треба поставити наново, відкинувши тенденційну уяву про поета як головно реаліста, а там, де Франко дійсно виявив себе реалістом, слід показати конкретно-індивідуальну специфіку цього реалізму.

Неоромантизм поета — дуже широка й майже недосліджена тема, а без неї годі й думати про якісь плідні висновки щодо цілості творчого шляху Франка.

Франко й європейський модернізм — проблема, дуже односторонньо заторкувана советськими дослідниками — потребує великого вкладу праці. Через неї відкриваємо Франка, як критика сучасної йому літератури та знайдемо ключ до розуміння поетового місця в модерній європейській літературі на переламі століть.

Звідси стелиться шлях до проблеми світового значення творчості Франка.

Серед великих наукових здобутків Франка особливу вагу мають його літературознавчі студії, зокрема зі стародавньої української літератури. Дотепер ми ще не вивчили ані літературознавчої методології нашого Вченого, ані не виділили основних його досягнень щодо вивчення історико-літературного матеріалу.

Ідеологію поета деякий час славословлено, але не досліджувано ніколи світогляду Франка в цілості. Наші ж вороги, заходившись коло насвітлення поглядів Франкових, до невпізнання викривили й спростачили їх. Тут ще майже непочатий край роботи, яку треба перевести над поезією, драмою, критикою, публіцистикою, науковими працями Франка. Зокрема споганену у советських дослідників тему — Франко й російська література — треба розглянути наново від початку до кінця, і не тільки в ідеологічному пляні, а й у суто літературному.

Ці студії вимагають контакту між франкознавцями, співпраці, а, можливо, навіть заснування Франкознавчого Інституту.

Тільки цим шляхом підготуємо себе до створення монументальної монографії про Франка, що її потрібність є вже пекучою.

Зрозуміння грандіозного творчого набутку М. С. Грушевського стоїть перед нами також як завдання великої національної ваги.

Ця спадщина є предметом постійного обстрілу советських істориків і політиків. Твори Грушевського не приступні для українського читача на Батьківщині, тим часом як поза СРСР дещо з його праць уже видано навіть кількома чужими мовами (англійською, французькою, німецькою, болгарською).

Навколо Грушевського відбувається бій за українську ідею. Інтерес до Грушевського зростає на Україні й на чужині. Потверджується поволі істина, що лайкою, наклепами не можна подолати великої духової спадщини.

Видатною заслугою «Книгоспілки» є те, що з'явилися на еміграції перевидання «Історії України-Руси» та «Історії української літератури» Грушевського. Добре, що передруковано «Культурно-національний рух на Україні в 16-17 віці» та «З історії релігійної думки на Україні». Цю видавничу діяльність не вільно припиняти. Справжнім пошануванням пам'яті Вченого було б перевидання всіх приступних наукових, науково-популярних і публіцистичних праць.

У публіцистиці Грушевського є чимало створеного під тиском хвилни, такого, що з погляду нинішньої суспільно-громадської думки є застарілим. Однак усі його публіцистичні писання є невід'ємною часткою історії нашого духового розвитку і тому заслуговують на велику увагу.

Із прикрістю мусимо признатися до гріха, що ніхто з нас Грушевського в усій повноті його творчого генія не знає. Про Грушевського є цікаві статті. Про нього писали люди, що десятки років з ним співпрацювали. Однак писали вони також у значній мірі настроєво.

Величезна заслуга Грушевського в тому, що він виробив свою схему історії Східньої Європи й сміливо протиставив її традиційно російській. Цю його заслугу вже приблизно навітлено в нашій літературі. Залишається детальніше простежити, як він цю свою схему застосував в усвідомленні величезного історичного матеріалу.

Майже не досліджено інші сторони методології Грушевського. Читачу цікава передмова проф. Б. Крупницького до перевидання першого тому «Історії України-Руси», відчуваємо всю широчінь методологічної проблематики, зв'язаної з працями Грушевського. Не маємо підстав сумніватися, що так звана державницька школа має за собою великі заслуги в історичних студіях. Однак, питання, наскільки вона репрезентує вищий щабель методологічний, залишається ще питанням.

Зіставлення праці В. Липинського «Україна на переламі» з відповідним томом «Історії України-Руси» Грушевського наочно показує позитиви обох істориків: з одного боку, геніяльність здогадки Липинського, яка, хоч і потребує дальших доказів і угрунтувань, захоплює своєю консеквентністю та, з другого, широту полотна Грушевського, обережне оперування припущеннями, цитування авторів, з якими він не погоджується, зрушення величезних масивів матеріалу. Здається нам поспішною проекція ліво-публіцистичних висловів Грушевського на його історичні праці.

Приписувана йому переоцінка ролі народу в історії та недооцінка ролі особи потребувала б також ґрунтовного перегляду.

Поза тим слід би підкреслити поодинокі методологічні ідеї, розсіпані в різних творах нашого Велетня.

Все це ще чекає на наші зусилля. Нехай же ювілейні дати І. Франка і М. Грушевського стануть початком нового, спертого на ґрунтовній аналізі етапу дослідів усього того, що вони залишили у скарбниці українського духу.

Наталя Полонська-Василенко

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ КУРІННИЙ

(З нагоди 70-ліття)

Року 1964 закінчилося 70 років життя професора Петра Петровича Курінного та 50-ліття його наукової, а разом з тим педагогічно-громадської праці.

Петро Петрович народився 4. V. 1894 року на Київщині, в м. Умані. Батько його, Петро Федорович видатний громадський діяч, був козацького походження, за фахом адвокат. Він належав до Одеської Старої Громади; брав участь в органі Київської Старої Громади «Київський Телеграф», де друкував дописи з селянського побуту під псевдонімом «Український».

Петро Федорович любив український народ, українську культуру і, як спостережливий свідок подій, залишив цінний документ — «Щоденник», доведений до 1920 року. Цю дорогоцінну пам'ятку вдалося Петрові Петровичу частково зберегти й вивезти на еміграцію.

Природно, що виростаючи в родині, де панували духові інтереси, де панувало українське минуле, Петро Петрович рано почав захоплюватися історією України. Йому пощастило в Уманській гімназії, де він учився: його вчителем був Д. М. Щербаківський, видатний етнограф та археолог України. Гімназистом Петро Петрович брав участь в етнографічних та археологічних експедиціях під керівництвом Д. Щербаківського. Брав він участь в археологічних розкопках у с. Сушківка

(Трипільська культура). Дописи гімназиста Курінного надсилалися до Києва та Львова. Так з 1910 року його зараховано до кореспондентів Київського Музею. До Львова, до НТШ, надсилали дописи переважно під чужими прізвищами (наприклад, запис звичаїв на Різдвані Свята, з комплексом «Кози», записані в м. Цибульському Липовецького повіту). Деякі речі, що були надіслані за гімназіяльних часів, Петро Петрович побачив у музеях Львова, коли був уже відомим ученим.

Другим педагогом, що зробив великий вплив на гімназиста Курінного, був Г. М. Данилів; щоліта він їздив до Ольвії і працював на розкопах під керівництвом Б. В. Фармаковського. Пізніше, в 1913 році, вже по закінченні гімназії, Петро Петрович, завдяки рекомендації Г. Данилова, теж узяв участь у розкопах Ольвії.

Року 1913 Петро Петрович вступив на Історико-Філологічний Факультет Київського університету Св. Володимира. Він тоді мав уже значний стаж у галузі етнографії та археології; Б. В. Фармаковський дав йому рекомендації до професорів — Ю. А. Кулаковського, клясика, що досліджував пам'ятки античної доби в Південній Україні, та М. В. Довнар-Запольського, що мав катедру історії Росії. Тоді Історико-Філологічний факультет мав багато видатних професорів: М. М. Бубнов, професор середньовіччя; Г. Г. Павлуцький — історія мистецтва; С. С. Голубев — історія Церкви; В. Ю. Данилевич — археологія та ін.

Найбільший вплив на Петра Петровича мав М. В. Довнар-Запольський, один із талановитіших учнів В. Б. Антоновича. Під назвою «Історія Росії» М. Довнар-Запольський читав «Історію України Київської доби», був великим знавцем археології, білоруської етнографії, мистецтва. Довнар-Запольський одразу звернув увагу на Петра Петровича й відчув у ньому майбутню наукову силу. Довнар-Запольський заснував при університеті Історико-Етнографічний Гурток; це було наукове товариство, членами якого були колишні учні Довнар-Запольського — доценти, стипендіати (залишені при університеті для підготовки до наукової діяльності) та студенти. Гурток організовано як звичайні наукові товариства: на чолі стояв сам Довнар-Запольський; членів обирали, але нових кандидатів рекомендував голова гуртка. На засіданнях члени робили доповіді й обговорювали їх у дружній товариській атмосфері. Гурток видавав свої праці. Студенти вважали за велику честь бути членами гуртка. Петро Петрович, за рекомендацією Довнар-Запольського, став членом гуртка вже на I-му курсі. На засіданні гуртка, в присутності професора П. А. Тутковського, Петро Петрович уперше виступив з науковою доповіддю про Овруцькі шиферні прислиці. У цій доповіді він подав свою теорію походження їх, що спростовувала теорію професора Тутковського. Тутковський визнав правдивість теорії Петра Петровича; це була перша перемога молодого археолога.

1913 року студент-початківець став членом «Київського Товариства Охорони Пам'яток Старовини», а року 1914 в газеті «Нова Рада» надруковано першу розвідку Петра Петровича: «Відкриття Батиевих воріт у Києві».

В університеті Петро Петрович став одним із найближчих і улюблених учнів Довнар-Запольського; він призначив його на секретаря Історико-Етнографічного гуртка; це вимагало від Петра Петровича багато уваги та значної наукової підготовки. Петро Петрович часто згадував, як багато дав йому Довнар-Запольський щодо методу дослідження, вивчення джерел та вміння користатися ними.

Року 1915 наукові установи Києва евакуйовано на схід; університет перевезено до Саратова. Перебування в Саратові дало багато Петрові Петровичу. Він приїхав до Саратова вже зо знаннями та досвідом в археології й там одразу посів значне місце серед місцевих учених. Центральне місце в Саратові, як науково-громадська організація, мала «Вчена Архівна Комісія», що мала досить багатий музей і керувала місцевими розкопами. У цих розкопах брав участь Петро Петрович: в Увеку, столиці «Золотої Орди», з доручення Історико-Етнографічного гуртка та Саратовської Вченої Архівної Комісії керував археологічною експедицією в Аткарську.

Крім того, він їздив до Пензенської губернії й там провадив розкопи в столиці фінського племені «Мокша» («Мукша») — Наровсаті. Звіти про всі розкопи Петро Петрович передав Саратовській Вченій Архівній Комісії та її музею. Туди ж передав він різьблені плити з мечеті. Цей матеріал використав Баллод у своїй книзі «Надволжские Помпеи». У Саратові Петро Петрович працював над своєю темою «Хатній побут слов'ян»; у цій справі він їздив із Саратова до Москви, до професора В. О. Городцова. Загалом перебування в Саратові дало Петрові Петровичу дуже багато; вже не студентом, а справжнім ученим почував себе він; знайомство з надволзькими і, зокрема, з золотоординськими пам'ятками старовини збагатило його знання та дало чимало нових думок й аналогій. Треба мати на увазі, що Саратов, крім скарбів, які здобував Петро Петрович розкопами, мав багаті музеї: міський імени Чернишевського та музей Вченої Архівної Комісії. Досить нагадати, що «кам'яних бабів», що одиницями переховувалися в Київських музеях, у Саратові стояло кілька сотень. Перебування Петра Петровича в Саратові відзначилося для нього рідким визнанням: він, студент III-го курсу, був обраний на члена Вченої Архівної Комісії — звання, яке мали вже відомі вчені.

У Києві, після повернення Університету, Петро Петрович ретельно працював в університетському музеї: він фактично завідував складною працею — розбирання й розміщення експонатів музею після ревакуації.

Наукова робота не заповняла цілком життя Петра Петровича. Ще з часів перебування в гімназії він брав участь у громадській роботі. Він був членом українського гімназіяльного гуртка; пам'яткою цього була група 1913 року в альбомі випускників-гімназистів: фото П. П. Курінного вміщено в складі українців-гімназистів; в центрі групи — портрет Т. Шевченка.

Революція 1917 року застала Петра Петровича в Умані; він брав там участь у першій в Умані українській гімназії імені Б. Грінченка, спочатку як викладач, а далі як її директор. У той же час він був директором створеного ним в Умані Історичного Музею («Показник Історичного Музею Уманщини в році 1918»). Крім того, був викладачем в Уманському Народному Університеті та на численних курсах Київського та Уманського Педагогічних Інститутів, розташованих по Київському та Уманському повітах. Одночасно Петро Петрович редагував журнал «Громадське Життя» та співробітничав у часописі «Союз», де вміщав замітки на краєзнавчі, археологічні та педагогічні теми.

Таке було бурхливе, повне різноманітним змістом життя Петра Петровича Курінного в Умані в 1917—1924 роках.

1924 рік був переломовим роком у біографії та науковій діяльності Петра Петровича Курінного: він переходить до Києва, і його діяльність тут набуває куди ширшого характеру. Того ж року Петра Петровича покликала Українська Академія Наук для праці в ВУАК (Всеукраїнському Археологічному Комітеті) при ВУАН. У Києві Петро Петрович виявив виняткову енергію та працездатність. Він став одним із головних діячів ВУАК. Уже року 1924 він склав новий статут Археологічного Комітету; згідно з цим статутом, ВУАК брав на себе тяжке завдання охорони пам'яток старовини, облік їх, консервацію, влаштування музеїв, заповідників, розкопи та дослідження монументальних пам'яток старовини. Цей плян діяльності ВУАК відкривав широке поле для праці Петра Петровича. Дійсно, він брав участь у більшості комісій, які влаштовував ВУАК: Комісії вивчення золотарства в Україні, «Софійській» Комісії дослідження та консервації Собору Св. Софії; організовував музеї в різних містах. Петро Петрович брав участь в археологічних дослідках Спаса Чернігівського, Св. Софії в Києві та в дослідках у Межигір'ї. Він докладав рук і до редагування видань ВУАК («Записки ВУАК» т. I і збірник «Трипільська культура в Україні»). Під його головним редагуванням вийшло два люксових, премійованих на Гуттенбергівській виставці в Празі, видання НКОсвіти УРСР: «Український Музей» та «Ксилографічні дошки Лаврського Музею».

Він керував багатьма археологічними експедиціями в Україні, зокрема на терені м. Києва (садиби Києво-Печерської Лаври, св. Софії та на Кирилівських пагорбах). Крім трипільських селищ, П. Курінний

досліджував скитські та сарматські пам'ятки та пам'ятки перебування в степах печенігів, торків та половців; досліджував пам'ятки Княжої доби в Чернігові, Переяславі, Каневі, Райках, Китаєві, Коростені, Лубнях, Княжій Горі, працював у Херсонесі тощо.

Працюючи коло так званої «польової» археології (розкопів), Петро Петрович був керівником семінару передісторичного мистецтва при кафедрі Мистецтвознавства ВУАН. На доручення академіка М. С. Грушевського, досліджував архіви Києво-Печерської Лаври.

Того ж 1924 року Петро Петрович Курінний дістав відповідальне та тяжке призначення на посаду директора «Заповідника», який було засновано в Києво-Печерській Лаврі. Усю велику територію Лаври з її церквами перетворено на велетенський музей, підпорядкований Петрові Петровичу. Створенням Заповідника Академія Наук сподівалася зберегти од загибелі цінні історичні будови Лаври, її ризницю та скарби — ікони, різні церковні речі, «облачення». На територію Лаври перевозили інші музеї міста (наприклад, дорогоцінний музей Духовної Академії, Університету Св. Володимира, приватні колекції тощо). Треба було мати багато адміністративного хисту, енергії, завзяття, щоб протягом кількох років організувати Заповідник та керувати ним.

Так ішло до 1933 року, коли П. П. Курінного, у зв'язку зо справою М. Скрипника, було заарештовано. А коли його звільнили, він був позбавлений права працювати за фахом, викладати та друкувати. Це були ті страшні часи в Україні, коли зазнали переслідувань усі вищі наукові заклади, коли було зруйновано Українську Академію Наук та її гуманітарні відділи.

Довелося дослідникові-археологові шукати заробітку — то в проектних організаціях будівельного тресту, то в геологічних екскурсіях тощо. Так пройшло кілька років, дорогих років розцвіту сил та таланту вченого!

Культурні зв'язки між ССРСР та Заходом в часі загального занепаду культури України примусили партію та уряд змінити тактику стосовно наукових установ. Року 1937—1938 починають закликати знову до праці «старих» фахівців: учених, яким була заборонена наукова праця, запрошують до Академії Наук, до дослідних інститутів тощо. Серед таких «старих» фахівців Петро Петрович теж повернувся до наукової праці: він дістав посаду консультанта в Історичному Музеї Києва та посаду старшого наукового співробітника в Інституті Археології Академії Наук; на цих посадах залишався він до 1941 року.

У 1943 році закінчився другий період життя і творчости Петра Петровича. За 20 років талановитий вчений, що подавав великі надії, здійснив ці надії. Це був видатний археолог, глибокий знавець мину-

лого України. Але головною прикметою його, як археолога, була глибина ерудиції й виключне вміння «читати мову» археологічних пам'яток. Він був археолог-синтетик, і в цій талановитій синтезі була найбільша заслуга Петра Петровича. Він не роздивлявся тільки як археолог на ту чи іншу знахідку; він не захоплювався тільки її красою або раритетністю: для нього кожна річ, кожна знахідка промовляли переконливо мовою про ті умовини, за яких з'явилася вона. Широка освіта, знайомство з етнографією народів, що жили на території України та історією їх давали можливість робити певні, тверді висновки з археологічних пам'яток. Археологія для Петра Петровича була дійсно «праісторією» його народу. Як археолог, він найбільше зробив у галузі Трипільської культури; він встановив топографічні межі її та зв'язки з іншими культурами. Дуже цінні його дослідження в скитському питанні, — ті багатющі матеріяли, які дала участь Петра Петровича в праці Дніпропетровської комісії. Тяжко перерахувати, в яких саме місцевостях, у яких питаннях археології працював в Україні Петро Петрович; тяжко, бо не було такого району й такої культури, які обійшов би він без уваги за ці 20 років напруженої творчої праці. Але праці Петра Петровича конче потрібні не тільки археологові. може вони ще потрібніші історикам України: багато з тих праць дали міцний ґрунт для історії, і завдяки цим дослідкам багато темних питань історії знайшли наукове пояснення. Візьмімо, наприклад, його дослідження старого Києва; багато дослідників працювали над питаннями в історії християнства X століття, питаннями, що до цього часу були неясні. Блискуча аналіза П. П. Курінного пролила світло на ці питання: досліджуючи, наприклад, фундаменти Десятинної Церкви, він перший звернув увагу на аналогію архітектурних засобів Києва з деякими деталями Охриди. Це дає дуже важливий аргумент на користь «охридського» походження християнства за часів Володимира. А детальне вивчення будівель та плану старого міста дало Петрові Петровичу можливість накреслити план Києва та топографію місць, де саме була перша українська революція 1068 року, де був палац Ізяслава, де стояв «поруб» (тюрма), з якого визволено Всеслава та яким шляхом ішов революційний натовп до Ізяслава. Могутнім голосом заговорили в інтерпретації Петра Петровича мертві слова літопису. Одним із найбільших досягнень аналізу та синтезу Петра Петровича було спростовання вікової аберації, що панувала і в науці, і в уявах народу: він довів, що той храм, який сотні років вважали за храм, що його збудував великий князь Святополк-Михаїл і що присвячений був його патронові, Архистратигові Михаїлові, в дійсності був храм, що його збудував на 70 років раніше (1060) великий князь Ізяслав-Дмитро; цей храм був присвячений його патронові, Дмитрові Солунському. Так часто буває з великими відкриттями; після блискучого відкриття П. П. Курінного стало все ясно: чому в храмі — нібито Михаїла — на місці, де вза-

галі вміщали образ патрона храму, був образ не Михаїла, а Дмитра, і чому взагалі ввесь храм усією концепцією фресок та мозаїки і самою архітектурою такий близький до храму Св. Софії. Ці питання, які тепер так добре розв'язав Петро Петрович, випадали з розуміння досвідчених дослідників, а особливо архітекторів. Одначе це відкриття повинно було б прославити ім'я П. П. Курінного. Але ми спостерігаємо цікаве явище: за невеликими винятками, в науці прийнята версія Петра Петровича. Прийнята вона і в СРСР зараз же після пленуму з'їзду «для изучения древнерусских городов» в Ленінграді, на якому П. Курінний зробив першу доповідь про своє відкриття. Але, через небажання тепер називати в пресі ім'я емігранта, це відкриття подається анонімно.

Дуже важливі для історії України досліди Петра Петровича в Чернігові, Каневі, Райках, (це село з району «татарських людей», зруйноване Данилом Галицьким). Важливі досліди земель половців, печенігів, торків, куманів, сарматів. Цікавою є думка, що кинув Петро Петрович з приводу Настасі Чагрових, нещасливої нешлюбної жінки Ярослава Осмомисла, що її спалили бояри як чарівницю. Не звичайна жінка легкої поведінки була ця невінчана княгиня: Петро Петрович доводить, що вона була знатною дівчиною, може княжною, з роду Берендеїв; і тоді цей палацовий роман перетворюється на широку трагедію: боротьбу галицьких бояр проти льокальної, придушеної князями, аристократії. Величезне для історії значення має дослідження славетної «Реймської Євангелії», що її привезла, як посаг, княжна Ганна Ярославна до Реймсу: Петро Петрович, досліджуючи цю Євангелію, прийшов до висновку, що переписав її чернець Прокіл з Вишгорода, біля Києва, і, таким чином, Петро Петрович висуває Вишгород на місце одного з значних культурних осередків Київської Русі.

Тут перераховано тільки невелику частину тих досліджень, тих проблем, над якими працював Петро Петрович протягом тих 30 років, коли він жив спільним життям з своїм народом, разом з ним переживав революцію і національне піднесення, що принесла революція; разом з своїм народом, у добу культурного «Неп'у», віддався праці на культурному полі і разом з своїм народом переживав терор 1930-их років. Але тоді він дихав рідним повітрям і ходив по рідній землі.

З 1943 року починається новий етап життя Петра Петровича — роки еміграції до Баварії. Але й тут, серед чужого йому оточення, він так само ретельно, без відпочинку, працює на користь свого народу. Змінився характер праці, з неї відпала археологічна «польова» робота: він не робить більше розкопів, але працює над обробленням тих багатих матеріалів, які він здобув під час своїх археологічних досліджень. На чужині, в нових умовах життя, Петро Петрович залишився таким, яким знали його в Києві: він з самого початку заходився тво-

рити українські культурні осередки, до яких могли приєднуватися вчені. Уже в 1945 році він бере участь у поновленні Українського Вільного Університету. Одночасно він бере участь в університеті, що його заснувала УНРРА в Авгсбургу; того ж року він бере на себе ініціативу відродження Української Академії Наук з її науковими традиціями. Серед руїн та згарищ Авгсбургу Петро Петрович скликає наших учених з цілої Європи і в січні 1946 року відроджується Українська Вільна Академія Наук (УВАН). Душею її став Петро Петрович. Після від'їзду президії УВАН до Канади він став президентом Європейського Відділу Академії. З властивою йому енергією Петро Петрович організує Товариство Прихильників УВАН, яке збирало кошти для наукових видань УВАН, але після загальної еміграції за океан це Товариство розпалося. Крім Академії Наук, П. П. Курінний є членом українських наукових організацій: НТШ, Історико-Археологічної Комісії при Апостольській Візитатурі, Історико-Філологічного Товариства, Міжнародної Академії Наук, професором УВУ та Богословсько-Педагогічної Академії.

На еміграції Петро Петрович виявив ще одну дуже цінну рису вдачі: в Україні він був переважно «польовим» археологом та кабінетним ученим; на еміграції він, професор Авгсбургського й Українського Вільного Університетів та Богословсько-Педагогічної Академії, виявив себе і як талановитий педагог, блискучий лектор і — це головне — як професор, який вмів зацікавити слухачів і дати їм нові, цінні думки, штовхаючи на шлях власних дослідів.

Петро Петрович продовжує кабінетну наукову працю. Широке вивчення скарбів німецьких музеїв дає йому багато аналогій, матеріалів для порівнянь з українськими матеріалами. Він написав два великих курси: «Історія української археології» та «Українська етнографія». Єдиний, виключний знавець минулого української археології, він розпочав серію дуже важливих для цієї історії нарисів, навіть біографій видатніших археологів України: Д. М. Щербаківського, В. М. Щербаківського, М. Т. Біляшевського, Г. Г. Павлуцького, В. Г. Ляскоронського, К. М. Мельник-Антонович; це блискуче написана галерія українських учених, яка заслуговує на велику увагу читачів і видавців.

У науковій діяльності Петра Петровича окреме місце треба відвести 1954—1962 рокам. Це була доба, коли він, разом з значною групою українських видатних учених еміграції, взяв участь у праці «Американського Інституту для вивчення історії та культури СРСР». У 1954 році в Інституті зроблено ґрунтовні реформи й утворено національні групи. Організовано Українську редакцію, яку очолив Петро Петрович. Праця була тяжка, жертвна і забирала весь час. Редакторська праця потребувала багато нервів і сил. Але наслідки цієї праці були блискучі: Петро Петрович зібрав біля Української редакції ве-

лике гроно дослідників; під редакцією Петра Петровича надруковано 17 томів «Українських Збірників», з яких половину видано в англійській мові, і кілька десятків томів монографій.

Загальний підсумок цієї праці П. П. Курінного: 38 томів надрукованих видань, серед яких чимало дуже цінних.

У 1961 році Українську редакцію разом з іншими національними редакціями, ліквідовано, і Петро Петрович знову міг віддатися тільки науковій праці. Ця праця надзвичайно важлива: він приводить до порядку, систематизує й обробляє колосальні скарби, здобуті під час власних дослідів з археології та етнографії. Деяко з його праць друкується в англійській та німецькій мовах.

Але неправильна була б уява, що Петро Петрович є людина, яка присвятила себе тільки науці. Ця наука не полонила цілком його духовної істоти і він протягом усього життя — од молодих років в Умані і тепер, у 70 років у Баварії — з молодечим запалом відкликається на всі явища українського життя. Церква, громадське життя, наукові інтереси, політика, мистецтво, питання моралі — все це захоплювало й захоплює тепер Петра Петровича, відриває його од кабінетної праці й кидає у вир складного емігрантського життя. Не маючи офіційної посади, Петро Петрович уже довгий час стоїть у центрі цього життя Німеччини й реагує на все пристрасно, палко. Завжди, у всіх питаннях Петро Петрович залишається людиною з чистою, кришталевою душею, яка ніколи не дбала й не дбає про власні інтереси й не кладе їх на вагу з громадськими.

Останніми часами всі думки, все захоплення Петро Петрович переніс на Український Вільний Університет. Він твердо вірить у його світле майбутнє, в ту велику роль, яку повинен відіграти УВУ в наші тяжкі часи денационалізації нашої молоді, УВУ, що має стати свого роду «Свшан-зіллям», що збудить у молодих серцях любов до України. Ще не цілком одужавши після тяжкої хвороби, Петро Петрович з почуттям свого обов'язку знову читає лекції в УВУ і знайомить слухачів з коріннями історії України.

Вітаймо ж Високоповажаного, Дорогого Петра Петровича з його 70-річчям і побажаймо йому довгих років творчої праці, здоров'я, того негасимого вогню, що гріє всіх, хто має щастя наблизитися до Петра Петровича.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ

Проф. д-ра Петра Курінного.

1. Відкриття Батиевих Воріт у Києві. (Розкопи В. А. Стефановича) «Нова Рада», 1914 ч. 47.
2. Археологічні розкопи біля с. Сушківки Уманськ. повіту. «Голос Умани». 1916.
3. З минулого Уманщини. Археологічний нарис. «Союз». Умань. 1918.
4. Тарас Шевченко як маляр. Видання Уманської Учительської Спілки. Умань. 1918.
5. З культурного життя Уманщини. З приводу 5-тої річниці праці Уманського відділу «Київського Товариства Охорони Пам'яток Старовини». «Союз». Умань, 1918 р.
6. Покажчик Історичного Музею Уманщини в році 1918. Умань. 1919.
7. Замітка з поля українського мистецтва: Євхаристичний образ Розп'яття Ісуса Христа. Часопис «Громадське Життя» ч. 4. Умань, 1919.
8. Баянові українського мистецтва. Згадка про Шероцького. «Громадське Життя». Умань, 1919. ч. 4.
9. Пам'ятка про земляка-уманця Михайла Комарова (Комара). (Основоположника Уманської старої Української Громади). «Громадське Життя» ч. 3. 1919 р.
10. Розкопи на Уманщині в 1913—1923 рр. Бюлетень Кабінету Антропології ім. Хв. Вовка. ВУАН, 1924.
11. Дослідження трипільської культури. Відповідь Л. Дінцесу та проф. Л. Богаєвському. «Пролетарська Правда». Київ, 1924.
12. Розкопи 1925 р.: Томашівка, Білогрудівка. «Коротке Звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету, ВУАН». Київ, 1925.
13. Розкопи 1926 року: Колодисте, Томашівка, Райки. «Коротке Звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету при ВУАН», Київ, 1926.
14. Розкопи Усатова. (Рецензія з приводу розкопів М. Ф. Болтенка). «Записки Історико-Філолог. Відділу ВУАН». Київ, 1926.
15. Лаврські інтролігатори. Монографія. «Праці Інституту Книгознавства ВУАН», Київ, 1926.
16. Академік Микола Біляшівський як археолог. «Записки Істор. Філолог. Відділу ВУАН». 1926.

17. Ернест Романович Штерн. «Україна» за ред. М. Грушевського, Київ, 1928.
18. Д. М. Щербаківський (некролог). «Комуніст», 1926.
19. Монументальні пам'ятки трипільської культури. Збірник «Трипільська культура на Україні». Видання ВУАН, 1927.
20. Три роки праці Реставраційної Майстерні Всеукраїнського Музейного Городка. Збірник «Український Музей», т. I. Київ, 1927.
21. Всеукраїнський Державний Культурно-Історичний Заповідник — Всеукраїнський Музейний Городок. Збірник «Український Музей» т. I., 1927.
22. М. Ф. Біляшевський як дослідник трипільської культури. Збірник «Трипільська культура на Україні», т. I, вид. ВУАК-ВУАН, за редакцією В. Козловської та П. Курінного. Київ, 1927 р.
23. Вступна стаття до збірника «Український Музей», Київ, 1927.
24. Вступна стаття до збірника «Ксилографічні дошки Лаврського Музею», Київ, 1927.
25. Д. М. Щербаківський. Збірник «Український Музей», т. I, Київ, 1927.
26. Уманський Соціально-Історичний Музей. Збірник «Український Музей» т. I, Київ, 1927 р.
27. Важливі матеріали до відносної хронології трипільських селищ, «Хроніка Археології та Мистецтвознавства» ВУАН, Київ, 1928.
28. Матеріали до готської проблеми. «Хроніка Археології та Мистецтвознавства», ВУАН, Київ, 1928.
29. Проф. В. Г. Ляскоронський. Часопис «Комуніст». (Некролог). 1928.
30. Діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1929 р., «Вісті Президії ВУАН», Київ, 1929.
31. Історія Заповідника «Всеукраїнський Музейний Городок — Києво-Печерська Лавра». Провідник «Київ», ВУАН, 1930.
32. З малярської творчости Тараса Шевченка, «Альбом Ів. Сошенка». «Збірник Секції Мистецтвознавства Київського Наукового Товариства». Київ.
33. Білогородівські кам'яні стели. Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету», т. I, Київ, 1932.
34. Вступна стаття до «Записок Всеукраїнського Археологічного Комітету», т. I, вид. ВУАН, Київ, 1932.
35. В. Хвойка як дослідник трипільської культури. «Коротке звітання Інституту Археології АН УРСР». 1940.
36. Княжі корони Київської Руси, «Краківські Вісті», Краків, 1944.

37. *Євангелія — вклад гетьмана Мазепи*, «Краківські Вісті», Краків, 1944.
38. *Могила гетьмана Петра Сагайдачного*, «Краківські Вісті», Краків, 1944.
39. *Т. Шевченко як дослідник української старовини*, «Краківські Вісті», ч. 54 за 1944 р. Краків.
40. *Княжий Галич* (Рецензія на працю проф. д-ра Я. Пастернака. «Нова Дорога»), Мюнхен, 1946.
41. *Історичні пляни Києва*, Альбом. Авґсбург, 1946.
42. *Невідомий портрет Тараса Шевченка*. «Наше життя». Авґсбург, 1946 р.
43. *Раймська Євангелія*. Науковий збірник «Світання». Авґсбург, 1946.
44. *Коли й як з'явилася людина на Україні*, «Нова Дорога» ч. I, 1946 р. Мюнхен.
45. *Пам'ятки княжої Русі в Кракові* — Автореферат. «Бюлетень УВАН» ч. 1 з таблицею. 20. 1. 1946 р.
46. *Принципи періодизації історії українського мистецтва*. «Бюлетень УВАН» ч. 4. Автореферат. Квітень 1946.
47. *Т. Шевченко як долідник пам'яток української культури*. «Бюлетень УВАН» ч. 5. Автореферат. Травень 1946.
48. *Коли й як з'явилася людина на Україні*. Науковий збірник «Світання» ч. 2, 1946.
49. *Трипільська культура на Україні*. «Арка», Мюнхен, 1947.
50. *Історія української археології*. Видання студентської громади в м. Авґсбург, 1947.
51. *Заслужений професор і ректор Українського Вільного Університету, Вадим Щербаківський* (з нагоди 70-ої річниці життя. «Чорноморський Збірник». Видання Чорноморського Інституту. 1947.
52. *Третя конференція групи перед- і ранньої історії УВАН*. «Наше Життя». Автореферат. 1947.
53. *Підсумки Шевченківської конференції УВАН в 1947 році*. «Наше Життя», 1947.
54. *Пречиста Діва в образотворчому мистецтві*. Збірник «Вінок Марії». Видання релігійної літератури Апостольської Візитатури в Мюнхені, 1948.
55. *Великодня писанка*. «Українські Вісті», Ульм. 1948.
56. *Народне свято Андрія на Україні*. «Українські Вісті», Ульм. 1948.
57. *Передісторичні й історичні традиції українських великодніх свят*. «Українські Вісті», Ульм. 1948.

58. *Історичне значення храмів св. Софії і св. Дмитра в Києві*. Журнал «Богослов», Мюнхен чч. 4-6, за 1949 р.
59. *Архітектурна історія Десятинної церкви*. «Шлях перемоги».
60. *Набожна пісня*. «Християнський Голос», Мюнхен.
61. *Український національний прапор — монографія-розвідка для встановлення національного прапора України*. (Манускрипт, в 5 друк. арк.) 1950.
62. «Умань» — *Історико-археологічний нарис*. «Авангард», чч. 23, 24, 25, 26, 1952—1953.
63. «Переяслав» — *Історико-археологічний нарис*. «Авангард», 1953.
64. *Пояснення до автографу академіка Всеукраїнської Академії Наук, Сергія Єфремова*. «Спілка Визволення України», збірник ч. I, Мюнхен, 1953.
65. *Т. Шевченко як дослідник пам'яток української культури*. «Визвольний Шлях», Березень 1954 р.
66. *Археологічне минуле князого Львова*. «Визвольний Шлях», Мюнхен—Лондон, ч. 5, 1954.
67. *Світовид*. Розвідка з української мітології. «Визвольний Шлях», ч. 6, 1954.
68. *Die archäologische Vergangenheit des fürstlichen Lembergs*. Sammelwerk „Das ukrainische Lwiw (Lemberg), München, 1953.
69. *Історія Української Археології*, т. II. «Люди та ідеї».
70. *М. Ф. Біляшівський*. «Шлях Перемоги», Мюнхен, чч. 13, 14, 15 за 1954.
71. *К. М. Мельник-Антонович*. «Шлях Перемоги», чч. 21, 22, 23 за 1954 р.
72. *В. Г. Ляскоронський*. «Шлях Перемоги», чч. 21, 22, 23, за 1954 р.
73. *Д. М. Щербаківський*, «Шлях Перемоги» чч. 11, 12, 1954 р.
74. *Г. Г. Павлуцький*. «Шлях Перемоги» 1954 р.
75. *П. А. Тутковський*. «Шлях Перемоги», 1954 р.
76. *М. О. Міллер*. «Шлях Перемоги», 1954 р.
77. *Н. Д. Полонська-Василенко*. «Український Селянин», 1954.
78. *М. Макаренко*. «Шлях Перемоги», 1954 р.
79. *Історія Української Державности*. Вступний розділ до великої історії України (передісторія до Княжої Русі) за редакц. проф. О. Оглобліна). Прийнято до друку.
80. *Маланка Дністровая*. «Авангард» ч. 1-2. 1955.
81. *Земля Половецька*, Календар, «Український Голос». 1960.
82. *Professor Stepan Tomasjwskuj: „De Kerk in de Oekraïne voór de opkomst van Moscou*.

Prof. dr. Petro Kurinnyj: „*Een belangwekkende figur uit de Oekreense Geschiedenis — De Heilige Olha, Grootvorstin van Kiev (945—955)*“. З життєписом автора. Топографічна основа княжого Києва — перша в літературі археологічна розшифровка. Рим. 1. X. 1960 р. 35 стор. + ілюстрації. Bibliotheca Alphonsiana. Leuven.

83. *Историчні традиції української родини*. «Авангард».
84. *Княгиня Ольга*. «Християнський Голос».

НАУКОВІ ВИДАННЯ, ЩО ВИЙШЛИ ЗА МОЇМ РЕДАГУВАННЯМ

1. Збірник «*Трипільська Культура на Україні*». За редакцією В. Є. Козловської та П. П. Курінного. Видання ВУАН. Київ, 1927.
2. «*Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету*» т. I. Видання ВУАН. Відповідальний редактор вчений секретар ВУАК'у П. Курінний.
3. Збірник «*Український Музей*», т. I. Київ, 1927 р. Відповідальний редактор П. П. Курінний. Збірник премійований на міжнародній виставці книги у Празі. Видання Головного Управління Української Науки (Україна).
4. Люксусове антикварське видання «*Ксилографічні дошки Лаврського Музею*» зі вступним словом П. Курінного. Видання премійоване на міжнародній виставці книги в Празі. Видання Всеукраїнського Музейного Городка.
5. «*Український Збірник*». Збірники матеріалів про большевицьку агресію України в рр. 1917—1960. Видання Інституту для вивчення СРСР. Українська серія: т.т. 1-17; англійська серія т.т. 1-9. Крім того, 10 монографій про большев. агресію України.

Видання популяризаційні та педагогічні до списку не внесені.

Проф. д-р П. Курінний.

Peter Kurinny

REIMSER EVANGELIAR — DAS ÄLTESTE SCHRIFTDENKMAL DER KYÏVER RUS'

1.

In meinen Händen befindet sich die Broschüre: „Notice sur le Manuscrit de la bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du Sacre“ par J. L. Corvin de Jastrzębski¹.

Die Broschüre ist mit einer autographischen Inschrift — Widmung des Autors an den Fürsten Moščenski — versehen und stellt einen in der Buchdruckerei Salviucci in Rom hergestellten Abdruck aus dem französischen Blatt: „Journal général de l'instruction publique“ vom 4.—7. September 1839 dar.

Die Broschüre umfaßt 16 Seiten in Oktavformat. Aus der Anmerkung des Verfassers auf der Seite 3 der Broschüre ist zu ersehen, daß es sich um einen Bericht an den Minister für Volksaufklärung Frankreichs über die Untersuchung des Reimser Evangeliars zum Zweck der Bestimmung seiner Herkunft handelt.

Der Bericht enthält die Beschreibung des Evangeliars mit wissenschaftlichen Anmerkungen; ihm sind Photokopien zweier Seiten des Manuskripts beigelegt.

Es muß gesagt werden, daß die Beschreibung des Reimser Evangeliars und die Anmerkungen vom Verfasser sehr gewissenhaft ausgeführt worden sind und, im Hinblick auf jene Zeit, auf einem hohen wissenschaftlichen Niveau stehen. Ohne Zweifel stellt diese Broschüre einen wertvollen Beitrag zum Studium dieses schriftlichen Denkmals dar. Der Verfasser hat sorgfältig alle Randbemerkungen im Manuskript, alle Legenden über das Manuskript, wie auch die Herkunft dieser Legenden aufgezeichnet und hat die Zusammensetzung der

---

¹ Jastrzębski Ludwig, Corwin (1805—1852). Polnischer Archäologe, Paläograph, der erste, der auf die Bedeutung der unter dem Namen „Texte du Sacre“ bekannten Manuskripte verwies und sie als in slavischer Sprache geschriebene erkannte.

Teile des Evangeliars festgestellt. Jedoch hat er es unterlassen, aus den Ergebnissen seiner Arbeit Nutzen zu ziehen. Er gab sich keine Mühe, sich in das Wesen der von ihm erzielten Ergebnisse zu vertiefen, verriet kein Interesse für die Umstände, unter denen das Evangeliar in Frankreich aufgetaucht war, für die Biographie des Hl. Prokop und schon gar nicht für die Hintergründe der mit dem Schicksal des Manuskripts verbundenen Geschehnisse. Der Autor geriet in den Bann der falschen Legende über die Herkunft des Manuskripts aus Konstantinopel (Carhorod) und verlor dabei die Fäden zur wahren Geschichte des Manuskripts.

Das Reimser Evangeliar ist heute für die Forschung unerreichbar. Für die Geschichte der ukrainischen Kultur und des ehemaligen Kyïver Großfürstentums (Kiev — ukr. Kyïv) ist es jedoch von außerordentlicher Bedeutung.

Darum halte ich es für an der Zeit, die Forscher der ukrainischen Geschichte und Literatur an das außergewöhnlich wichtige Manuskript zu erinnern. Die Kenntnisse über das Manuskript entnehme ich der protokollarischen Beschreibung des Herrn Jastrzębski und füge ihnen meine Notizen bei, die meiner Ansicht nach auf die Herkunft der Schrift und auf einige Einzelheiten des Lebens ihres berühmten Verfassers, des Hl. Prokop, ein neues Licht werfen.

2.

In der Kathedrale zu Reims wurde seit dem Jahre 1574 das Evangelienbuch aufbewahrt, auf welchem die französischen Könige bei ihrer Krönung den Eid ablegten. Dieses Evangeliar besteht aus zwei auf Pergament in Oktavformat geschriebenen und in einen Einband zusammengefaßten Manuskripte. Beide Manuskripte haben zusammen 47 Blätter, von denen 45 von beiden Seiten beschrieben sind; die zwei letzten Blätter sind unbeschrieben. Der Einband ist aus Eichenholz, das mit rosa Saffianleder überzogen ist. Da dieser Einband Abdrücke von den auf ihm früher vorhanden gewesenen Verzierungen trägt, fügt Herr de Jastrzębski eine von ihm im Archiv des alten Erzbistums von Reims gefundene Beschreibung dieses Einbandes vom Jahre 1699 hinzu.

Sie lautet:

Item, un livre dans lequel sont escrits les Évangiles en langue grecque et siriague, (en marge et d'une main plus moderne: selon d'autres en esclavonique), du don de mondict seigneur cardinal de Lorraine fait la veille de Pasques 1574. Icelui couuert d'argent doré d'un costé avec plusieurs pierres et cinq cristaux sous lesquelz sont plusieurs reliques, scavoir une croix du bois de la vray croix et des reliques de saint Pierre et saint Philippes apotres de saint Silvestre pape, de saint Cyrille, de sainte Marthe, sainte Marguerite, de l'Esponge et de la scinture Nostre-Seigneur aux quatre coings sont les figures d'argent émaillé de laigle, de l'home ledict livre provient aussy du Tresor de Constantinople et on tient venir de Saint Hierôme et pese six marcs six onces.

Es wird vermutet, daß die kostbaren Verzierungen des Einbands während der Revolution im Jahre 1793 abhanden gekommen sind.

Dieser Einband umfaßte bereits beide Manuskripte und hatte an der Vorderseite mehrere Einfassungen mit Reliquien, auch mit einem Stückchen Holz vom Kreuz unseres Herrn Jesus Christus.

Dieser Einband konnte nicht vor der Fertigstellung des glagolitischen Manuskripts entstanden sein. Vom kyrillischen Manuskript war zu jener Zeit nur noch ein Fragment vorhanden, das dann mit dem glagolitischen Manuskript in einen Einband gefaßt wurde. Vom ehemaligen Einband des kyrillischen Manuskripts ist bis heute noch nichts bekannt.

Das erste Manuskript ist in kyrillischer Schrift auf Pergament geringer Qualität geschrieben. Es stellt ein Fragment von 16 Seiten dar. Das Pergament ist mit einem spitzen Gerät liniert. Der Text ist in zwei senkrechte Kolumnen geteilt, mit einem Abstand zwischen ihnen von 1,25 cm (Abbildung 1a). Dieses fragmentarische Manuskript enthält Evangelien-Perikopien nach byzantinisch-slavischem Ritus. Das Fragment beginnt mit den letzten Worten des Kapitels VIII, Vers 26 des Evangeliums des Hl. Matthäus; dann kommt der Vers 27 und danach Lesungen für bestimmte Tage vom 27. Oktober bis zum 1. März.

Die Titel der Kapitel und die Initialen sind sehr sorgfältig, wenn auch ziemlich primitiv ornamentiert. Diese Ornamentierung trägt durchgehends den Stilcharakter der byzantinischen Kunst des IX.—X. Jahrhunderts. Die großen Buchstaben sind meistens mit roter Farbe (Mennig) geschrieben, die kleinen Buchstaben sind schwarz. Auf den ersten Blick hat diese Schrift eine große Ähnlichkeit mit den alten griechischen Manuskripten.

Das zweite Manuskript. Ab Seite 17 beginnt der in glagolitischer Schrift geschriebene Text. Das Pergament dieses Manuskriptes ist feiner, weißer, von besserer Qualität. Es ist nicht spitz liniert. Die Buchstaben sind zweimal so groß wie die des ersten Manuskripts (Abbildung 1b und 2). Auch in der Form unterscheiden sie sich von denen; es ist eine ganz andere Schriftart. Aber der Text ist wie im ersten Manuskript in zwei Spalten angeordnet. Die großen Buchstaben sind in rot und die kleinen in schwarz geschrieben. Es kommen jedoch bisweilen ganze Zeilen in rot vor. Was die ausgemalten Ornamente anbetrifft, die hier öfters vorkommen, so unterscheiden sie sich auch von denen im ersten Manuskript; die Anfangsbuchstaben sind mit Blumen- und Blätternvignetten, wie auch mit menschlichen Gestalten ausgeschmückt, manche von ihnen sind durch goldene Farbe hervorgehoben. Der Meinung des Herrn Jastržębski nach tragen diese Ornamente den Charakter der böhmischen Manuskripte des XV. Jahrhunderts.

Das zweite Manuskript enthält auch Lesungen aus dem Neuen Testament, der Zahl nach 33. Sie sind in der Folge der Hauptfeste des Jahres nach dem römisch-katholischen Kalender angeordnet. Sie beginnen mit dem Palmsonntag, folgen das ganze Jahr hindurch demselben Kalender und enden mit dem Fest Mariä Verkündigung.

Auf dem glagolitischen Teil des Evangeliars befindet sich folgende Notiz in französischer Sprache:

« L'an du Seigneur 1395. Ces Évangiles et
 « Épitres sont écrits en langue slavonne. Ils
 « doivent être chantés, durant l'année, pendant
 « que l'abbé officie pontificalement.
 « Quant à l'autre partie de ces livres
 « elle est suivant le rite ruthénique. Elle a
 « été écrite de la propre main de saint Procope,
 « abbé, et ce texte ruthénique fut offert, par
 « feu Charles quatre, empereur des Romains,
 « pour la renommée de ce monastère-ci, et en
 « l'honneur de saint Jérôme et de saint Procope.
 « Dieu, veuillez lui donner le repos éternel;
 « Amen ».

Ins Deutsche übersetzt lautet dieser Text folgendermaßen:

„Das Jahr des Herrn 1395. Diese Evangelien
 „und Episteln sind in slavischer Sprache ge-
 „schrieben. Sie sollen im Laufe des Jahres
 „während des Pontifical-Gottesdienstes des
 „Abtes gesungen werden.
 „Was den zweiten Teil dieses Buches betrifft,
 „so folgt er dem ruthenischen Ritus; er ist
 „vom Hi. Prokop, dem Abt eigenhändig geschrie-
 „ben und dieser ruthenische Text wurde vom
 „seligen Karl IV., Kaiser des Römischen Reiches
 „gespendet zum Ruhm dieses Klosters und zur
 „Ehre des Heiligen Hieronymus und des Heiligen
 „Prokop.
 „Gott wolle ihm ewige Ruhe geben. Amen.“

Wer hat diese Notiz geschrieben und wann?

Der erste Teil der Notiz bezieht sich ohne Zweifel auf das glagolitische Manuskript und ist als eine Anweisung gedacht und darum in einer Anordnungsformel (imperativ) ausgedrückt: „... sie sollen im Laufe des Jahres während des bischöflichen Gottesdienstes gesungen werden“.

Der zweite Teil der Notiz bezieht sich auf das kyrillische Manuskript und enthält, außer der Anmerkung, daß der zweite Teil des Buches dem ruthenischen Ritus folgt, noch eine kurze Geschichte des Manuskripts, und zwar: es sei eigenhändig vom Heiligen Prokop, dem Abt, geschrieben und vom seligen Karl IV., Kaiser des Römischen Reiches, dem Kloster St. Hieronymus und Prokop (Emaus) geschenkt worden.

Karl IV., König von Burgund, der auch den Titel des Kaisers des Römischen Reiches trug, war während einer kurzen Zeit auch König von Böhmen. Als solcher bat er den Papst Clemens VI. um seinen Segen zur Gründung eines Klosters in Böhmen für die zerstreuten Mönche slavischer Länder (Kroaten, Dalmatiner, Bosnier und Serben). Der Segen wurde ihm erteilt und bald darauf im Jahre 1349 wurde in Prag als königliche Stiftung das Kloster des St. Hieronymus und Prokop (Emaus) gegründet. Diesem Kloster spendete Karl IV. das kostbare, eigenhändig vom Heiligen Prokop geschriebene Manuskript. Über die Gründung des Klosters und über die Dotationen für dasselbe sind zwei Urkunden vorhanden: die eine vom Jahre 1347 und die andere vom Jahre 1349².

Karl IV. ist im Jahre 1379 gestorben, also war die memoriale Notiz vom Jahre 1395 nach seinem Tode geschrieben, vermutlich von der Hand eines der späteren Kustoden der Klosterschatzkammer, als die zwei verschiedenen Manuskripte einen gemeinsamen Einband bekamen.

Obwohl die Worte der Notiz über die Spendung des Manuskripts an das Kloster sich anscheinend nur auf das kyrillische Manuskript beziehen, vermute ich doch, daß Karl IV. dem Kloster beide Manuskripte gespendet hat: das kyrillische — als eigenhändig vom Hl. Prokop geschriebene zur Ehre des Hl. Prokop und das glagolitische — zur Ehre des Hl. Hieronymus, der eine Zeitlang als Erfinder der glagolitischen Schrift gegolten hat³.

Die Notiz verweist auf den Inhalt und die Gebrauchsweise der beiden Manuskripte, übermittelt uns die Geschichte des in kyrillischer Schrift geschriebenen Manuskripts und stellt somit eine geschichtliche Quelle ersten Ranges dar. Sie war noch zur Zeit der französischen Herrschaft in Böhmen geschrieben, also noch während der lebhaften Verbindung des Klosters St. Hieronymus und Prokop mit den königlichen französischen Dynastien. Es ist auch möglich, daß der glagolitische Teil des Buches, der mit dem Manuskript des Hl. Prokop in keiner Beziehung steht, gleichfalls im Jahre 1395 geschrieben wurde.

Die auf dem glagolitischen Manuskript eingetragene Notiz bezeichnet das glagolitische Manuskript als das erste und das kyrillische Manuskript als das zweite. Dieser Umstand läßt die Vermutung zu, daß beim Einbinden der Manuskripte ein Fehler unterlaufen ist: statt das noch unversehrte glagolitische Manuskript als erstes einzubinden, wurde als erstes das fragmentarische Manuskript eingebunden.

Außerdem bestimmt die oben erwähnte Notiz auch einigermaßen die Zeit der Anfertigung des kostbaren Einbands; er konnte nicht früher gemacht worden sein, als diese Notiz geschrieben war, also nicht vor dem Jahre 1395.

---

² Corvin de Jastrzębski, Notice sur le Manuscrit de la bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du Sacre, Rome, Imprimerie Salviucci. (Extrait du Journal Général de l'Instruction Publique, des 4 et 7 septembre 1839). Seite 11, Note 4.

³ N. Karamsin, Istorija Gosudarstwa Rossijskago. Bd. I, Seite 74.

Die aus dem Jahre 1395 stammende Notiz ist von großer Bedeutung sowohl für die ukrainische Kulturgeschichte, wie auch für die Aufklärung darüber, wie weit sich die Beziehungen der Kyïver Rus' zu anderen Ländern der Umwelt erstreckten.

In Bezug auf das in kyrillischer Schrift geschriebene Manuskript stellt die Notiz die zwei folgenden Tatsachen fest:

Erstens:

Das Manuskript ist in slavischer Sprache und entsprechend dem ruthenischen Ritus des Gottesdienstes geschrieben. Es ist ganz unzweideutig gesagt worden: „nach dem ruthenischen Ritus“.

Ob diese Behauptung genau den Inhalt des kirchlichen Ritus trifft, kann nur mittels einer geschichtlich-liturgischen Analyse festgestellt werden, der unser Schriftdenkmal unbedingt unterzogen werden müßte.

Dennoch dürfen wir auch jetzt schon einige unwiderlegbare Folgerungen ziehen, und zwar:

1. Das Manuskript ist kirchenslavisch geschrieben.

2. Die Lesungen sind nicht nach dem katholischen, sondern nach dem byzantinisch-slavischen Ritus geordnet.

An dieser Stelle möchte ich darauf aufmerksam machen, daß für die Bezeichnung des Ritus das Wort „ruthenisch“ gebraucht wurde, was in der heutigen ethnographischen Auffassung dieses Wortes „ukrainisch“ bedeutet.

Daß der noble Kustos des Klosters St. Hieronymus und Prokop in der Sache der beiden Manuskripte gut bewandert war, beweist uns die vom Herrn Jastrzębski in seiner Broschüre angeführte Text-Seite des Manuskripts. Eine Reproduktion dieser Texte füge ich hier bei.

Der kyrillische Text ist mit der Ustavschrift des XI. Jahrhunderts geschrieben und enthält keine deutlichen Spuren west-slavischer oder ungarischer Mundarten; am nächsten ist dieser Text der Sprache der ukrainischen Annalen in ihren ältesten Abfassungen ähnlich.

Zweitens:

Laut Überlieferung ist der kyrillische Teil des Evangeliars eigenhändig vom Heiligen Prokop geschrieben.

Wer war nun der Heilige Prokop?

Der Heilige Prokop, Abt des böhmischen Benediktinerklosters Sázava, war eine verdiente Persönlichkeit der katholischen Kirche in Böhmen und ein hochverehrter Landespatron von Mähren, der zweite nach dem Heiligen Wenzel.

Die neueste kritisch verfaßte Biographie des Hl. Prokop fand ich im Lexikon für Theologie und Kirche, herausgegeben von Dr. Mich. Buchberger, Freiburg im Breisgau, Band VIII, Seite 491; sie lautet wie folgt:

„Prokop Hl. Abt v. Sázava (Abb. 3), geb. zu Chotaun in Böhmen, gest. 25. 3. 1053. In einem (ungar.?) Basilianerkloster (*Wisagrad*) erzogen und zum Priester geweiht, nach oriental. slavischem Brauch jedoch verheiratet, und verließ seine Familie, ward Mönch und zog sich in die Einsamkeit des Sázavatales zurück, wo er 1032 mit Hilfe des Herzogs Ulrich Kirche und Kloster erbaute, das er als Abt leitete. Seine Mönche beobachteten die Regel des Hl. Benedikt, feierten aber die römische Liturgie in altslavischer Sprache. 4. 7. 1204 heiliggesprochen, 1558 die Reliquien in die Allerheiligen-Kirche auf der Prager Burg übertragen. Fest 4. Juli in Böhmen und Mähren (Landespatron nach dem Hl. Wenzel).“

„Die zur Zeit seiner Heiligsprechung verfaßte Vita in Acta SS Julii (1721) 139/48 ist eine legendäre Ausschmückung des Gründungsberichtes (MG Skript IX. 149 ff.) vom Kloster Sázava in der Fortsetzung der Chronik Kosmas v. Prag.“

Lit. F. Krásl (Prag, 1895, tschechisch).

A. Naegle. Einführung des Christentums in Böhmen I., Wien, 1915, 192/202. A. Zimmermann.

5.

Nun wollen wir einen Versuch machen, der Biographie des Hl. Prokop nachzuforschen.

Es besteht kein Zweifel darüber, daß Prokop die Priesterweihe im ost-slavischen Ritus erhielt. Seine Biographie stellt fest, daß er, obwohl Priester, nach ost-slavischem Brauch verheiratet war und erst später seine Familie verließ, um ins Kloster zu gehen. Nach Corvin de Jastrzębski erfolgte seine Priesterweihe um das Jahr 1009⁴.

In welchem Land und in welchem Kloster bekam Prokop seine geistliche Erziehung und Bildung?

Seine Biographie stellt fest, daß er in einem Basilianischen Kloster „*Wisagrad*“ erzogen und dort auch zum Priester geweiht wurde. Darüber, wo sich das Kloster befand, ist jedoch nichts Näheres gesagt. Die Redaktion des Lexikons äußert zwar die Vermutung, daß es in Ungarn zu suchen sei, stellt aber auch diese Vermutung sofort in Frage.

Um den Ort, wo der Hl. Prokop seine Ausbildung bekam, festzustellen, verfügen wir heute über glaubwürdigere Angaben.

Aus seiner Biographie ist zu schließen, daß „*Wisagrad*“ eine Stadt, Sitz eines Bistums mit einem Basilianischen Kloster gewesen sein muß. Da seine Priesterweihe um das Jahr 1009 stattfand, so müßte die Zeit seiner Ausbildung

---

⁴ Corvin de Jastrzębski, *ibidem*, Seite 12.

an das Ende des X. und an den Anfang des XI. Jahrhunderts anberaumt werden.

Also nur eine Stadt aus derjenigen Zeit, die zugleich Sitz eines Bistums war und ein Basilianisches Kloster hatte, kann auf die beneidenswerte Ehre Anspruch machen, die alma mater des Hl. Prokop am Beginn der Entfaltung seines hellen Geistes zu sein.

*

Weder in der pannonischen Lebensbeschreibung der Heiligen Kyrillus und Methodius noch im Werke des Konstantinos Porphyrogenetos (905—959) „De administrando imperio“, in dem er unter anderem eine Beschreibung der mit Byzanz benachbarten Völker gibt und ihre Geschichte darstellt, — wird in Böhmen und Mähren eine Stadt dieses Namens erwähnt, obwohl beide diese Schriften gerade die Zeit der Verbreitung des Christentums über Mähren und Ungarn (Ende des X. Jahrhunderts) schildern.

Konstantinos Porphyrogenetos bezeichnet das Jahr 940 als Beginn des Christentums in Mähren, erwähnt jedoch keine Stadt mit dem Namen „Wisagrad“, obwohl dieses Terrain ihm so gut bekannt war, daß er eine ganze Reihe genealogischer Einzelheiten aus dessen Geschichte wiedergibt.

Meines Erachtens ist es kaum anzunehmen, daß zu jener Zeit in Mähren und Ungarn ein Zentrum für die Ausbildung von Verkündigern des Christentums nach dem östlichen Ritus entstehen konnte.

Der russische Historiker N. Karamsin schreibt in seinem Werk „Die Geschichte des russischen Kaiserreiches“ über Mähren und Ungarn zu jener Zeit folgendes: „Das slavische Alphabet wurde im Jahre 863 von Kyrillus und Methodius zusammengestellt. Der mährische Fürst Rostislav empfing Kyrillus und Methodius sehr wohlwollend und beauftragte die Jünglinge, das neue Alphabet zu lernen und die neuen Bücher zu studieren... Sie übersetzten folgende Bücher: Das Evangelium des Johannes, das Horologium, das Psalmenbuch, die Apostelgeschichte, die Episteln und die Liturgik; sie feierten die Liturgie in kirchenslavischer Sprache. Methodius wurde Bischof von Pannonien. Beim Übersetzen halfen ihm zwei andere Priester⁵.“ Es gibt Vermutungen, daß auch die Bibel (das alte Testament) übersetzt wurde.

Der Historiker Laskin schreibt in seiner Arbeit über „De administrando imperio“ von Konstantinos Porphyrogenetos folgendes:

„Etwa im Jahre 940 empfangen in Carhorod (Konstantinopel) die heilige Taufe zwei ungarische Fürsten — Wultscha und Djul und der Patriarch Theofilaktos berief zum Bischof von Ungarn den Priester Hieropheos. Die Verkündiger des Christentums bekehrten in Ungarn viele Leute, darunter auch die Tochter des Fürsten Djul von Siebenbürgen namens Charlotte. Charlotte ihrerseits bekehrte zum Christentum ihren Gatten Heisa, taufte nach dem griechischen Ritus ihren Sohn Stephan und erzog ihn im christlichen Glauben. Es gibt sogar Angaben, daß Heisas erste Frau eine ruthenische Fürstentochter war, die sog.

---

⁵ N. Karamsin, *ibidem*, Bd. I, Note 261.

„Weiße Fürstin“. Als jedoch Fürst Stephan seine zweite Ehe mit einer bayerischen Fürstentochter namens Gisela schloß, übernahm er den lateinischen Ritus“⁶.

Das weitere Geschick Mährens ist aus folgendem Bericht zu ersehen: Im Jahre 958 schreibt Konstantinos Porphyrogenetos: „Von *Bilhorod* bis zum *Sirm*“ (die Stadt Srm am Fluß Sava) beginnt das erst vom Svjatopolk regierte und dann von den Türken (Ugry) verwüstete unchristliche Mähren⁷.

Der russische Historiker N. Karamsin schreibt: „Die mährischen Christen verwarfen nachdem sie dem römischen Glauben beigetreten waren die kyrillische Schrift, die auch durch die Bulle des Papstes Johannes XIII. vom Jahre 968 verboten war, und begannen so wie auch die Polen in der lateinischen Schrift zu schreiben.“

„Durch eine besondere Bulle verbot Papst Johannes XIII. den Gebrauch von slavischen und ruthenischen Schriften. Infolge dieses Verbotes blieb sogar in den Ländern, in denen diese Schrift erfunden und schon eingeführt war, keine Spur mehr von ihr. Die Zeit und die Papisten vernichteten dort alle slavischen Manuskripte.“⁸

Es ist anzunehmen, daß unter solchen politischen Umständen das Bestehen eines slavischen Bistums und Klosters in Böhmen und Mähren einfach unmöglich war. Das beweist schon allein die Geschichte des vom Hl. Prokop gegründeten Sázava-Klosters.

Im Jahre 1032 gründete Prokop am Ufer des Flusses Sázava ein Benediktinerkloster.

Im Jahre 1055, nach dem Tode des Hl. Prokop, wurden die Mönche des Klosters vom König Spytihnev vertrieben.

Im Jahre 1061 wurden sie wieder vom König Vratislav II. zusammengerufen.

Im Jahre 1092 wurden die Mönche vom König Konrad wieder aus dem Kloster vertrieben.

*

Meine Suche nach der Stadt *Wisagrad* auf den Landkarten von Böhmen, Mähren, Ungarn und den benachbarten Ländern blieben ohne großen Erfolg. Es gelang mir jedoch einige Ortschaften ausfindig zu machen, deren Namen eine gewisse Ähnlichkeit mit dem Namen *Wisagrad* hatten.

Das sind:

1. „*Wissegrad*“ in Prag (nach dem Klösterverzeichnis in der „Kirchengeschichte Deutschlands“ von Albert Hauck, Dritter Teil, Leipzig, 1906, S. 1023); im Weber und Welte's Lexikon „*Wyschehrad*“ genannt.

---

⁶ G. Laskin. Soč. Konstantina Porfirorodnago „o femach“ i „o narodach“. Moskwa, 1899, Seite 148, Note 641.

⁷ Konstantinos Porphyrogenetos, De administrando imperio, Kapitel 40.

⁸ N. Karamsin, ibidem, Bd. I, Note 268, 269.

2. „*Visegrad*“ in Ungarn.
3. „*Wyszegrad*“ in Polen bei Plotzk an der Weichsel, bei der Mündung des Flusses Bzura und
4. „*Vyšhorod*“ bei Kyïv.

Diese verschieden geschriebenen Namen bezeichnen meistens hochgelegene Burgen. Nur was das Kyïver *Vyšhorod* betrifft, so bin ich anderer Meinung. Nach den Angaben der Annalen leite ich den Namen *Vyšhorod* vom Namen des einstigen Burgherrn ab, der die Burg noch vor den Kyïver Fürsten besaß und den Namen *Vyš* trug. Unter der Kyïver Bevölkerung kommen heute noch mehrere vom Namen *Vyš* abgeleitete Familiennamen vor: *Vyšata*, *Vyšatyč*, *Vyšatyn* usw. Auf dem linken Dnipro-Ufer gegenüber der alten Burg *Vyšhorod* befindet sich an der Mündung des Flusses Desna das Dorf *Vyševyči*, wahrscheinlich eine einstige Übersiedlung aus *Vyšhorod*.

Nur drei von den vier obengenannten Bürgen könnten auf das Recht, die Erziehungs- und Ausbildungsstätte des Hl. Prokop zu sein, Anspruch haben, und zwar: das Prager *Wissegrad*, das *Visegrad* in Ungarn und das *Vyšhorod* bei Kyïv. Das *Wyszegrad* in Polen bei Plotzk kommt nicht in Frage, weil dazu jegliche archäologische und geschichtliche Grundlagen fehlen.

Über das Prager *Wissegrad* (auch *Wyschehrad* genannt) (Abbildung 4) lesen wir im Band 12 von Weber und Welte's Lexikon folgendes:

„*Wyschehrad* heißt der Sitz eines alten Collegiatsstiftes im Gebiete von Prag, der älteste Sitz der Herzöge des inneren Böhmens gewesen sei und damit auch die ältere Geschichte des Christentums im Lande eine besondere Bedeutung habe; beruht auf Sagen und Dichtungen, die kein geschichtliches Zeugnis jener Zeit für sich haben. Der Glanz und die geschichtliche Bedeutung dieser Örtlichkeit beginnt erst mit der Gründung des Collegiatscapitels, welches Herzog Wratislaw II. (derselbe, welcher später von Heinrich IV. die Königswürde erhielt) um 1070 während des Streites mit dem Prager Bischof Jaromir (Gebhard), seinem Bruder, hier errichtet; zunächst bezweckte er damit, für das Heil seiner Seele zu sorgen und in der Collegiatkirche sich und seiner Familie eine Ruhestätte zu schaffen, nebenher aber auch, seinem bischöflichen Bruder und dem auf dessen Seite stehenden Domcapitel gegenüber einen festen kirchlichen Stützpunkt zu haben. Darum wurden dem neuen Stifte die reichlichsten kirchlichen Privilegien erwirkt; es wurde unmittelbar dem päpstlichen Stuhl unterstellt; seine Kirche sollte die erste in der Provinz sein; sämtliche Capitulare erhielten das Privileg, an Festtagen die Mitra zu tragen (den Mitgliedern des Domkapitels wurde dieses Recht erst unter Karl IV. zuteil). Sogar für sich hatte der Herzog schon unter Alexander II. das Recht der Mitra erlangt, und Gregor VII. bestätigte es ihm am 17. 12. 1073. Großartig war auch die Dotation des Stiftes: an 20 Dörfer und Dorfanteile... Der Probst war fortan oberster Kanzler des Fürsten und dieser selbst nahm seine Residenz auf dem *Wyschehrad*; und auch seine nächsten Nachfolger besonders in bedränglichen Zeiten hier gern weilten.

Das Capitel zählte anfangs außer dem Probst und dem Decan 12 Mitglieder, unter Karl IV. — 4 Dignitäten und über 20 Präbenden, gesammte Cleriker — 300. Die kostbar ausgestattete Stiftskirche unter dem Patronat Petri und Paulus wurde schon 1249 durch einen Brand nahezu vernichtet; 1420 zerstörten die Husiten sämtliche Gebäude des Capitels.“

Weber und Welte's Lexikon übergeht die Geschichte von Vyšehrad (Wyschehrad) und Prag vor der Gründung des Collegiatsstiftes im Jahre 1070 als eine „auf Sagen und Dichtung beruhende“. Da jedoch mir die stellenweise archäologisch gestützten Überlieferungen zum Teil wenigstens glaubhaft erscheinen, erlaube ich mir an dieser Stelle, einen schematischen Überblick über die Frühgeschichte der Stadt Prag und der Burg Vyšehrad (Wyschehrad) zu geben.

Prag⁹, die uralte Stadt von Böhmen, liegt an den beiden Ufern des Flusses Vltava (auch Ltava genannt). Die einst getrennten Burgen — Sitze einzelner Fürstenfamilien — sind jetzt zusammengewachsen und zu Zentren mehrerer Vororte geworden. Als die ältesten Teile der Stadt gelten: „Hradčany“, die „Alte Stadt“, die sog. „Neue Stadt“ (XIV. Jahrhundert) und „Vyšehrad“ (Wyschehrad) — der älteste Sitz böhmischer Fürsten.

In Vyšehrad regierte einst die Fürstin Libuša, die der Stadt eine ruhmreiche Zukunft prophezeite; hier wohnte und regierte der Fürst Přemysl und seine Nachfolger; hier hat sich nach einer Legende Horymir auf seinem Roß von einem 60 m hohen Felsen in die Vltava geworfen; hier ist der erste böhmische König Vratislav II., Gründer der St.-Petrus- und Paulus-Kirche, beerdigt.

Schon in der Zeit der ersten böhmischen Fürsten gab es in Prag zwei Burgen: Vyšehrad und Divycja. Später wurde Vyšehrad Sitz des Fürsten Krock. Nach seinem Tode fiel Vyšehrad an dessen drei Töchter und wurde bald von Přemysl, dem ersten nicht legendären Fürsten von Prag, erobert, der eine der drei Schwestern, namens Libuša, zur Frau nahm. Am Ende des IX. und am Anfang des X. Jahrhunderts herrschte in Vyšehrad das Geschlecht der Přemysliden.

Der erste böhmische Fürst von Rang und Namen, Bořivoj und seine Gattin — die Großmutter des Hl. Wenzel — wurden von Methodus selbst, also nach dem byzantinisch-slavischem Ritus getauft. Bořivoj erbaute in seiner Burg „Levý Hradeč“ in Prag eine dem Hl. Clemens geweihte Kirche.

Spytihněv, Sohn des Fürsten Bořivoj, und ein anderer böhmischer Fürst Witizla „erschieden im Jahre 895 in Regensburg und unterwarfen sich ‚durch Handschlag‘. Mit dieser politischen Schenkung war auch die Abkehr von der Ostkirche verbunden“¹⁰.

---

⁹ Vostech Hrách. „Praha obrazem i slovem“, Praha.

¹⁰ H. Preidel. „Die Christianisierung Mährens und Böhmens von Bayern aus“. „Bayerische Frömmigkeit“ (1400 Jahre christliches Bayern). Katalog der Ausstellung anlässlich des Eucharistischen Weltkongresses, München, 1960, Stadtmuseum München.

Spytihnev erbaute die Marienkirche in Prag und die Kirche des Apostels Petrus in Budeč. (In Budeč beim Priester Ucenus lernte der Hl. Wenzel — gest. 935.) Spytihnevs Bruder Vratislav baute die Georgskirche in Hradčany (Stadtteil von Prag). Das läßt mich schließen, daß dort wahrscheinlich auch sein Fürstenhof war.

Boleslav I. erbaute in Buzlau die Kirche der Heiligen Cosma und Damian und nach dem Jahre 935 schloß er an seinen Besitz die Burg Vyšehrad an. Sein Sohn, böhmischer Fürst Boleslav II. (gest. im Jahre 999) errichtete 20 Kirchen. Wo diese Kirchen gebaut wurden, ist bisher nicht bekannt. Es ist jedoch möglich, daß zu diesen 20 Kirchen auch die Vyšehradener Kirchen gehören, und zwar: die Kapellen des Hl. Martin auf dem Burgberg, die des Hl. Longinus (eine typisch romanische Rundkapelle vom XI.—XII. Jahrh.) und die Kirche des Heiligen Kreuzes.

Bis zum Jahre 1037 dauerte die Regierung des Königs Boleslav III. Schließlich um das Jahr 1070 wirkte in Vyšehrad der Herzog Vratislav, Gründer des Collegiatsstiftes.

Nach meinem kurzen Exkurs in die zum Teil legendäre Geschichte des alten Böhmen möchte ich noch ein wichtiges Detail erwähnen, das zwar zur Zeit noch mit keinen Beweisen belegt ist, aber doch vielleicht in irgendwelcher Beziehung zu meinem Thema steht.

Die Schwester des böhmischen Fürsten Boleslav III., Bruders Herzogs Ulrich (in den ukrainischen Annalen Andrich genannt), der dem Hl. Prokop zur Errichtung des Sázava-Klosters verholffen hat, war mit dem polnischen König Mieszko II. verheiratet, der in Polen mehrere Kirchen des byzantinischen Ritus baute, unter ihnen auch die Kirche in Vavel (einem Stadtteil im Zentrum von Krakau). In der geschichtlichen Literatur Polens traf ich auf die Erwähnung (Wojcechowski), daß in Krakau auf der „Skalka“ die Tätigkeit zweier slavischen Bischöfe Prochor und Prokop begann. Näheres von ihnen ist jedoch nicht bekannt. Auch die Zeit ihres Wirkens ist nicht angegeben. Es ist jedoch eines bekannt, daß die Tätigkeit dieser zwei slavischen Bischöfe vor der bischöflichen Tätigkeit des Hl. Stanislaw stattfand. Wie bekannt, wurde der Krakauer Bischof Stanislaw vom polnischen König Boleslaw II. im Jahre 1079 getötet und später als Märtyrer heiliggesprochen.

Über die kulturellen und politischen Beziehungen des damaligen Krakau schreibe ich ausführlicher in meiner Arbeit: „Denkmäler des Fürstentums Kyiver Rus' auf dem Terrain des alten Polens“.

Alle böhmischen Kirchen, die ich ermitteln konnte, habe ich aufgezählt und deren heilige Patrone angeführt, um festzustellen, ob sich nicht unter ihnen ein *basilianisches* Kloster oder auch nur eine basilianische Kirche befindet. Dem Heiligen Basilius geweihte Kirchen oder Klöster habe ich weder in Vyšehrad noch in ganz Böhmen aufspüren können. Da das Kirchenwesen von Prag schon

vom Beginn des X. Jahrhunderts dem römisch-katholischen Bistum in Regensburg unterstellt war, konnte es in *Vyšehrad* auch kein byzantinisch-slavisches Kloster geben. Also befand sich die Erziehungsstätte des Hl. Prokop nicht in Böhmen.

2. Über das ungarische *Visigrad* (Abbildungen 5 und 6) schreibt Prof. Dr. A. W. Ziegler in seiner in der Tübinger Theologischen Quartalschrift 127/IV. (1947) veröffentlichten Rezension über meinen im „Naukovo-literaturoznaveštchij Zbirnyk“ Heft I, 1946 gedruckten Artikel „Reims'ka Evangelija — najdavnisha pamjatka pys'ma Kyivs'koj Rusy“¹¹ folgendes:

„Besonders scheint hier das ungarische *Visegrad*, deutsch Plintenburg, an der Donau, zwischen Gran und Waitzen in Betracht zu kommen, eine vorungarische, slavische Siedlung, welche der ungarische König Stephan der Heilige (975—1038) zum Sitz eines Komitates machte, das mit einem Erzdekanat des Bistum Veszprém zusammenfiel und wohl auch Sitz einer Klerikerschule war. Die Schule wurde entweder von dem Benediktinerkloster Martinsberg oder vom Kapitel Visegrád unterhalten (vgl. Homan Bálint, Geschichte des ungarischen Mittelalters I, Berlin, 1940, S. 193 und 208 ff.), vorausgesetzt, daß überhaupt eine Schule dort eingerichtet war, was aus analogen Fällen naheliegend war. In den damaligen ungarischen Schulen wurde nach dem lateinischen Lehrplan des Mittelalters mit seinem Trivium und Quadrivium unterrichtet, also lateinische Bildung vermittelt (Homan 351). Wäre Prokop dort ausgebildet worden, so hätte er in seinem Kloster Sázava wohl nicht die verbotene kirchenslavische Sprache in der Liturgie eingeführt. Er hätte als Lateiner nicht den schweren Kampf um die kirchenslavische Sprache aufgenommen und die in Böhmen-Mähren, in Ungarn und in Polen herrschende Sprache verdrängt.

„Aus dieser Erwägung heraus glaube ich, daß das ungarische *Visegrad* ausscheiden muß und daß man eher den Argumenten Kurinnyjs beipflichten kann, die für sich allein noch nicht restlos befriedigen, aber doch Wahrscheinlichkeit beanspruchen können.“

Ich halte diese wertvolle und autoritäre Meinung des Prof. Ziegler für ausreichend, um die Annahme zu widerlegen, daß das ungarische *Visegrad* die Erziehungsstätte des Hl. Prokop sein könnte.

Die angeführten Mitteilungen bezeugen deutlich, daß das Bistum und Kloster *Wisegrad* sich nicht in Mähren-Böhmen oder in Ungarn befanden.

*

Auf die Frage, wo sie zu suchen sind, bekommen wir Antwort in dem in den Jahren 949—952 geschriebenen, schon erwähnten Werk des Konstantinos Porphyrogenetos „Über die Völker“.

---

¹¹ Prof. Dr. A. W. Ziegler. Neue Forschungen zum Reimser Evangeliar. Tübinger Theologische Quartalschrift. 127/IV, 1947.

In diesem Werk beschreibt Konstantinos Porphyrogenetos zur Unterrichtung seines Sohnes alle Länder seines Imperiums und die benachbarten Länder, indem er über jedes Land Mitteilungen macht, die man bei den diplomatischen Beziehungen nicht aus dem Auge lassen dürfe.

In seiner Schilderung des Fürstentums „Kyiver Rus“ schreibt Konstantinos Porphyrogenetos folgendes: „Nach Konstantinopel kommen Boote der weiten Rus‘; sie kommen aus Novgorod — dem Sitz des Fürsten Svjatoslav, des Sohnes des Kyiver Fürsten Igor‘. Es kommen Boote aus Smolensk, Ljubeč, Černihiv und Vyšhorod.“¹² Dabei muß erwähnt werden, daß der Ortsname „Vyšhorod“ in verschiedenen Manuskripten verschiedene Schreibungen hat, unter ihnen auch „Wysegrade“, das sehr nahe dem Wisagrad der Vita des Hl. Prokop kommt.

Die Burg Vyšhorod war den Griechen auch früher schon bekannt.

Konnte dieses Vyšhorod — Wysegrade, Wisegrade — das Wisagrad der Schule und Priesterweihe der Leuchte von Böhmen und Mähren, des Heiligen Prokop sein?

Das konnte es sein und war es auch höchstwahrscheinlich.

6.

Wir wissen, daß die sog. Desjatylna-Muttergotteskirche auf dem neuen Burghof des Fürsten Volodymyr in Kyiv im Jahre 989 gegründet und im Jahre 996 fertiggebaut wurde.

In welcher Form und wo fanden in Kyiv die christlichen Kultus- und Religionszeremonien vor der Errichtung dieser Kirche statt?

Es ist uns schon aus den Nestor-Annalen bekannt, daß in Kyiv noch vor der allgemeinen Annahme des Christentums christliche Kirchen vorhanden waren, und zwar: die Kirche des Propheten Ilja (Elias) auf dem Podol (Stadtteil des alten Kyiv) und die Kirche des Hl. Nikolaus auf dem Grabe des Fürsten Askold.

Der Großfürst Volodymyr der Heilige, der bei seiner christlichen Taufe den Namen Vasyl (Basilus) erhielt (nach dem Namen seines Schwiegervaters des byzantinischen Imperators) ließ auf seinem neuen Hof, an der Stelle, wo einst das Götzenbild von Perun stand „außer dem Burghof“, die Kirche des Hl. Vasyl (Basilus) erbauen.

In den Voskresenski Annalen wird erwähnt, daß der Großfürst Volodymyr der Heilige, auch Apostelgleiche genannt, noch eine Kirche — die Georgens-

---

¹² M. Hruševs'kyj, Vyimky z džerel do istorii Ukraïny-Rusy. Lviv, 1895, Seite 63. — V. Ljaskorons'kyj, Gil'om Lewasser de Bauplan i jeho istoriko-geografitscheskie trudy otноситelno Južnoj Rossii, Kiev, 1901, Seite 36.

kirche — erbauen ließ. Über diese Kirche wissen wir leider nichts Näheres. Es ist uns auch nicht bekannt, an welcher Stelle sie erbaut wurde.

Diese beiden Kirchen befanden sich außerhalb des fürstlichen Burghofs und nur die Vyšhoroder Kirche des Hl. Vasyl (basilianische) stand im Hofe der beliebten Erbburg des Großfürsten Volodymyr in *Vyšhorod* bei Kyïv. Bevor der Aufbau des neuen Burghofes in Kyïv vollendet war, mußte ohne Zweifel Vyšhorod der Ort fürstlicher Feierlichkeiten gewesen sein.

Vyšhorod (Abbildung 7) war die bevorzugte Burg der Fürstin Olha; diese Burg erhielt den dritten Teil des Tributs, den Olha der Burg Korosten' auferlegt hatte; hier in dieser Burg wurden auch die früh ermordeten und nach ihrem Tode heilig gesprochenen Söhne des Großfürsten Volodymyr, Boris und Hlib erzogen.

Im Lichte dieser Umstände des fürstlichen Lebens werden uns auch die Erzählungen unseres Chronisten viel verständlicher.

Unter dem Jahre 988 steht in den Annalen des Chronisten folgende Eintragung:

„... und begann (der Großfürst Volodymyr. P. K.) in den Burgen Kirchen zu errichten und Priester anzustellen, und Leute aus allen Burgen und Dörfern zur Taufe hinzuführen und die Kinder des vornehmen Standes zur bücherkundigen Ausbildung aufzunehmen“.

Die sog. Nikoner-Chronik und das Stufenbuch der Fürstentümer des Fürstentums „Kyïver Rus'“ berichten, daß der Kyïver Metropolit mit 6 Bischöfen des Patriarchen Photios mit Dobrynja und Anastas sich nach Novgorod begaben, dort die Götzen vernichteten und die Leute zum Christentum bekehrten.

Diese Angaben bestätigen die große Bedeutung der Stadt Kyïv zur Zeit des Fürsten Volodymyr des Heiligen als eines Zentrums der religiösen Bildung.

Gerade in die damaligen Verhältnisse der Stadt Kyïv und der in ihrer nächsten Umgebung liegenden (18 km nördlich von Kyïv) alten Burg *Vyšhorod* passen Einzelheiten der Biographie des Hl. Prokop vortrefflich hinein.

Die Burg *Vyšhorod* bei Kyïv erscheint vor uns als Residenz christlicher Fürsten, Sitz des Metropoliten mit der Kirche des Hl. Vasyl (Basilius) und mit einer Schule für Kinder des vornehmen Standes. Dieses religiöse Zentrum bildete Priester aus, die dann die christliche Lehre an der Peripherie verbreiteten.

Die Vita des Hl. Prokop ergänzt unsere Kenntnisse von der Burg *Vyšhorod* nur durch zwei Details, die wir in den Annalen nicht finden, und zwar:

1. daß der Hl. Prokop seine Erziehung in einem basilianischen Kloster bekam; also muß die Vyšhoroder Kirche ein Kloster mit Schule für die Ausbildung des Klerus gewesen sein und

2. daß in Vyšhorod Priesterweihen nach dem byzantinischen Ritus stattfanden.

Die Kirche des Hl. Vasył an dem neuen Fürstenhof in Kyïv kommt nicht in Betracht, weil in der Vita des Hl. Prokop ausdrücklich Wisagrad genannt wird.

Die archäologischen Studien über die Burg *Vyšhorod* befinden sich erst im Anfangsstadium. Von der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften (Kyïv) wurden nur Rekognoszierungsarbeiten durchgeführt (Ausgrabungen an der Stelle der ehemaligen Kirche der heiligen Brüder Boris und Hlib (Söhne des Großfürsten Volodymyr), des Fürstenhofes und des Wirtschaftsterrains dieses Hofes).

Hier füge ich einen schematischen Situationsplan bei, den ich auf Grund der archäologischen Aufklärungsangaben skizziert habe (s. Abbildung 7).

Auf dem Territorium des jetzigen Dorfes *Vyšhorod* (es behielt bis heute den alten Namen) bei der Einfahrt ins Dorf von der Seite der Stadt Kyïv her befindet sich rechts von der zum Dnipro-Ufer führenden Straße ein heute bereits von Bauern besiedelter Hügel, von der Bevölkerung „Monastyryšče“, d. h. „Klostergelände“ genannt.

Unsere auf der Beschreibung früherer Forscher (V. Antonovyč, V. Ljaskorons'kyj) beruhende Vorstellung vom alten *Vyšhorod* muß jetzt nach den Ergebnissen neu durchgeführter Forschungen berichtigt werden.

Bei der Beschreibung der Fürstenburg *Vyšhorod* hatten die alten Autoren nur den mit mächtigen Wällen umringten zentralen Teil dieser Burg im Auge — einen der ältesten Fürstenhöfe, in dem die Kyïver Chronik über das Vorhandensein mindestens dreier hintereinander an der gleichen Stelle gebauten Kirchen berichtet: in der ersten (hölzernen) Kirche des Hl. Basilius (Vasył) wurden die heiligen Brüder-Märtyrer Boris und Hlib bestattet. Diese drei Kirchen befanden sich in der nächsten Umgebung der jetzigen Vyšhoroder Kirche.

Die derzeitigen Aufklärungen zeigten jedoch, daß der alte Teil der Burg noch von einem System zusätzlicher Wälle, Befestigungen und Fürstenhöfe umgeben war, das sich von der heutigen Siedlung Pušča-Vodycja bis zum Dnipro-Ufer erstreckte, einschließend die jetzige Siedlung Valky, das Mežyhirja-Kloster und das Terrain des ehemaligen Männerklosters „Bilyj Spas“ (der Weiße Salvator).

Dieser ganze Raum (circa 5 km lang und 2 km breit) wird in der Chronik als *Vyšhorod* bezeichnet.

Kein Wunder, daß *Vyšhorod* seine eigenen Fürsten hatte, die diese Stätte gern hatten. Unter ihnen möchte ich folgende nennen: die Heilige Großfürstin Olha, ihr Sohn der Hl. Volodymyr, der Großfürst Jaroslav der Weise (gestorben in *Vyšhorod* im Jahre 1054), Großfürst Vsevolod und Großfürst Volodymyr Monomach (der in *Vyšhorod* sein Jagdrevier hatte) und andere.

Volodymyr Monomach ließ hier sogar eine Brücke über den Dnipro bauen und machte damit *Vyšhorod* nicht nur zur Hafenstadt, sondern auch zu einem wichtigen Handelsmittelpunkt, weil sich nämlich hier auch mehrere Landesverbindungsstraßen kreuzten.

So sah im X.—XI. Jahrhundert, zur Zeit, als dort in der Schule des vornehmen Standes der Prokop als Knabe studierte, die Burg *Vyšhorod* aus.

Die Vita des Hl. Prokop bezeichnet als dessen Geburtsort die Stadt *Chotaun* im Tale des Flusses Sázava (Böhmen).

Ganz abgesehen davon, ob es überhaupt eine Stadt dieses Namens im Sázavatal gab oder nicht, entbehrt doch die Annahme, daß ein gebürtiger Tscheche zur Ausbildung im byzantinischen Ritus nach dem Kyïver Vyšhorod gefahren sei und danach wieder in seine Heimat zurückkehrte, um dort den ruthenischen Ritus auszuüben, jeder Glaubwürdigkeit.

Es ist allerdings bekannt, daß das Fürstentum „Kyïver Rus“ , insbesondere zur Zeit des Großfürsten Volodymyr des Heiligen, mit den tschechischen und mährischen Machthabern in einer festen und stetigen Verbindung stand, die sich zu den Zeiten, als Böhmen und Mähren eine Gefahr seitens der deutschen oder polnischen Machthaber drohte, noch mehr verstärkte.

Der Großfürst Volodymyr war vor seiner Bekehrung zum Christentum zweimal mit tschechischen Frauen verheiratet. Von seiner ersten tschechischen Frau hatte er den Sohn Vyšeslav; von der zweiten, die vermutlich Manfrede hieß, hatte er zwei Söhne: Svjatoslav (Fürst des altslavischen Stammes „drevljane“) und Stanislav (Fürst des Fürstentums Smolensk). Woher diese zwei Tschechinnen stammten, wessen Töchter sie waren und wie ihr weiteres Schicksal verlief, davon ist bisher nichts bekannt.

Im Jahre 992 empfing Volodymyr in Kyïv die Gesandten des polnischen Fürsten Boleslaw des Kühnen und des tschechischen Fürsten Andrich.

Im Jahre 1000 empfing Volodymyr die Gesandten des böhmischen Fürsten und des ungarischen Königs.

Im Jahre 1003 mischte sich der polnische Fürst Boleslaw in die böhmischen Angelegenheiten ein (Vertreibung der Fürsten Udalrich und Jaromyr).

Im Jahre 1015 besuchten Kyïv die Gesandten des polnischen Fürsten Boleslaw, des tschechischen Fürsten und des ungarischen Königs.

Großfürst Volodymyr versprach eine seiner Töchter an den tschechischen König und die jüngere, seine Lieblingstochter, an den ungarischen König zu verheiraten. Volodymyr beabsichtigte, sich im Frühling desselben Jahres mit diesen Königen in der Stadt Volodymyr zu treffen.

Diese Berichte finden wir in der Nikoner Chronik und beim russischen Historiker Tatiščev.

Daß diese Angaben mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit den wirklichen Tatbestand in der Kyïver Rus' widerspiegeln, beweist eine Notiz des Kyïver Chronisten unter dem Jahre 996:

Jahr 996. „Volodymyr liebte seine Krieger und beriet sich mit ihnen über Kriege und über das Bodengesetz und lebte mit den benachbarten Fürsten —

Boleslaw dem polnischen, Stephan dem ungarischen und Andrich dem tschechischen — in Frieden. Und war Friede unter ihnen und Liebe“.

Das Jahr 1002. „Dem Svjatoslav (dem Sohn der zweiten Tschechin) wurde der Sohn Jan geboren“.

Im Jahre 1053 ist der Hl. Prokop gestorben. Als Datum seiner Priesterweihe bezeichnet Herr Jastrzębski das Jahr 1009; sollte das richtig sein, dann müßte das Datum seiner Geburt auf die Jahre 990—993 zurückverlegt werden, das heißt auf die Zeit vor der Erbauung der Desjatylna-Kirche in Kyïv und nach dem Verbot der kirchenslavischen Sprache in den westslavischen Ländern.

Die kirchenslavische Sprache wurde im Jahre 968 durch die päpstliche Bulle im kirchlichen Gebrauch verboten. Deswegen scheint es völlig unglaubwürdig, daß ein in den westlichen slavischen Ländern geborenes Kind nach Kyïv geschickt worden sein soll, um dort die Ausbildung in der vom Papst verbotenen Sprache zu bekommen und die Priesterweihe in dem byzantinisch-ruthenischen Ritus zu erhalten. Viel wahrscheinlicher ist es anzunehmen, daß der Geburtsort des Hl. Prokop innerhalb der Grenzen der Kyïver Rus' zu suchen ist.

Die Fürstenburg *Vyšhorod* lag am rechten Ufer des Flusses Dnipro, 18 km von Kyïv. Zehn km südwestlich von Kyïv sind heute noch in der unmittelbaren Nähe des Dorfes Chotiv Reste einer großen Fürstenburg zu finden, die einst die Linie des vom Großfürsten Volodymyr errichteten mächtigen Befestigungswalls, des sog. „Zmijevoj Val“ (Schlangenberg) abschloß.

Diese altertümliche Burg wurde von Prof. V. Antonovyč in die wissenschaftliche Literatur unter dem Namen „Sirakovo Horodyšče“ (nach dem Namen des dort fließenden Baches) eingeführt. Dieser willkürlich gegebene Name trennt jedoch die Burg von der alten Tradition, der zufolge das Dorf nebenan nach dem früheren Namen der Burg „Chotiv“ heißt. (Altslavischer Name der Burg war „*Chotov*“, ukrainisch „Chotiv“ [Abbildung 8]. Dieser Name bezeichnete, daß die Burg einst einem Bojaren des Fürstentums Kyïver Rus' namens „Chot“ gehörte. („Chotov“ ist ein Eigenschaftswort der Zugehörigkeit; wer? — Chot, ein Hauptwort; wessen? — Chotov — Eigenschaftswort der Zugehörigkeit.)

Es ist höchstwahrscheinlich, daß ein Bojarenkind von der Burg Chotiv auf Befehl des Großfürsten Volodymyr in die Schule für Kinder des vornehmen Standes in *Vyšhorod* eingewiesen wurde, dort die Ausbildung durchmachte, etwa im Jahre 1009 nach der Beendigung des Studiums die Priesterweihe erhielt und danach den Weg der öffentlichen Tätigkeit einschlug, indem der junge Mann zuerst seinem Lande und seinem Fürsten als Bücherabschreiber und Priester diente, nachher in Böhmen zum Gründer und Abt des Benediktinerklosters *Sázava* und schließlich nach seinem Tode zum böhmischen Landespatron erhoben wurde.

Die Burg *Chotov* (Chotaun) (ukrainisch — Chotiv) bei Kyïv, wie es aus dem beigelegten Plan zu ersehen ist und wie es bei der Besichtigung dieser Burg ‚in natura‘ noch deutlicher wird, muß Sitz eines mächtigen Bojaren gewesen sein.

Die Burg bestand aus zwei Teilen. Der Hauptteil der Burg, der sog. „Ditynec“ — die eigentliche Zitadelle — war mit einem einige Meter hohen Wall und einem 10—15 m tiefen Abhang umgeben. Die von einer Seite an den Binnenwall anschließende ausgedehnte, einige zehn ha große Siedlung, war auch mit einem, obwohl nicht so hohen Wall umgeben, der anscheinend einst acht Türme hatte.

Auffallend ist die Bauart der Haupteinfahrt in den Ditynec'. Das Tor war in Form eines mächtigen Turmes gebaut, unter dem sich ein bogenförmiger Zugang befand. Alle Wälle waren einst mit Palisaden versehen. Diese Burg war ein wahrer Vorposten der Kyïver Rus' gegen die Steppe und muß in dem Verteidigungssystem des Fürstentums eine wichtige Rolle gespielt haben.

In der wissenschaftlichen Literatur hielt sich bis jetzt die Anschauung des Prof. Antonovyč, der die Burgreste beim Dorf *Chotiv* als Reste der Burg Zvenyhorod deutete, in der nach der Kyïver Chronik (1097) der Fürst Vasylo geblendet wurde. Seine Vermutung begründete Prof. Antonovyč mit der These, daß es in der Nähe von Kyïv keine Burg gibt, deren Name an den Namen Zvenyhorod anklingt. Inzwischen jedoch sind schon Reste solch einer Burg gefunden worden, und zwar in der Nähe des Dorfes Zvonkovaja am Ufer des Flusses Irpen'. (Das altslavische Wort „Zvon“ heißt „Klang“; Zvenyhorod — „klingende Burg“).

Also muß die Burg *Chotov* (ukrainisch Chotiv) bei Kyïv in der ukrainischen Geschichte ihren eigenen Namen behalten und muß meiner Ansicht nach mit dem *Chotaun* der Vita des Heiligen Prokop, in der es als Geburtsort Prokops erwähnt ist, als identisch betrachtet werden.

8.

Haben die französischen Könige bei ihrer Krönung tatsächlich auf das Reimser Evangeliar geschworen? Jawohl. Das ist eine festgestellte Tatsache.

Als Beweis dafür bringt Jastrzębski zwei von ihm gefundene Zeugnisse.

Erstens das aus dem Jahre 1746 stammende Zitat aus dem Werke von Pluche „Spectacle de la Nature“ (Bd. VII, Seite 256).

„...Die alte Sammlung der Episteln und Evangelien in slavischer Sprache, auf der unsere Könige während ihrer Salbung bei ihrem Schwur, die Gerechtigkeit zuteil werden zu lassen und jedem seine Rechte zu bewahren, ihre Hand legten. Gegenwärtig bedient man sich des Evangelienbuches in gebräuchlicher Schrift.“

Das zweite Zeugnis darüber stammt aus dem Jahre 1782. Es ist eine eigenhändig von Parceval (Schriftsteller und Winzer aus Sacy) auf ein an das Manuskript angebundenes Kartontäfelchen geschriebene Notiz. Sie lautet:

„...Dieser Text wurde der Kirche von Reims im Jahre 1554¹³ vom Lothringischen Kardinal geschenkt. Nach der Überlieferung stammt er aus der Schatzkammer von Konstantinopel und wurde aus der Bibliothek des Hl. Hieronymus entnommen. Der erste Teil des Buches ist in serbischer Schrift ... und in einer orientalischen Sprache; der zweite Teil ist in illyrischer Schrift ... und in indischer oder sklavischer (? P. K.) Sprache ... Der König leistet am Tage seiner Salbung seinen Eid auf dieses Buch, dessen Einband mit ... geschmückt ist.“

Auf Grund dieser Notiz entstand die Legende über das Herkommen unseres Manuskripts aus der Schatzkammer von Cargorod, und zwar aus der Bibliothek des Hl. Hieronymus. Die erste Behauptung ist völlig falsch und was die zweite Behauptung anbetrifft, so ist sie nur teilweise richtig. Das Manuskript konnte vom Lothringischen Kardinal tatsächlich aus einer Bibliothek genommen werden, jedoch nicht aus der persönlichen Bibliothek des Hl. Hieronymus, sondern aus der Bibliothek des Klosters der Heiligen Hieronymus und Prokop in Prag. Diese Meinung vertritt auch Corvin de Jastrzębski¹⁴.

Die Bedeutung der Stadt Reims in der Geschichte Frankreichs und deren geistlichen Würdenträger schildert das „Lexikon für Theologie und Kirche“ wie folgt:

„Die Erzbischöfe waren seit Mitte des X. Jahrhunderts auch Grafen von Reims und zeitweilig Erzkanzler der französischen Könige, seit Philipp II. August (1180—1223) die ersten geistlichen Herzöge und Pairs von Frankreich; sie führten bis zum Vatikanischen Konzil als Legatinati auch den Titel eines Primas des Belgischen Gallien und hatten seit 1180 durch Bulle Alexanders III. das ausschließliche Recht, die französischen Könige in Reims zu krönen, ein Vorrecht, das sie schon im X. Jahrhundert ausübten und bis Ludwig XVI. fortsetzten ...“¹⁵

Corvin des Jastrzębski berichtet, daß der Eid in lateinischer und französischer Sprache abgelegt wurde. Den Eid in lateinischer Sprache sollen alle Könige von Philipp I. bis Ludwig XVI. geschworen haben. Er endete mit den Worten: „Sic me Deus adjuvet et haec sancta Dei Evangelia.“

Seit Heinrich IV. wurde der Eid erweitert; es wurde eine neue Formel eingeführt: die Könige mußten als Staatsoberhäupter und souveräne Großmeister des Heiligen-Geist-Ordens schwören. Dieser Orden wurde von Heinrich IV. ge-

---

¹³ An dieser Stelle muß sich in die Broschüre von Corvin de Jastrzębski ein Druckfehler eingeschlichen haben. In der Wiedergabe der Notiz von Parceval ist das Jahr der Schenkung des Evangeliums an die Reimsrer Kathedrale als 1554 bezeichnet. Auf derselben Seite weiter unten bezeichnet Corvin de Jastrzębski das Jahr der Schenkung als 1574 und zieht daraus sogar die Folgerung, daß das Evangelium nach der Rückgabe zum ersten Mal erst im Jahre 1575 bei der Salbung des Königs Heinrich III. gebraucht werden konnte.

¹⁴ Corvin de Jastrzębski, *ibidem*, Seite 12.

¹⁵ *Lexikon für Theologie und Kirche*, herausgegeben von Michael Buchberger, Freiburg im Breisgau, Bd. VIII, Seite 742, „Reims“.

gründet. Nachdem Ludwig XIV. noch den St.-Louis-Orden gestiftet hatte, mußten seine Nachfolger den Eid auch als souveräne Großmeister des militärischen St.-Louis-Ordens schwören. Diese zwei Eidesformeln endeten mit dem Satz: „Ainsi le jurons, vouons et promettons sur la Sainte Vraie Croix et le Saint Évangile touchés“.

Das bezeugt, daß der Eid auf einem Evangelienbuche abgelegt wurde, das zugleich auch ein Reliquienkästchen mit einem Stückchen Holz vom wahren Kreuz unseres Herrn Jesu Christi hatte. Das sog. Reimser Evangeliar mit den zwei slavischen Manuskripten hatte auf seinem Einband ein Reliquiar mit einem Stückchen Holz vom Kreuz Jesu Christi und entsprach damit den beiden Bedingungen der Eidesformeln.

Der erste König Frankreichs, der auf diesen Evangeliar bei seiner Salbung den Eid ablegte, war Philipp I., Sohn des französischen Königs Heinrich I. und der Tochter des Kyiver Großfürsten Jaroslav des Weisen. Darum finde ich es ganz natürlich, daß Philipp I. seinen Eid auf dem von Prokop geschriebenen Evangelienbuch ablegte, das unter der Mitgift seiner Mutter, der Fürstentochter Anna (in Frankreich später Agnessa genannt) nach Frankreich mitgegeben wurde.

Dieses im Jahre 1051 von der Kyiver Fürstentochter Anna Jaroslavna als persönliches Eigentum nach Frankreich gebrachte Evangelienbuch wurde seit der Salbung ihres Sohnes Philipp I. zum Eidesevangeliar der französischen Könige.

9.

Es gibt noch ein paläographisches Detail, das unser Manuskript mit Kyiv verbindet. Das von Prokop geschriebene Manuskript hat eine Besonderheit. In einigen Worten des Textes ist der Buchstabe O in Form eines deutlichen Kreises mit einem Punkt in der Mitte geschrieben. In späteren Manuskripten der Kyiver Fürstenzeit ist dieses Merkmal nicht mehr vorhanden.

Zu diesem mit einem Punkt in der Mitte geschriebenen O konnte ich folgende Analogien finden.

1. Unter den vielen Fürstensiegeln der Zeit des Fürstentums „Kyiver Rus“ traf ich auf ein Siegel (Abbildung 9) mit diesem Buchstaben. Die Beschreibung dieses Siegels nehme ich aus dem Werke des N. P. Lichačev¹⁶.

---

¹⁶ N. P. Lichačev, *Materialy k istorii russkoj sfragistiki*, Trudy Paleografičeskogo Museja, Leningrad, 1928, Heft I, Seiten 118—119.

„Ein Bleisiegel 37—40 cm Durchmesser; von einer Seite — die Abbildung des Hl. Nikolaus im erzbischöflichen Gewand (Brustbild). Von beiden Seiten der Gestalt — vertikale Inschriften:

O A Γ H ◉ C	N H K ^ A
-------------------------	-----------------------

(Heiliger Nikolaus).

Auf der Rückseite — in einem Kreis aus Punkten — die Gestalt eines Fürsten mit einem Kreuz in der Hand; neben ihm die Buchstaben Ic. Xp. (Jesus Christus). Die rechte Hand der Gestalt ist zum Gebet aufgehoben. Neben der Abbildung — die Inschrift „СВЯ“ (Svja); also gekürzt Svjatoslav oder Svjatopolk. Einen Fürsten Svjatopolk mit dem christlichen Namen Nikolaus gab es jedoch nicht. Dafür trug den Namen Nikolaus der Großfürst Svjatoslav, Sohn des Großfürsten Jaroslav (regierte in Kyïv in den Jahren 1073—1076). Der Buchstabe O im Worte OAGHOC hat einen Punkt in der Mitte, wie einige O in dem von Prokop geschriebenen Manuskript. Es ist wahrscheinlich, daß diese Art den Buchstaben O zu schreiben eine Eigentümlichkeit der Kyïver (Vyšhoroder) Schule war und kann als ein paläographisches Merkmal der Schreibweise der Schüler dieser Schule zu jener Zeit dienen.

2. Ein anderes Denkmal, das zeitlich mit dem Reimser Evangeliar zusammentrifft und den Buchstaben O mit dem Punkt in der Mitte hat, ist die in eine Platte aus rotem Schiefer geschnittene Inschrift (Abbildung 10), die im ehemaligen Fürstenhof des Heiligen Volodymyr gefunden wurde.

Nach seiner christlichen Taufe im Jahre 989 begann der Großfürst Volodymyr in seinem Fürstenhof in Kyïv die Mariae-Himmelfahrt-Kirche¹⁷ zu bauen, die im Jahre 996 fertiggestellt wurde. Die Baumeister der Kirche waren Griechen.

Im Jahre 1240 wurde diese Kirche von den Tataren geplündert und zerstört. An der Stelle der ruinierten Kirche wurden später nacheinander einige neue Kirchen gebaut. Bei der Renovierung einer dieser späteren Kirchen im Jahre 1758 wurden in den ältesten Ruinen Stücke einer rot-grauen Schiefer-

¹⁷ Diese Mariae-Himmelfahrt-Kirche wurde im Volke Desjatyynna-Kirche genannt, weil der Großfürst Volodymyr für ihren Unterhalt den zehnten Teil seines Einkommens spendete. (Desjatyynna = der zehnte Teil). Den Namen „Desjatyynna-Kirche“ behielten alle an dieser Stelle später gebauten Kirchen, bis zur bolschewistischen Revolution.

platte¹⁸ gefunden, die einst im Halbkreis den Bogen über dem „Dromos“¹⁹ (Eingang der ursprünglichen Kirche) verzierte.

Auf dieser Platte²⁰ befand sich eine zur Zeit Volodymyr des Heiligen ausgeschnittene Inschrift. Leider läßt sich diese in Stücke zerschlagene Inschrift nicht entziffern. Außer den griechischen kommen in ihr noch einige unbekannt Buchstaben vor. Unter den Buchstaben ist auch ein O mit dem Punkt vorhanden; da jedoch die Inschrift in Relief ausgeführt ist, so hat der Punkt die Form einer erhabenen Rosette.

Diese Inschrift bezeugt, daß die griechischen Meister in den 90er Jahren des X. Jahrhunderts für eine vielleicht rein dekorative Inschrift den in Kyïv üblichen Buchstaben O mit einem Punkt ausgestattet haben.

Ähnliche auf Steinplatten (hauptsächlich auf Kalk- und Sandsteinplatten) ausgeschnittene Inschriften, in denen auch das O mit dem Punkt vorkommt, waren in der Ukraine schon früher bekannt. Sie kommen auf den antiken Grabmälern in den Ruinen der griechischen und römischen Kolonien²¹ des nördlichen Schwarzmeergebietes vor (Chersones, Olbia u. a.). Es handelt sich um griechische und lateinische Inschriften aus der Zeit vom V. Jahrh. v. Chr. bis zum III. Jahrh. n. Chr.

Diese Inschriften sind vom besten russischen klassischen Epigraphiker V. V. Latyšev sorgfältig gesammelt, kritisch bearbeitet und in seinem Werk „Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini“ veröffentlicht worden.

Der Buchstabe O in diesen Inschriften hat meistens einen Punkt in der Mitte. In diesen Fällen jedoch ist der Punkt infolge der Anfertigung des Buchstaben mit Hilfe eines Zirkels entstanden. Das ist deutlich daraus zu sehen, daß auch andere Buchstaben, die in ihrer Form einen Halbkreis haben, wie z. B. „C“ oder „Ω“ im Zentrum des Halbkreises auch einen eingestochenen Punkt haben (s. Abbildung 10).

Ein glücklicher Zufall hat uns eine gut erhaltene, auf einem Grabmal ausgeschnittene christliche Inschrift in die Hände gespielt. Graf O. Uvarov²² fand

---

¹⁸ Zirka 60 km nordwestlich von Kyïv befinden sich Lagerstätten des roten Schiefers. In der Fürtenzeit fand dieses Gestein reichliche Verwendung in Kyïv. In den Trümmern der Desjattyna-Kirche wurden mehrere aus rotem Schiefer angefertigte Fürstensärge gefunden. Das mehrfache Vorkommen von aus Schiefer gefertigten Gegenständen in der Desjattyna-Kirche beweist, daß auch die halbrunde Inschrift über dem Eingang der ursprünglichen Kirche an Ort und Stelle gemacht wurde und darum auch das für Kyïv eigentümliche O-Zeichen trägt.

¹⁹ Die letzten Ausgrabungen der Fundamente der Desjattyna-Kirche in den Jahren 1938 bis 1939 enthüllten, daß diese Kirche nach dem Plan der Ochrida-Kirchen gebaut war (Ochrida = Provinz des Byzantinischen Reiches im Norden von Makedonien), das heißt, daß der Haupteingang (an der westlichen Seite der Kirche) in Form eines langen Vorbaues des sog. „Dromos“ oder „Iliak“ gebaut war.

²⁰ Fragmente dieser Platte sind jetzt im architektonischen Museum bei der Kathedrale der Hl. Sophia in Kyïv aufbewahrt. Die von N. Zakrevs'kyj gemachte Reproduktion dieser Inschrift wurde in seinem Werk „Opisanije Kieva“, Moskva, 1868 veröffentlicht.

²¹ Die Städte an der Nordküste des Schwarzen Meeres waren eigentlich keine Kolonien, sondern Ansiedlungen ausländischer Kaufleute (erst der griechischen, später der römischen und anderer), die mit der einheimischen Bevölkerung Handel trieben.

²² Graf A. S. Uvarov, Sbornik melkich trudov. Pod Redakciej grafini P. S. Uvarovoj, Moskva, 1910, Bd. III, Seite 117.

diese Grabtafel während der Ausgrabungen der berühmten Chersoneser Basilika (IV. Jahrh. n. Chr.) in Taurien (Krim) (s. Abbildung 11).

Der wichtigste Fund jedoch, der uns die Herkunft des Punktes im Buchstaben O erklärte (s. Abbildung 12) ist in den Trümmern der antiken Stadt Olbia (in der Nähe von Odessa) gemacht worden. Es ist ein Epitaph, eine in eine Marmorplatte eingeschnitzte Grabinschrift. Die Tafel wurde unter dem Kopfe des Toten in den Ruinen eines Mausoleums gefunden. Das Wort ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΩΝ in der Inschrift beweist, daß der Verstorbene ein Bewohner der Stadt Olbia war.

Ein im Jahre 1934 auf dem Terrain der ehemaligen Stadt Chersones aufgedecktes Mausoleum mit einer ähnlichen Grabtafel bestätigt, daß auch die oben genannte Tafel zu einem Mausoleum gehörte.

10.

Die Verbindung des Sázava-Klosters mit Kyïv war auch nach dem Tode des Hl. Prokop nicht unterbrochen worden. Dafür spricht die Tatsache, daß im Jahre 1094 aus *Vyšhorod* nach dem *Sázava*-Kloster Reliquienteilchen der zwei Kyïver Fürsten — der heiligen Brüder-Märtyrer Boris und Hlib gebracht wurden, die nach dem Tode ihres Vaters Volodymyr des Heiligen von Svjatopolk dem Verdammten ermordet worden waren.

Den heiligen Märtyrerbrüdern wurde in der Klosterkirche in Sázava ein Nebenaltar geweiht²³. Zusammen mit den Reliquienteilchen der Heiligen müssen der Sitte gemäß, ihre Lebensgeschichten und Ikonen nach Sázava gebracht worden sein.

Also war die Verbindung des Hl. Prokop mit Kyïv (*Vyšhorod*) so stark, daß sie bis zu Ende des XI. Jahrhunderts nicht abriß.

11.

Bis in die jüngste Zeit galt für das älteste aller unserer Schriftdenkmäler das in den Jahren 1056—1057 vom Kyïver Diakon (kirchlicher Schriftführer) Hryhorij für den Novgoroder Posadnik (Stellvertreter des Kyïver Großfürsten) Ostromir geschriebene Evangelienbuch, das sog. Ostromir-Evangeliar²⁴.

Der Hl. Prokop ist am 23. 3. 1053 im Sázava-Kloster (Böhmen) gestorben. Sogar angenommen, daß er das Evangelienbuch im Jahre seines Todes geschrieben habe, so würde es doch vor dem Ostromir-Evangeliar geschrieben worden sein.

---

²³ D. Čyževs'kyj, *Visantijs'ki i zach.-evrop. elementy. Enzyklopedija Ukrainosnavstva. München-New York, 1949, Bd. I, zweiter Teil, Seite 703.*

²⁴ P. Černych. *Istoričeskaja grammatika russkogo jasyka. Moskva, 1952, Seiten 49—50.*

Im Jahre 1032 wurde Prokop Abt eines benediktinischen Klosters, eines Klosters des römisch-katholischen Ritus, in dem er die römische Liturgie in kirchenslavischer Sprache feierte, zu jener Zeit hätte Prokop sicher kein kirchenslavisches Evangelienbuch geschrieben.

Die Biographie des Hl. Prokop gibt jedoch Anhaltspunkte zu glauben, daß das kyrillische Manuskript des Reimser Evangeliars im zweiten Jahrzehnt des XI. Jahrhunderts geschrieben wurde. Also ist es in jedem Fall das älteste Schrift-
denkmal der Kyiver Rus'-Ukraine.

12.

Wann Prokop den Ritus geändert hat, ist uns nicht bekannt. Ich möchte jedoch die Richtung weiterer Nachforschungen in dieser Frage andeuten, und zwar:

Prokop erhielt die Priesterweihe um das Jahr 1009 in Vyšhorod, verheiratete sich und hatte eine Familie. Im Jahre 1018 wurde Kyïv vom polnischen König Boleslaw dem Kühnen erobert. Dabei wurden die Schwestern und die Frau des Fürsten Jaroslav des Weisen, der Priester Anastas und viele Hunderte angesehener Kyïver Bewohner gefangengenommen und samt allen nach dem Tode des Großfürsten Volodymyr des Heiligen hinterlassenen Schätzen und Geldbeständen nach Polen verschleppt. Unter den Gefangenen konnte auch der Priester Prokop gewesen sein. Ferner ist es uns bekannt, daß vor dem Bischof Stanislaw — den Heiligen Patron von Polen (gest. im Jahre 1075) — auf der sog. „Skalka“²⁵ in Krakau hintereinander zwei Bischöfe des slavischen Ritus namens Prokop und Prochor wirkten.

13.

Wie kam das kyrillische Manuskript des Reimser Evangeliars nach Frankreich?

Ich halte es für höchst wahrscheinlich, daß das Manuskript von Prokop noch während seines Aufenthalts in Kyïv (oder Vyšhorod) vor dem Jahre 1018 geschrieben wurde und in Kyïv bis zur Vermählung (im Jahre 1051) der Fürstentochter Anna Jaroslavna mit dem französischen König Heinrich I. verblieb.

Durch Anna Jaroslavna unter ihrer Mitgift nach Frankreich gebracht, gelangte das Evangelienbuch in die Schatzkammer der französischen Könige und wurde später zum ständigen Bestandteil der Salbungszereemonie französischer Könige.

---

²⁵ „Skalka“ war ein Kloster auf dem Königshofe Kazymyrs I., der im Jahre 1043 sich mit Maria Dobrohniva, der Tochter des Hl. Volodymyr, vermählte, die zum römischen Ritus übertreten war.

Schlußfolgerungen.

Alle von mir durchgeführten Nachforschungen in der Frage der Geschichte des Reimser Evangeliars und der Biographie des Hl. Prokop ergaben Beweise und Beobachtungen, die mich, glaube ich, berechtigen, folgende Schlußfolgerungen zu ziehen:

1. Das kyrillische Manuskript des Reimser Evangeliars wurde eigenhändig vom Heiligen Prokop geschrieben. Davon zeugt, erstens, die im Jahre 1395 auf dem glagolitischen Teil des Evangelienbuches geschriebene Notiz und, zweitens, die Tatsache, daß dieses Manuskript von Karl IV., Kaiser des Römischen Reiches, dem Kloster der Heiligen Hieronymus und Prokop in Prag zur Ehre dieser beiden Heiligen geschenkt wurde.

2. Den Geburtsort und den Ausbildungsort Prokops, in seiner Vita „*Chotaun*“ bzw. „*Wisagrad*“ genannt, erlaube ich mir durch die Burgen „*Chotov*“ und „*Vyšhorod*“ (beide in nächster Nähe von Kyïv) zu ersetzen. Meine Beweise dafür (teils durch Ausschließung mehrerer in Frage kommender Orte, teils durch geschichtliche Schilderungen der Kyïver Umstände zu jener Zeit) halte ich für ausreichend.

3. Das Evangelienbuch wurde von Prokop noch während seines Aufenthaltes in Kyïv (Vyšhorod) um das Jahr 1009 geschrieben, jedoch nicht später als im Jahre 1018, als er (was ich durchaus für möglich halte) mit allen Angehörigen des ehemaligen Fürstenhofes des im Jahre 1015 gestorbenen Heiligen Volodymyr in die Gefangenschaft nach Polen weggeführt wurde. Aus Polen konnte er später sehr wohl nach Böhmen kommen, wo er zunächst als Einsiedler im Sázavatal lebte und seit 1032 als Abt des Sázava-Klosters wirkte.

4. In der Schrift des von Prokop geschriebenen Manuskripts kommt der Buchstabe O mit einem Punkt in der Mitte vor — eine Besonderheit der Kyïver Schriftart zu jener Zeit — eine Überlieferung aus den Olbia-Mösien-Gebieten des nördlichen Schwarzmeeres römischer Zeit.

5. Die Verbindung des Hl. Prokop mit Kyïv bestätigt die Überführung der Reliquienteilchen der heiligen Brüder Boris und Hlib aus Kyïv nach Sázava im Jahre 1094 und die Tatsache, daß den fürstlichen Brüdern ein Nebenaltar der Klosterkirche in Sázava geweiht wurde.

6. Das Reimser Evangeliar wurde nach Frankreich unter der Mitgift der Anna Jaroslavna — Tochter des Großfürsten Jaroslav des Weisen — gebracht, die im Jahre 1051 den französischen König Heinrich I. heiratete. Darum legte als erster der französischen Könige ihr Sohn Philipp I. bei seiner Salbung den Eid auf dieses Evangelienbuch ab. Seitdem war dieses Evangelienbuch zum unerläßlichen Gegenstand der Salbungszereemonie französischer Könige geworden bis zu dem Zeitpunkt, als der burgundische König Karl IV. (gestorben im Jahre

1379) es dem von ihm zur Ehre der heiligen Hieronymus und Prokop gegründeten Kloster in Prag schenkte.

7. Nach der kirchlichen Tradition galt das weggeschenkte Evangeliar jedoch weiterhin als Eigentum der französischen Könige. Darum wurde es im Jahre 1554 vom Lothringischen Kardinal der Reimser Kathedrale zurückerstattet und in der Folgezeit wieder bei den Salbungszeremonien der Könige gebraucht.

8. Die Geschichte des Reimser Evangeluars ist mit der Geschichte Frankreichs, Böhmens und der Kyiver Rus'-Ukraine verbunden. Darum könnte vielleicht die Geschichte dieses Evangeluars mehrere wichtige, noch unbeschriebene Seiten der Geschichte dieser Länder ausfüllen.

9. Und nun die Hauptsache:

Da das sog. Ostromir-Evangelienbuch im Jahre 1056 und das kyrillische Manuskript des Reimser Evangeluars, meines Erachtens, schon im Jahre 1018 geschrieben wurden, so scheint es mir angebracht, das vom Hl. Prokop geschriebene Manuskript für das *älteste schriftliche Denkmal der Kyiver Rus'-Ukraine* zu halten.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

1. Textseiten des Reimser Evangeliars:

- a) kyrillische Schrift;
- b) glagolitische Schrift.

Die Abbildungen sind der Broschüre von Corvin de Jastrzębski entnommen worden.

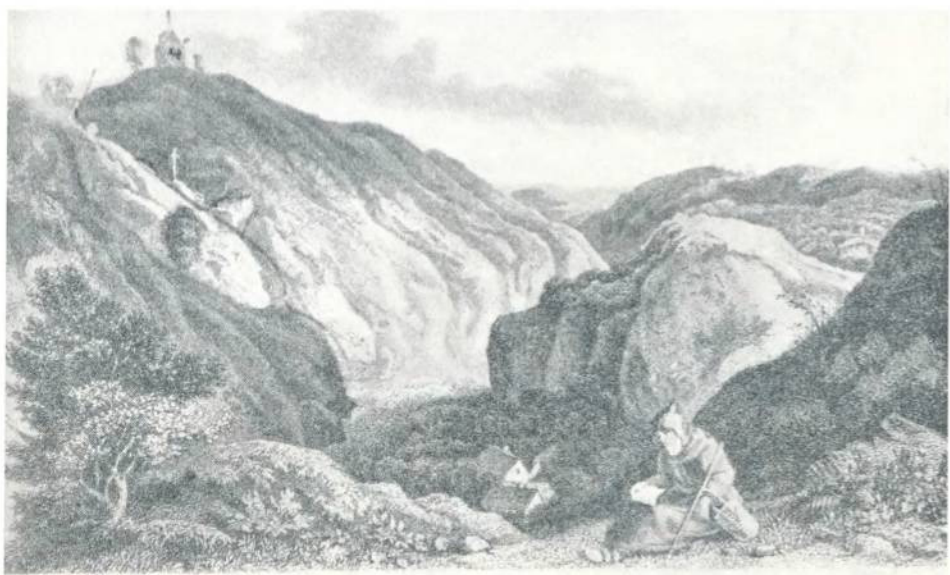
2. Paläographische Besonderheiten des vom Hl. Prokop geschriebenen Manuskripts (vergrößert).
3. Ansicht des Sázava-Klosters bei Prag. (Gravüre aus dem XIX. Jahrhundert.)
4. *Vyšehrad* in Prag. (Zeitgenössisches Bild.)
5. Ungarisches *Visegrad*. (Xylographie aus dem XVII. Jahrhundert.)
6. Ungarisches *Visegrad*. (Gravüre aus dem XIX. Jahrhundert.)
7. *Kyïver Vyšhorod*. (Schematischer Grundriß.)
8. Bûrg *Chotov* bei *Kyïv*. (XI. Jahrhundert. — Schematischer Grundriß.)
9. Molibdovul (Siegel) des Kyïver Großfürsten Svjatoslav Jaroslavovyč (regierte 1073—1076).
10. Inschrift auf einer Schieferplatte aus den Trümmern der Desjatynna-Kirche in *Kyïv* (990—996).
11. Inschrift auf einem christlichen Grabmal aus den Ausgrabungen des Grafen A. Uvarov in Chersones (IV. Jahrhundert n. Chr.).
12. Grabinschrift aus dem Mausoleum des Legaten Fedes, Hegemonen der römischen Provinz Mösien. Olbia. (III. Jahrhundert n. Chr.)

всконѣтъ градъ абѣ
вънженарцастьсаб
ѣфлеомъ заневѣѡ
о мѡу нѡтъ уѣтвладѣ
дѡба на писатиса съма
рьѣ ѡ бржѣно ѡ ѡ мѡу
же нѡ ѡ сѡщѣ не праз
днѡ ѡ вѣстѣ же ѡ гдѣ
вѣстѣ тоу не щѣннѣ
а сѣдѣ ѡ аднтѣ ѡ про
дѣнѣ ѡ сѡнѣ прѣбѣнѣ
нѣ побѣтѣ ѡ ѡ положнѣ
вѣдѣлѣхъ занѣ не вѣнѣ
а ѡ ѣста вѣ ѡ кнѣтѣ ѡ
ѡ ка хѡу пѣ стѣ рнѣ ѡ тѡ
же стѣ рнѣ вѣ да щѣ не ст
дѣ стѣ рѣ стѣ рѡу ѡ нѣ
нѡу ѡ ѡ стѣ дѣ сѡе ѡ мѣ
нѣ сѣ нѣ глѣ глѣ стѣ ѡ нѣ
хъ ѡ сѣ лѣ а глѣ ѡ сѣ нѣ

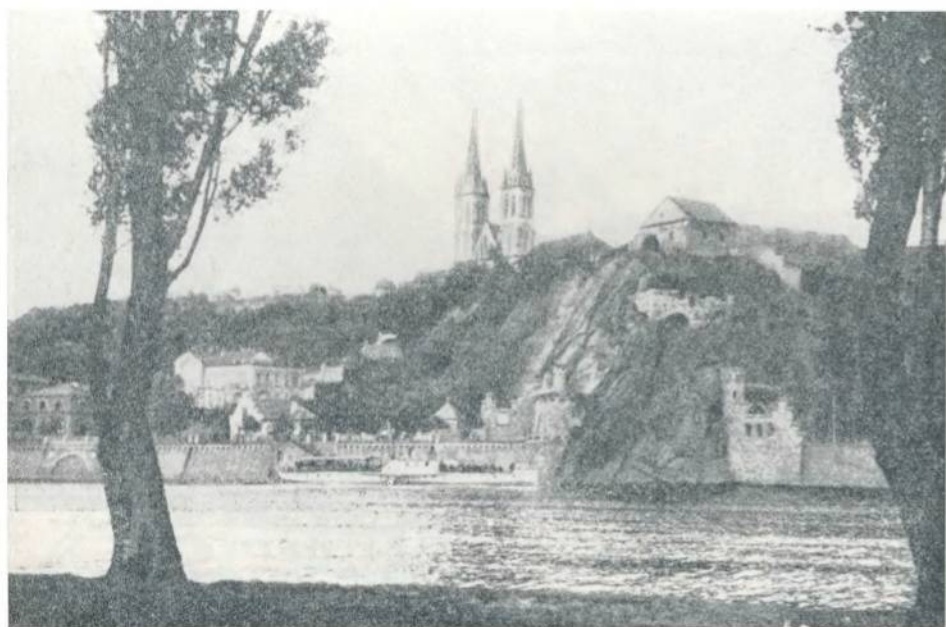
нѡу вѡдѣ шѣ сѣ стѣ рѣ нѣ
вѣ нѣ кѣ мѣ нѣ рѣ тѣ нѣ
а нѣ глѣ нѣ кѡ нѣ тѣ сѣ сѣ
вѣ лѣ гѣ вѣ стѣ стѣ вѣ жѣ
мѣ рѣ дѡ стѣ вѣ сѣ нѣ ѡ
вѣ дѣ стѣ вѣ сѣ мѣ ѡу дѣ
мѣ ѡ кѡ ѡ дѣ нѣ сѣ вѣ тѣ
сѣ нѣ сѣ жѣ ѡ стѣ хѣ глѣ
гдѣ вѣ дѣ вѣ нѣ сѣ вѣ мѣ
ѣ нѣ мѣ нѣ ѡ вѣ дѣ
тѣ гдѣ лѣ дѣ нѣ ѣ пѡ бѣ тѣ
лѣ жѣ щѣ вѣ дѣ сѣ хъ ѡ
нѣ сѣ зѣ а нѣ вѣ сѣ а нѣ глѣ
вѣ мѣ нѣ жѣ стѣ бѡ кѣ нѣ
вѣ сѣ нѣ хъ хѣ вѣ лѣ щѣ нѣ
хъ вѣ а n g l i c h n h x . c l
a d a v e v i s h n n h x . ѡ
нѣ n a z e m a n i m r e b e
t a b u t x e b a g o b o l e
n i e . n e b i s t a k o w

Abbildung 1a

Abbildung 3

Abbildung 4

Abbildung 5

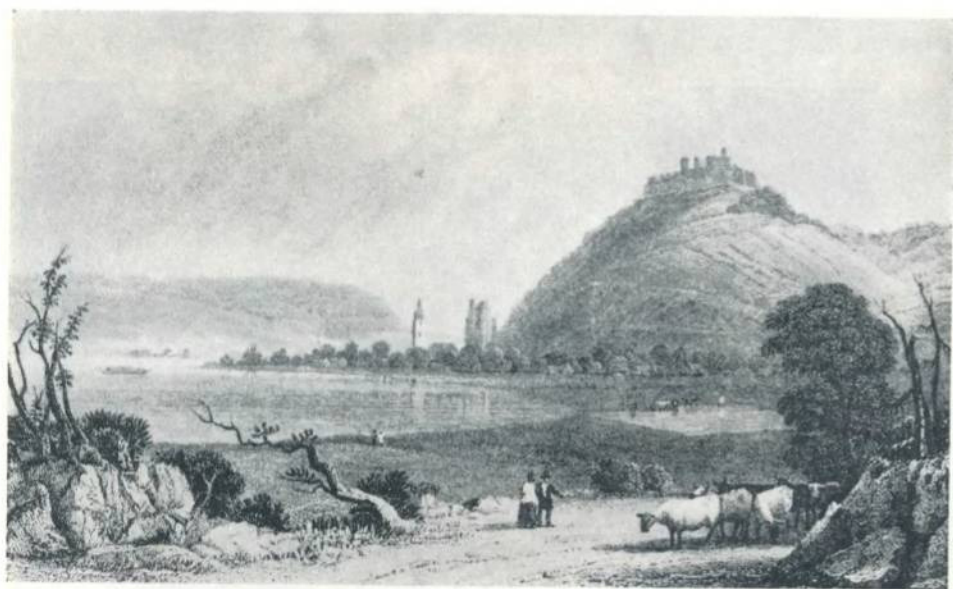
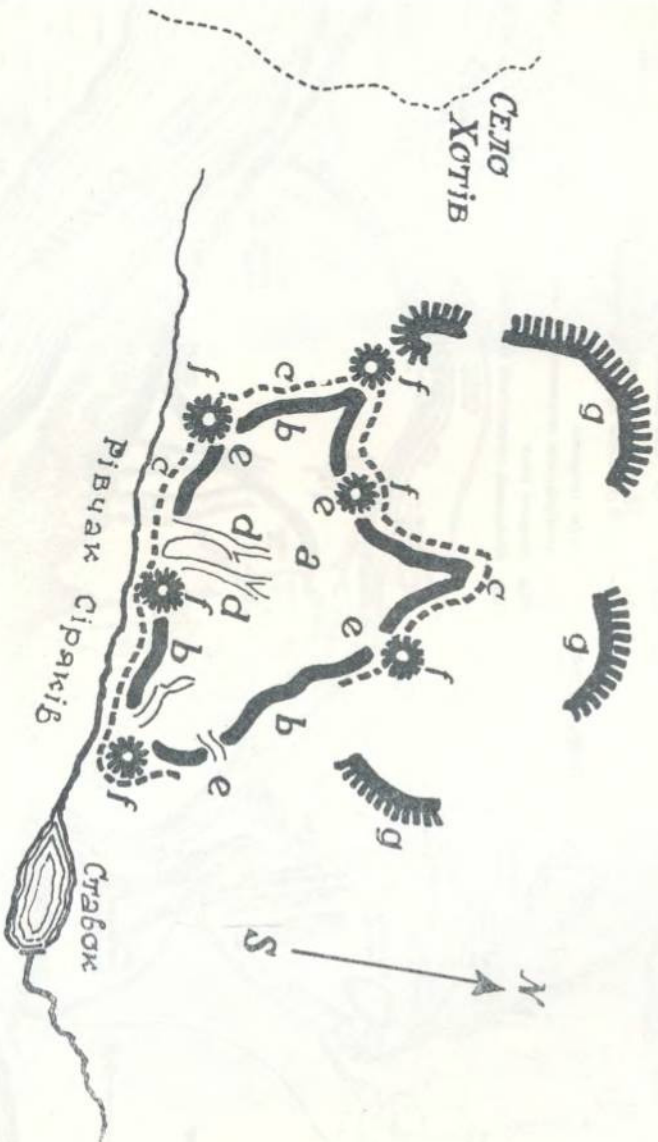

Abbildung 6

Городище Хотів X-XI ст.: в околиці Києва

Abbildung 8

В СВОЕМ
МАРН

Рис. 63. Печать с изображением св. Николая (происходит из Киева).

Abbildung 9

Abbildung 10

Abbildung 11

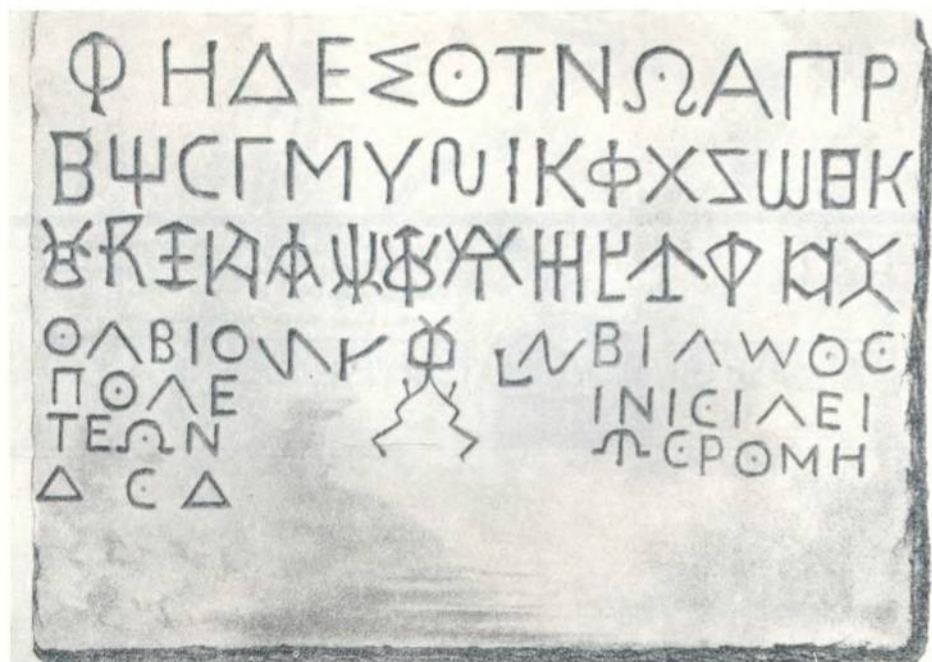

Abbildung 12

Н. Полонська-Василенко

СВЯТО УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

(З приводу ювілею Олександра Петровича Оглоблина)

Року 1965 професор Українського Вільного Університету, видатний історик України, Олександр Петрович Оглоблин, мав подвійний ювілей: 65-ліття з дня народження та 45-ліття наукової праці. Цей ювілей був відзначений наданням йому від УВУ вищого наукового ступеня — почесного доктора — „honoris causa“ — з галузі історії економіки України. Професор О. П. Оглоблин вже має два докторати: історії української культури та історичних наук; останній присуджено в 1941 році без захисту дисертації.

У зв'язку з ювілеєм О. П. Оглоблина буде видано дві праці: НТШ має видати дослідження про «Історію Русів», а «Дніпрова Хвиля» — розвідку про письменника та діяча другої половини XVIII ст. — Опанаса Лобисевича. Обидві ці праці тісно пов'язані між собою: об'єднує їх приналежність — і О. Лобисевича, і анонімного автора «Історії Русів» — до Новгород-Сіверського гуртка української інтелектуальної еліти кінця XVIII ст.

Ім'я професора О. П. Оглоблина назавжди пов'язано з дослідженням «Історії Русів», цим видатнішим твором української політичної

та національної думки XVIII ст. (як характеризує цю книгу Олександр Петрович — «вічною книгою української незалежності»). Зважаючи на небезпеку з боку російського уряду, автор або автори «Історії Русів» так вдало «засекретили» себе, місце та час, коли саме написано «Історію», що протягом майже півтора століття десятки дослідників-істориків, істориків літератури не могли розгадати цієї таємниці. Проте встановлення особи автора, часу та інших умов, за яких написано «Історію», має величезне значення для повного розуміння цього пам'ятника громадської думки України, цього політичного трактату.

Олександр Петрович присвятив біля 30 років свого життя дослідженню «Історії Русів». Методи, якими користався він, були дійсно мікроаналітичні; вивчаючи цей твір — сторінку за сторінкою — він зробив такі висновки: топографічні назви, а ще більше — топографічні вказівки (наприклад: «направо від шляху з Новгород-Сіверська є такий яр» або «річка», тощо), а також імена, які приводить автор — зв'язані з Новгородсіверщиною; це свідчить, що сам автор книги був зв'язаний з Новгородсіверщиною. Такі висновки — це було вже велике досягнення: знайдено терен, де було створено «Історію Русів». Дальші студії над походженням «Історії Русів» та розшуки автора її привели професора Оглоблина до відкриття, що в Новгород-Сіверську існував гурток однодумців, видатних культурних людей, патріотів. Члени цього гуртка були пов'язані між собою кривим спорідненням, дружбою, а головне — ідеологією. Усі вони були українські патріоти, усі прагнули незалежності України й вважали за свій обов'язок боротися проти поневолення України окупантами — і поляками, і росіянами; були «автономістами», як називає їх професор Оглоблин. «Коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні, — коли «всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду свого», то яке доправлення належить за кров народу руського (себто українського. Н. П.-В.), пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками, за те єдине, що прагнув він волі або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві». Цими словами характеризував автор «Історії Русів» терор, що його запровадив Меншиков під час перебування шведського війська в Україні.¹

Вивчаючи біографії та ідеологію членів Новгородсіверського гуртка, професор Оглоблин прийшов до висновку, що автор «Історії Русів» належав до цього гуртка. Цей висновок був великим досягненням, бо на друге місце вже відходило питання — хто саме був автором? З дослідів Олександра Петровича було ясно, що написано було

---

¹ «Історія Русів», вид. II, Нью-Йорк, 1956, стор. 286—287.

«Історію Русів» в 1780—1790-их роках або на початку XIX ст. — 1802—1805 рр.; не виключає він можливості редакційного перероблення в 1815—1822 рр.

Таким чином, 30-річні дослідження О. Оглоблина перетворили «історичну легенду» — за висловом проф. І. Борщака² — в реальну пам'ятку, яка з'явилася в певний час, на певному терені, автором якої були члени певної ідеологічно-об'єднаної групи. Залишалось питання — хто саме з Новгородсіверського гуртка був автором цього твору. Важливе те, що інтелектуальний рівень членів цього гуртка був такий високий, що правдивий автор не виділявся серед них. Характерно, що сам Олександр Петрович не може до цього часу зупинитися на тій або іншій особі: О. Лобисевич, Ханенко один, потім Ханенко другий — все це особи, яких висував Олександр Петрович, а згодом відмовлявся від них. Вага історичного відкриття Оглоблина для реалізації «історичної легенди» так велика, так епохальна, що тимчасово втрачає своє значення ім'я її автора. Але немає сумніву, що це тільки «тимчасово» і що Олександр Петрович коронує свої дослідження іменем безперечного автора.

Природно виникає питання: скільки подібних гуртків могло бути (і було) в Україні кінця XVIII та початку XIX століть? Скільки видатних своїм інтелектуальним розвитком українських патріотів було тоді? Існування цих гуртків є відповіддю на невірну характеристику М. Драгоманова, що XVIII—XIX ст. були «загублений час». Досліди Олександра Петровича «збагатили» історію України, вони відкрили очі людям на значення XVIII—XIX століть для історії України; вони дали ґрунт для дальших досліджень видатних явищ в історії України: масонських лож, таємних політичних гуртків XIX ст., декабристів в Україні, Кирило-Методіївців, національних рухів XIX ст.; все це й дало той ґрунт, якого вони були позбавлені до цього часу, і протягувало нитку від автономістів XVIII ст. до Української Держави XX-го століття.

Значення студій О. П. Оглоблина, зв'язаних з дослідженням «Історії Русів», могло б забезпечити авторові видатне місце в українській історіографії навіть тоді, коли б він не мав інших праць.

Проте, комплекс «Історії Русів» та Новгородсіверського патріотичного гуртка являє тільки частину різноманітних праць О. П. Оглоблина. Ми не ставимо за мету дати повний огляд наукових праць його: до 1958 року такий список дав д-р Л. Винар.³ Ми хочемо окреслити тут ті головні комплекси студій, які висвітлив О. П. Велику увагу

² *I. Borschak. La legende historique de l'Ukraine: „Istorija Rusow“.* Paris, 1949.

³ *Л. Винар.* Олександр Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріали. «Записки ЧСВВ», т. III, вип. 1—2; окрема відбитка. Рим, 1958.

приділив він добі Хмельниччини. Серед низки праць, присвячених цій добі, треба відзначити маленьку, але дуже цінну статтю — «Золотий спокій» — в якій автор подає цілком нове трактування десятиліття перед Хмельниччиною. Дуже важлива розвідка О. П. Оглоблина, що присвячена Переяславській угоді і яка надрукована українською та англійською мовами. Ще більше значення має великий комплекс праць, присвячених добі гетьмана Івана Мазепи. Цю групу дослідів розпочав Олександр Петрович в 1927 р. цікавою статтею про договір Петрика з Кримом; за нею пішла низка інших статей, що присвячені повстанню Петрика, його особі та головним чином його зв'язкам з чоловічими членами української старшини. Деякі з цих статей, надрукованих в 1927—1930 роках у виданнях Української Академії Наук, були перевидані року 1930 в «Збірнику Історико-Філологічного Відділу УАН» під назвою «Студії з історії Криму». До цих студій згодом приєднано було ще ряд інших праць. В них автор накреслив розбіжність політичної орієнтації представників вищої старшини та зв'язок деяких з них з повстанням Петрика. З особливою увагою досліджує Олександр Петрович центральну постать подій XVII—XVIII ст. — Івана Мазепу; завершенням студій цього комплексу з'являється монографія «Гетьман Іван Мазепа та його доба», одна із кращих праць О. П. Оглоблина. Користуючись синтетично-аналітичним методом, він подає на складному тлі подій трагічну постать гетьмана, його психологічну драму й конечність союзу зо Швецією. Стишло, але яскраво малює він події: Полтавську катастрофу, Бендери, смерть Мазепи, розподіл спадщини і Бендерівську конституцію Пилипа Орлика; ця конституція була, за характеристикою професора Оглоблина, «безперечною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, другою поразкою — тоді вже покійного — гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи, яка завдала великого удару гетьманській владі в Україні і на еміграції».⁴

Серед окремих статей Олександра Петровича дуже цінні нариси біографічно-психологічного характеру, що присвячені різним діячам XVIII ст., українським патріотам, автономістам; здебільшого ті діячі належали до вищих шарів української старшини, про яку твердо панувала хибна думка, що вони були «русифіковані» і проміняли українські інтереси на вигоди матеріяльного добробуту. Так малював багатьох з них видатний історик О. М. Лазаревський. Професор Оглоблин — навпаки: підкреслює патріотизм цих людей, що не раз штовхав їх до опозиції російському урядові. Значну частину цих нарисів об'єднано в чепурному виданні «Люди старої України».⁵

⁴ О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960, стор. 387.

⁵ О. Оглоблин. Люди старої України. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1959.

Усі ці нариси тісно пов'язані з галуззю зацікавлень Олександра Петровича українською генеалогією. Розшуки генеалогічних зв'язків української старшини допомагають авторові ліпше розуміти складні взаємовідносини окремих осіб та цілих «династій» України. Дуже цінне те, що до цих генеалогічних дослідів включив він не тільки українську старшину-аристократію XVIII ст., але й представників міщанства, міський патриціят, який у XVIII ст. переживав цікаву еволюцію споріднень і об'єднання з старшиною (Шираї, Лашкевичі, Максимовичі тощо).

Треба згадати праці професора Оглоблина в галузі історіографії. Перша велика праця — це доповнення до нарису Д. Дорошенка, що його видала англійською мовою УВАН в Нью-Йорку.⁶ Д. Дорошенко свій нарис закінчив 1917 роком, а О. Оглоблин продовжив нарис до 1956 року. До цього треба додати статті в «Е.У. 2», де надруковано загальну статтю «Історіографія» та низку окремих графічно-історіографічних нарисів про істориків України.

З самого початку своєї наукової діяльності Олександр Петрович особливу увагу звертав на дослідження історії українського господарства.

Перші праці, що здобули молодому дослідникові почесне місце серед істориків України, були присвячені «Мануфактурі в Гетьманщині» та «Предкапіталістичній фабриці України». Обидві були написані в 1922 році, і за них Олександр Петрович дістав науковий ступінь доктора. З того часу Олександр Петрович надрукував біля 70 праць, присвячених економіці України.

Характеристична річ: советська цензура нищила праці Олександра Петровича, що були присвячені, головним чином, питанням економіки України: так знищила цензура в 1931 році майже закінчені друком «Нариси з історії української фабрики» (284 стор.); залишилися ненадруковані нариси: «Лівобережно-українська мануфактура XVIII ст.»; «Промисловість Правобережного Полісся в минулому й сучасному»; «Промисловість Правобережного Полісся в XVI—XIX ст.»; «Матеріали до історії залізорудної промисловости Правобережної України XVI—XVIII ст. (Археографічна збірка зо вступною статтею)»; «Рудні Правобережного Полісся XVI—XIX ст.» (Реєстр коло 500 рудень з короткими історичними відомостями про кожне підприємство); монографії: «Історія металургії Правобережної України XVI—XIX ст.»; «Доменні заводи Правобережної України XVIII—XIX ст.» та низка інших.

---

⁶ Special Issue A Survey of Ukrainian Historiography by D. Doroshenko. Ukrainian Historiography 1917—1956 by O. Ohloblyn. „The Annals of the Ukrainian Academy“, New-York, 1957. vol. V-VI.

Праці з галузі економіки України можна поділити на такі групи: 1. Історія заводів, мануфактур та фабрик України; окремий цикл присвячено промисловим заводам Правобережної України, головним чином залізнорудним. 2. Праці, присвячені торгівлі України. 3. Розвідки з приводу заводських архівів: у цьому питанні О. П. Оглоблин був одним із піонерів. 4. Питання робітництва на заводах та фабриках України. 5. Проблема української економіки в науковій та громадській думці України XIX—XX ст.

Дуже цінним у працях О. П. Оглоблина є те, що всі вони побудовані на архівних матеріалах. Економічні праці у значній мірі зв'язані з науковими експедиціями: так, в 1932 році О. П. Оглоблин очолював Поліську експедицію ВУАН та Всеукраїнського Історичного Музею; ця експедиція мала за завдання дослідити стародавні промислові заклади на Правобережному Поліссі; в 1936—1937 роках Олександр Петрович був науковим консультантом археологічних експедицій ВУАН до Городського та Вишгорода. Наслідком цих експедицій було відкриття багатьох залізнорудних закладів Правобережної України.

Науково-дослідницьку працю професор Оглоблин пов'язує з педагогічною. З 1920 до 1943 року він був доцентом, а потім професором ряду високих шкіл Києва: Київського Археологічного Інституту, Вищого Інституту Народної Освіти імені Драгоманова, Інституту Народної Освіти, Київського Державного Університету, Інституту Народного Господарства, Одеського Державного Університету. З 1944 року був професором Українського Вільного Університету в Празі, а з 1945 року — в Мюнхені. З переїздом Олександра Петровича до Америки в 1951 році змінився характер педагогічної діяльності його: він зосередився на праці з колишніми слухачами УВУ, які підготовлювалися до магістерських та докторських дисертацій. Таким чином, з 1944 року О. П. Оглоблин безперервно тісно зв'язаний своєю науковою та науково-педагогічною працею з Українським Вільним Університетом, і його ювілей є святом УВУ.

Високо шануючи наукову та науково-педагогічну працю Олександра Петровича Оглоблина, Український Вільний Університет бажає йому довгих років творчої праці й нових успіхів на користь рідної науки!

Многії літа!

Юрій Бойко

УКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Й СХІДНОЇ УКРАЇНИ У ЙОГО СТОСУНКУ ДО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОМАНТИКИ

Тема, до якої ми звертаємося, була вже побічно заторкнута цілим рядом дослідників (А. Шамрай, Д. Чижевський, П. Филипович, Ф. Савченко, М. Рудницький та інші), але ніколи ще не була предметом окремого спеціального дослідження. З огляду на майже безмежний обсяг матеріалу наша тема належить до найскладніших в українському літературознавстві, вона може поставити дослідника перед важкими труднощами. Свідомий цього, не претендую ні на яку вичерпність.

Однак вже на нинішньому етапі розвитку науки відчувається гостра потреба синтетичного погляду на український романтизм. Щоб до такого погляду наблизитись, постає konieczність зробити бодай у найзагальніших рисах зіставлення української романтичної літератури з західноєвропейською, знайти подібності, відмінності чи паралелі і встановити бодай згрубша картину своєрідності українського романтизму. Це і є завданням нашого нарису.

*

Романтизм в європейській літературі — явище незвичайно складне, визначити його істоту нелегко, деякі його вияви важко підвести під «спільний знаменник». Романтиками були і яскраві захисники консерватизму (Новалис), і бунтарі проти суспільної моралі (Байрон), провозвісники соціальної й національної революції (Сільвіо Пелліко). Дуже великі є стилеві відмінності між окремими письменниками романтичної течії і групами їх. Тому деякі дослідники, замість знайти дефініцію стилю, звертаються до опису його поодиноких властивостей. Але, якщо існує самий термін «романтизм», то шукати слід і більш-менш задовільного визначення поняття, яке ховається за цим терміном.

Здається, досить щільно наблизився до влучного визначення романтизму П. Коган,¹ хоч і воно, Коганове визначення, своєю розлогістю нагадає опис характеру стилю. Основна риса романтичного світогляду, на думку Когана, — це містичне почуття, яке змушує в тутешньому кінцевому світі схоплювати присутність безмежного. І романтик цінує передусім єднання з цим вищим світом, який розкривається перед ним шляхом інтуїтивного проникнення. Любов і мистецтво — це шляхи до пізнання таємниць буття. Любов підносить людину над буденним життям. В любові розкривається єдність кінцевого й безкінечного. В мистецтві й у надхненні митця, за Шеллінгом, світ виступає в тій синкретичній цілості, яка не приступна логічному мисленню. Власне «я» творчої геніяльної особистості містить в собі глибокий схований сенс життя, тому цілком виправдується суб'єктивізм творчості, фантазія поета має більшу вартість, ніж зовнішній світ, мистецьке зображення природи вважається за досконаліше, ніж природа сама по собі. «Цінуючи понад усе образи, що живуть у нашій душі, а не в вознішньому світі, романтики особливо підносили фантазію й уяву й залишали розумові в творчості незначне місце. З цим тісно пов'язана схильність романтиків до неясних сюжетів; все реальне й близьке обмежувало фантазію. Ось чому романтики так полюбили минулі часи й віддалені країни».²

Суб'єктивізм романтиків і їхня боротьба проти класицизму призводили до того, що вони завзято змішували жанри літератури, порушували їх межі. Суворій регламентації поезики в класицизмі вони протиставили творчу свободу. Романтичну деструкцію може найбільше можна бачити в руйнуванні композиції німецького роману.³

Європейські романтики, особливо ж німецькі, дали величезний вклад у сферу релігійної філософії взагалі, хоч разом з тим у англійських романтиків (Шеллі, Байрон) ідея богоборництва, протест могутнього індивідууму проти Божественного Промислу, набула найбільшої виразності. Вульгарно-механістичному раціоналістичному трактуванню світу доби Просвіченості романтики протиставили ідею світу як суцільного органічного розвитку, що його найглибше дається пізнати як цілість через відчуття його протейських суперечностей. У зіткненні, у взаємопрониканні суперечностей знаходили романтики зміст історичного буття. Та й самі вони були немов би втіленням своєї теорії, даючи приклади різкої протилежності позицій і поглядів.

Вони малювали Середньовіччя в цілковито фантастичному світлі. (Новаліс в романі «Гайнріх фон Офтердінген»). Але вони ж таки на-

¹ Коган П.: «Очерки по истории западно-европейской литературы», Т. I., 1928, стор. 353-357.

² Там же, стор. 355.

³ Наприклад, у Е. Т. А. Гоффманна, в його «Історії kota Мурра» та інших романах.

магалися й вивчити Середньовіччя, проникнути в таємні закутини народної душі через давні перекази й пожовклі від часу документи, з надхненням малювали образ історичного минулого куди глибший, історично правдивіший, аніж було це у творах епохи класицизму. Романи Вальтер Скотта були величезним кроком вперед у зображенні минулого, а вплив цього англійського романіста не тільки охопив усі європейські літератури, які здобулися на свою національну романтику, але позначився навіть в Індії та Китаї.

Романтики були скрайніми суб'єктивістами. Але чимало з них сполучали свій суб'єктивізм зі схиланням перед особистістю універсальною, яку вони вбачали в народі, у вічно тривалому народньому дусі. Мрійники, вони у вивченні народньої творчості обертали не раз у дбайливих дослідників.

Найбільше многогранним був німецький романтизм, в ньому різні сторони романтичної естетики глибинно сплїталися з мистецькою практикою хоч, здається, французи своїм романтичним ентузіазмом, вибуховою романтичною безпосередністю переважали німців, а англійці сміливо змагалися з німцями щодо піднесення основних проблем буття у філософському й соціальному аспектах. Романтизм завжди і скрізь національно своєрідний. І слушно визначає романтику Берне (Berger) як національно обумовлений ґатунок поезії «модерних народів», що виростає з власного ґрунту, з власного духу та підносить страждання, пригоди й великі вчинки власної спільноти.⁴

В романтизмі, — скажемо ми, — небесне — містика, сполучається з земним — національним буттям: полюсно протилежне єднається у душевних глибинах творця-індивідуаліста, що світ видимий і невидимий переломлює крізь призму власної індивідуальності, творячи культуру відчуття, розуміння, мистецького виразу й життєвої постави чи дії. Якщо шукати найзагальнішого визначення романтизму, то, мабуть, щойно висловлене нами могло б уважатися за таке. Під цю нашу формулу підпадає романтизм кожної країни, якщо він у ній достатньо розвинувся. До українського романтизму наше визначення також цілком надається. Про «неповноту» цього стилю на українському ґрунті треба говорити, і ми звертаємо на неї увагу. Але це неповнота квантитативна, а не квалітативна. Деякі властивості романтизму у нас розвинулися незвичайно слабо, але, мабуть, трудно було б відшукати таку властивість, яка українському романтизмові була б цілковито чужа. На Україні були постаті, що відзначалися добрим знанням романтичного руху в Західній Європі, особи, перейняті на-

---

⁴ A. Tribaudet: Geschichte der französischen Literatur von 1789 bis Gegenwart, München, 1953, S. 63-64.

скрізь його духом. Варто тут назвати ім'я Амвросія Метлинського, який належав до знавців тодішньої німецької естетики, зокрема Гегелевої й написав дисертацію «Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии», розглянувши еволюцію естетичних теорій від античності до романтизму включно. Його поезії послідовно романтичні, якщо розглянути їхній ідейний зміст, а коли їм бракує вимаганої стилем витонченості мистецьких засобів, то тут виявляється передусім те, що українська література вступила в добу романтизму, володіючи обмеженими й нерозвиненими літературно-технічними засобами (саме на наших романтиків припало відповідальне й успішно виконане ними завдання розвитку літературних виразових можливостей). М. І. Костомаров, історик і поет, був романтиком не тільки в переконаннях, а в усій своїй життєвій поведінці аж геть до дрібниць, що переконливо показав В. Петров у творі «Роман Костомарова».⁵ Куліш у своєму індивідуалізмі немов би здійснював засаду Шляермахера: „Immer mehr zu werden, was ich bin, das ist mein einziger Wille: jede Handlung ist eine besondere Entwicklung dieses meinen Willens. Begegne dann, was da wolle“.⁶ Саме звідси скріплялася вроджена упертість Куліша, його учительський тон у відношенні до друзів і його аристократична поза вибранця. Але це була не сама лише поза. За нею стояло розуміння ролі безупинної праці, величезна активність, уміння силою волі, постійним творенням перемагати опір безформности оточення. Кулішеві життєві стрибки у крайності стають зрозумілими, якщо шукатимемо в них романтичної єдності суперечностей.

Передромантичні повіви в нашій літературі можна помітити вже в «Наталці-Полтавці», романтичні прикмети знайдемо в окремих поезіях Гулака-Артемівського, але його ще не можна зарахувати до нової течії. Піонерами напрямку були Л. Боровиковський та ціла група харківських романтиків на чолі з Ізмаїлом Срезневським. Сюди належать Іван Розкошівенко, Федір та Орест Євєцькі, Опанас Шпигоцький, дещо пізніше Костомаров, Метлинський, Корсун. У Москві виявили себе, як основоположники української романтичної культури, проф. Бодяньський і проф. Максимович.

В західноєвропейських літературах період романтизму часто не є суцільним, його доводиться розчленовувати на окремі етапи. Так, приміром, у німців коло 1806 р. стався помітний перелам, коли основний тягар настроїв зі сфери містики й релігійно-філософського роздумування переноситься на якийсь час в героїчну патріотику (Кернер, Улянд). Так само і в українській літературі маємо кілька етапів, і перший з них, етап ранньої романтики, завершується в основному коло

---

⁵ «Життя й революція», 1929, кн. 2, 3.

⁶ O. Walzel: „Deutsche Romantik“. Berlin 1923, I, S. 38.

1840 року. Він має передусім виразні ідеологічні риси. Діячі цього етапу немов би зачаровані могутністю Російської імперії. Їхній український патріотизм сповідно мирно співживе з офіційною великодержавною ідеологією, але рівночасно намічається й тенденція до болючої суперечности, колізія ідеологічної роздвоености веде до трагедії.

Спроби «мирно» з'єднати в єдине ціле два патріотизми, український та російсько-імперський, робили і Гребінка, і Корсун, і Бодяньський, і Максимович, і Метлинський. В листі до Максимовича Бодяньський писав про видавання пам'яток української історії: «Надобно нам, Михайло Александрович, понемножку это дело делать с нашей старой ненькой, да познает она себя и в старые дни и во время оно. Дорога нам вся Русь нераздельная, но каждому из нас в особенности дорога та часть ее, в которой мы родились; пусть же каждый из сынов этой части Руси, имея к тому случай, займется ею, возделывает ее по возможности и крайнему разумению, и со временем из обработанных частей составит новый Карамзин прекрасное целое».⁷ Одначе, практично Бодяньський, як і Максимович виходили за рямки цієї благонадійности, і їхня діяльність, може й не вповні свідомо для них, ставала підбудовою української культурної самостійности. Бодяньський, як редактор «Чтений в Обществе Истории и Древностей Российских», які виходили в Москві, містив багато українських історичних матеріалів, що викликало серед росіян нарікання (проф. Кубарев висловився, що «Чтения» стали «сокровищницею былей и небылиц хохлацких»).

У свідомості Метлинського була лише сповідна узгідненість українського патріотизму з офіційно-імперським. Це становило драму його життя і разом з фізичною хворобою спричинювало щиру, в романтичних тонах витриману, схильність перейти в потойбічний світ. На романтичному песимізмі Метлинського лежить печатка приречености. Поет ішов до самогубства в тому ж романтичному трансі, в якому прямував до свого кінця Г. Кляйст. Обидва послідовно витягнули консеквенції зі своєї духової постави. Відчуттям трагізму віє від слів Л. Боровиковського: «Застыла моя муза в холодной неприветной Кацапщине, одела московские лапти и уже не запоет так, как певала встарину». (Лист з Курська до Срезневського в 1830 р.).⁸ Ці слова — вираз розпачу.

Перший етап українського романтизму слід назвати етапом ідеологічної безперспективности та безрадного борсання. Зміни наступають у 40-х рр., коли центром романтичного руху стає Київ. Зникає апатія, постає екзальтоване захоплення народом, історичним минулим, народ-

⁷ «Україна», 1927, ч. VI, стор. 91.

⁸ «Україна», 1929, X-XI, стор. 31.

жується віра в чудо, що якимось врятує націю... В Києві опиняються Костомаров, Куліш, Шевченко, біля них пробує свої сили в поезії Андрузький, проблеми романтичної культури хвилюють Гулака і Навроцького. На обрії з'являється постать молодого, талановитого Щоголева.

Тепер поруч з романтичною поезією та наукою постає й романтична українська політика — Кирило-Методіївське Братство. Студіюється літератури слов'янських народів, вивчається слов'янські мови, особливо чеську й сербську. Дуже короткий київський етап відзначається не лише ідеологічним оптимізмом, але й більшою творчою активністю в літературі (Шевченкові поеми, праця Куліша над «Чорною Радою»). Арешти 1847 р. гвалтовно обірвали цей етап. Під ударом глумливої російської критики також надовго замовк Щоголів... Романтизм проте жевріє далі «підпільно» і за першого ослаблення цензури знову виявляється, але вже в Петербурзі, в кінці 50-х рр. Ластівкою цього поновного відродження стали «Записки о Южной Руси» (1856-1857) Куліша. Знов центральними постатями стають Шевченко, Куліш, Костомаров, далі Строженко, Марко Вовчок, Руданський (останні двоє вже частинно відхиляються від романтичної школи). Це етап декларативної окресленості (Журн. «Основа»), полемічних зударів з противниками української культури.

Якщо в першому етапі була орієнтація на співпрацю з російськими слов'янофілами, в другому — з усім слов'янством, то тут уже виступає декларативно стремління перенести на український ґрунт вартості західноєвропейської культури. У 1862 р. Куліш писав: «Европейская цивилизация не представляет для нас чего-то ненавистного, как для московских славянофилов, которые об'явили Запад гнилым и изобрели какое-то русское воззрение на науки и искусство. Мы изучаем дружески все, что выработано другими обществами и народами, но благ для нашего народа ожидаем только от своеобразного развития его собственных нравственных сил и от увеличения средств к жизни на его родной почве».⁹ Очі Куліша були звернені на духові скарби європейської культури, і його програмним завданням було перенести ці вартості на український ґрунт. Розуміється, робив він це як романтик. Узявшись за переклади Шекспірових драматичних творів, він звернувся до тодішньої української суспільності, як до «народу без чести і поваги» і закликав вглядатися в Шекспірову творчість, щоб побачити в ній, як у дзеркалі, свою некультурність і варварство. Без сумніву, Куліша надихав приклад Августа Вільгельма Шлегеля і Тіка, що перекладали Шекспіра на німецьку мову (1797-1833) і незви-

---

⁹ «Основа», 1862, кн. 1.

чайно сильно вплинули цими перекладами на розвиток романтичної духовності в Німеччині. «З того часу великий брітієць став до певної міри постаттю німецької національної літератури: подія, яка мабуть не має собі паралелі», — каже Е. фон Тунк (Illustrierte Weltliteraturgeschichte, II, 409). Куліш зі своїми великими особистими аспіраціями хотів відіграти ролю Шлегеля і Тіка для України. В свої переклади він вкладав багато праці, подолав багато труднощів, які лежали в недостатній розвиненості тодішньої української літературної мови, але кінцевий ефект ні в якій мірі не міг іти в порівняння з німецьким прикладом. І мали тут значення не тільки поліційні цензурні перешкоди для українського слова, але й запізність задуму Куліша. У 80-х рр. суспільство щораз більше зверталось до буденних інтересів, у позитивній науці шукало розв'язок соціальної проблематики, літературні зацікавлення стали формуватися лінією реалізму. Шекспір, перекладений мистецькими засобами романтики, не міг стати «откровенієм» для цієї доби. І Куліш в цих обставинах прохолодів, почавши друк Шекспіра, не спішився з дальшими томами.

По 60-х рр. не існувало на Україні романтичної течії, як літературної групи, яка шукала б своїх особливих ідейних і літературних перспектив, але в літературі залишалось далі значне місце за поодинокими романтиками. Знов активізується Щоголів, який замовк був по 40-х рр. Драматургія Михайла Старицького в 70-90-х рр. була типом романтичною.

Виразні романтичні прикмети бачимо у Л. Старицької-Черняхівської («Петро Дорошенко») вже на початку 20-го стол. На українському ґрунті романтизм дожив до виникнення неоромантизму в модерній європейській літературі і переріс в нього (Коцюбинський «Тіні забутих предків», італійські оповідання, Олесь «На зелених горах», Л. Українка «Лісова пісня», Черкасенко «Казка старого млина»).

Як я вже згадував, західноєвропейський романтизм визначав свої позиції в процесі боротьби з клясицизмом. В Італії, наприклад, ця боротьба була дуже завзятою, і Гете, що відвідав тоді Рим, не міг зрозуміти гостроти тих зударів. На Україні було цілком інакше. Клясицизм тут був однобічним, висловленим у «низьких» жанрах, і слабим. Романтикам не довелося зударятися, бо не було з ким. Наявність боротьби між двома напрямками завжди змушує чітко формулювати розбіжності. Зіткнення різних літературних течій плідно впливає на розвиток теоретичної думки, на формування естетики. Відсутністю теоретичної боротьби на українському ґрунті обумовлене те, що український романтизм не розгорнув своєї розробленої теорії естетики, але сприйняті з Заходу і з Росії романтично-естетичні дефініції українські поети часто висловлювали мовою поезії і в поетичній твор-

чості іноді акцентували свою зневагу до теоретизування. Згадаймо випадки Шевченка проти послідовників німецької ідеалістичної філософії («І мертвим, і живим...») чи його скептичне ставлення до абстрактних теоретизувань в естетиці Лібельта («Журнал»). Це зовсім не значить, що сфера естетичних міркувань була Шевченкові чужа, навпаки, він мав не тільки розвинений мистецький смак, але й оперував цілим рядом ідеалістично-романтичних понять, однак, завжди пов'язаних безпосередньо з проблемами творчості. Антагонізм клясицизму й романтизму Шевченко розумів краще, ніж інші українські поети, бо як маляр він пройшов добру клясичну школу і подолав у своїй малярській творчості клясицизм, перейшовши на романтичні малярські позиції. Може почасти завдяки цьому стильова романтична сутність у поезії Шевченка виступила глибше й окресленіше, хоч йому не бракує й свідомого повернення до клясичних образів і поетичних прийомів. Шкода, що історики українського малярства часто схематизують Шевченків мистецький розвиток, протиставляючи ранньому клясицизмові його малярських творів пізніший нахил до реалізму, при чому Шевченко як маляр-романтик залишається здебільшого в тіні. Шкода від цього і для вивчення літературної творчості, бо стильові прикмети малярства і поезії в романтизмі мають особливо щільний взаємодотик.

Мистець-романтик дуже часто сполучає в собі замилювання до різних мистецтв і шукає між ними вищої, в площині естетики й культури, єдності. Як відомо, французькі письменники, Гюго, Готье, Меріме, Борель рівночасно вправлялись і в малюванні. Вальтер Скотт і Байрон впливали не лише на поетів — Гюго, Лямартіна, Мюссе, але й на музик — Берліоза, Ф. Давіда, — та на малярів — Делякруа, Деляроша.

Аналогічне явище бачимо і в українському романтизмі. Шевченко — поет, маляр і гравер — мав широкі зацікавлення в музиці, був добрим співаком, брався до скульптури. Маркевич не тільки писав поезію, але й був композитором, Куліш пробував свої сили і в малюванні, художник де-Бальмен мав глибокі літературні зацікавлення, Забіла до своїх поезій складав мелодії і не розлучався з бандурою і т. д.

Український романтизм, як і на Заході, став стилем культури і життя, він стримів охопити не лише всі ділянки мистецької творчості, але й науку, етику людських взаємин, виявитися у щоденній поставі до життя, виробити звичаї. Цікаву, з цього погляду, характеристику Максимовичу дає І. Житецький: «Михайло Ол-ч писав праці, схожі до ліричних віршів, зберігаючи в своїх невеликих розвідках усю силу і значення наукового змісту і наукової важливості... Михайло Олександрович не був поетом-художником слова, вірші його не пройняті внутрішнім поетичним вогнем; проте, він був поетом науки, наукової думки, серцем приймаючи все сучасне, що його оточувало,

все далеко в перспективі минулого, і так, що аналізуючи науковими засобами, ота ж то «поезія науки» синтезувала його розвідки у всіх наукових галузях, що цікавили живий розум дослідувача. І не тільки наукова праця об'єдналась у Мих. Ол-ча з поетичними настроями, — все життя його пройняте було тією романтикою почуття: вона відбивалася на самому його буденному житті, і буденне життя розквітчувалося тією поетичною романтикою». ¹⁰ Ентузіастична дружба належала до стилю відносин у романтичному світі. В це почуття поети-романтики вкладали всю душу. Виразами дружби і братерства заповнено поезію. Це може найяскравіше виявилось у французів: згадаймо побожні листи Жорж Занд, вірші Мюссе до Лямартіна, до Нодье, Гюго до Лямартіна, Готьє до Р. Бореля тощо. Крізь ці присвяти, високі взаємооцінки, взаємопідтримку відчувається атмосфера глибшої духової споріднености, почуття дружби набуває якогось містичного сенсу.

Не що інше бачимо й на Україні, особливо в київському етапі романтизму. Юнак Куліш захопився молодим Костомаровим, Костомаров «фанатично полюбив» Куліша і вони, щойно познайомившись, могли із захопленням говорити впродовж цілої ночі, ділячися своїми задушевними думками і мріями «про любов Україну».

Почуття братерської екстази заповнило серця кирило-методіївців з незвичайною силою і саме це почуття окрилювало їх, давало їм віру в успіх започаткованої справи відродження нації. З цієї атмосфери романтичної дружби легко могло зродитися гасло здобувати волю народові словом любови і євангельської правди. З дружби виростало поклонання. Це прекрасно висловив Шевченко:

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любови
В степи і дебрі рознесли?

Та все таки стиль романтичної культури багато в чому міг виявитися на Україні лише фрагментарно. Обставини національного поневолення не давали ніякої матеріальної бази для розвитку опери, архітектури. Тоді як у Німеччині захоплення готикою і відтворення готичної архітектури відкривало шляхи для літературного романтизму (das „Gotische Haus“ im Park von Wörlitz, 1788 та багато інших), то на Україні архітектурні наслідування козацького барокко спорадично завершували романтику в етапі її зрілості (будинки Галагана наприкінці 50-х рр.) чи епігонізму (будинки полтавського земства на поч. 20 стол.).

¹⁰ Житецький, Ігн.: Життя М. О. Максимовича, «Україна», 1927, ч. 6, стор. 22.

Як ми вже зазначили, романтизм завжди являє собою поворот до народности і власної традиції. На Заході цей поворот позначився відповідною аргументацією в царині естетики. Але на Україні не потрібно було цієї теоретичної передпосилки, вже саме відродження літератури в межах низьких жанрів клясицизму було зверненням до народности, нова українська література зробила величезний стрибок, перейшовши від мови Сковороди до мови Котляревського. Вже оця демократизація клясицизму передумовлювала майбутній бурхливий розвиток романтизму, насіння західних впливів потрапили на підготований ґрунт, який сприйняв і розвинув тільки те, що йому підходило. Народність — це головний сенс, центральний зміст українського романтизму, і жодна із західноєвропейських літератур не мала такого багатого і многогранного вияву цього принципу, як українська. Німецькі романтики, що висунули гасло народности, мусіли дбати про своє зближення з народом, тоді як більшість українських поетів виходили саме з народньої гуцці, з молоком матері сприйняли народню поезію і спосіб народнього мислення; основна прикмета української романтики диктувалася, таким чином, не логікою розвитку естетики, а поставала натуральним підсвідомим шляхом, а естетичні вимоги, принесені з Заходу, лише загострювали природній розвиток, надавали йому пластичних, завершених форм.

Романтична філософія Гегеля мала в Росії більший вплив, як на Україні. Зате Україна із захопленням сприйняла ідеї передромантики Гердера, які в Росії знайшли порівняно слабкий відгук. «Український Вісник» («Украинский Вестник») систематично друкував на своїх сторінках переклади з творів Гердера, про його естетичні погляди з пієтизмом говорить Гулак-Артемівський, погляди Гердера викладає в Харківському університеті проф. Ганзен. Твори ваймарського противника Канта бере з собою в дорогу організатор харківського романтичного гуртка непосидючий Срезневський; Гердера читають, про нього ведуть розмови, на його авторитет посилаються Метлинський, Костомаров, Білозерський, Бецький, Бодяньський. Та це й зрозуміло. Аджеж Костомаров каже: «Перед усіма народами німці можуть похвалитися своїм безсмертним Гердером, який завдав рішучого удару попереднім думкам і поставив на непохитній основі прапор народности».¹¹

Цілий ряд ідей Гердера знайшли живий відгук в українському романтизмі. Гердер не дав стрункої системи поглядів, але він будив свідомість, потягав за собою в безмежну далечінь романтичної мрії про повноцінний національний розвиток. Він уперше висловив думки про

---

¹¹ Цитую за книгою: *Л. Полухін; Формування історичних поглядів М. І. Костомарова, Київ 1959.*

органічний розвиток народнього духа, збираючи народні пісні різних країн, він вказує на духову своєрідність націй, підкреслює величезне значення давньої традиції, немов би ненароком кидає привабливі слова про великі потенції молодих народів на Сході Європи. Його висловлювання про давньогерманський дух, який він знайшов у німецьких піснях і німецьких віруваннях і який хотів знову культивувати в літературі, викликали в українців їхні власні аналогічні думки стосовно України.

З передромантичних впливів дуже відчутним було захоплення поемами псевдо-Оссіяна, знаменитою літературною фальсифікацією Макферсона, що так відповідала літературним смакам Західної Європи напередодні романтизму. Принатурюючись до читацьких смаків, переклав ці поеми в «гомерівському стилі» на російську мову Костров. Дехто вважав ці переклади за «кращі від оригіналу шотландського барда».¹² На Україні були люди, що хизувалися знанням напам'ять майже всього оцього сфальсифікованого Оссіяна.

Романтична література на Заході знала ряд фальсифікацій: «Гуся» П. Меріме у Франції, «Краледворський рукопис» і «Суд Любуші» в Чехії. Викриття цих фальсифікацій викликало цілу критичну наукову літературу.

Аналогії спокушають. За аналогією стали шукати фальсифікату і в українській романтиці і знайшли його в «Запорожской Старине». «Запорожская Старина» — це збірники, що їх видавав І. Срезневський зі своїм гуртком в рр. 1833-38. Всього вийшло друком шість збірників. Вони заповнені народніми піснями, козацькими думами, уривками з літописів, з «Історії Русів» тощо. Поява цих збірників викликала у 30-40-х рр. великий ентузіазм. В них знайшли джерела народньої премудрости, за ними студіювали українську національну вдачу.

Після того раптом постали обвинувачення в літературній містифікації. Костомаров, який ніколи не вмів вчутися в дух народньої поезії, написав у «Вестнике Европы» (1874) темпераментне обвинувачення супроти Срезневського. Срезневський змовчав і тим самим дав підставу вважати «Запорожскую Старину» за український зразок «оссіанізму».

Дальша аналіза (К. Грушевська) показала, що Срезневський робив контамінації народніх дум, допускався «дитячих помилок» у мові. Грунтовного дослідження проблематики так і не переведено. А. Шамрай своєю однобічною розвідкою «До початків романтизму» прийняв тезу про фальсифікат дум Срезневського в категоричній формі.¹³

¹² «Україна», 1927, ч. 6, стор. 38.

¹³ Шамрай, А.: До початків романтизму», «Україна», 1929, ч. X-XI.

Розв'язання питання про «Запорожскую Старину» потребує спільних зусиль істориків, літературознавців, етнографів. Безперечним є, що частина козацьких дум в «Запорожской Старине» записана з уст народу. М. В. Гоголь знав їх з народнього джерела. Чи решту дум складено Срезневським і його гуртком, доводиться дуже сумніватися. В них, здається, треба бачити утвори аноніма з 18-го ст., літературні наслідування того жанру, який для 18-го стол. уже творчо вигас, переведені за концепційним стрижнем «Історії Русів». У створених таким чином імітаціях можна знайти свої літературні плюси і мінуси, у всякому разі від них ще віє така козацькою старовиною, духом тих, що Козаччину бачили й у ній участь брали. Ці стилізації під думи, коли вони були написані, не стали сенсацією, лягли десь в архівах і були обтрушені з порошу тільки гуртом Срезневського. На сторінках цих дум чимало історичної неправди, але чи вона романтичного покрю, чи це просто наслідування «Історії Русів» в добрій вірі? Змінюється наша оцінка вартости «Історії Русів» (ми вже не кидаємо громів і блискавок на цю книгу за її історичну неправду, як робив це Костомаров), отже, чи не прийшов час і на зміну нашого ставлення до «Запорожской Старини»?

Шевченко також захоплювався «Запорожской Стариною». З неї він запозичив цілий ряд мистецьких образів. Ми не маємо підстав припускати, що Шевченко, з його розумінням козацької давнини, наскрізь перейнятий народньою поезією, став жертвою містифікації. І загальна атмосфера українського романтизму була така, що народня поезія оточувалася побожною пошаною, в тій атмосфері не могла піднятися рука на фалшування.

Місця для свідомої містифікації, здається нам, не було зовсім. Розуміється, був суб'єктивний романтичний підхід до народніх духових скарбів, той суб'єктивізм, що не все в цих скарбах з однаковою увагою реєстрував, а певні елементи народнього набутку ідеалізував.

Коли Brentano і Arnim готували до друку збірку німецьких пісень „Des Knaben Wunderhorn“, вони не просто відтворювали народні пісні, вони їх у деякій мірі шліфували, дбаючи про їх художню суцільність, про витриманість тону.

На сучасників два томи „Des Knaben Wunderhorn“ справили велике враження і стали джерелом надхнень для багатьох романтиків. В цьому представленні народня творчість вражала своєю мистецькою досконалістю, глибокими патріотичними мотивами. По-романтичному представляв народню творчість і Куліш в своїх «Записках о Южной Руси». Етнографічні записи він оживляв, опромінював світлом внутрішнього романтичного вогню. Але він разом з тим прагнув до наукової творчости. Він характеризував особу з народу, від якої йому вда-

лося записати чи то казку, чи легенду, давав образ середовища, в якому цей твір зберігається. Пипін з цього приводу висловлювався: «Записки о Южной Руси представляют совсем новую форму этнографического изучения . . . произведение народной поэзии здесь уже не является издельным анекдотическим фактом, как цветок, оторванный от своего корня, а напротив, открывается перед читателями окруженное теми подробностями быта, личных народных характеров и понятий, среди которых оно существует в действительности».¹⁴

Цей нахил до точности в етнографічних працях того часу знаходимо не тільки у Куліша. Сумлінність науковця в записах народніх пісень виявляв Метлинський.

До збирання фолклорних матеріалів українські романтики підійшли з не меншим ентузіазмом, як німецькі й залишили по собі в цій ділянці велику спадщину. Особливо багато записано народніх пісень. В цьому напрямку багато зробили Максимович, Маркевич, Метлинський, не абияку роботу щодо цього зробив і М. В. Гоголь. Серед поетів-романтиків майже не було таких, які не провадили б етнографічних записів. Цей рід діяльності немов був прикметою приналежності до романтичного напрямку.

Пісні розкрили перед письменниками величезні багатства української народньої мови. Емоційна насиченість її виступила перед їхніми очима в усій красі та викликала захват. Ще в 1834 р. І. Срезневський відзначав: «В настоящее время нечего доказывать, что язык украинский (или, как угодно называть другим, малороссийский), есть язык, а не наречие русского или польского, как доказывали некоторые, и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских . . . язык поэтический, музыкальный, живописный».¹⁵

Ця романтична репліка немов би вказувала шлях: вживати своєї рідної мови у різних сферах духової творчості та життя.

Ранні українські романтики через свою ідеологічну невиразність знаходили підтримку у російських романтично настроєних слов'янофілів. Але як тільки стало ясно, що в українських колах ставиться питання про повну самостійність української мови, про її принципіальну відмінність від російської, відразу ж Москва й Петербург, праві й ліві, зареагували гостро, вороже. І Шевченкові вже довелося витримувати бої проти російського суспільства за те, що він у своїй творчості, не обмежуваний самими но «простонародніми» інтересами, вживав української мови.

---

¹⁴ Пыпин.: История русской этнографии. СПб, 1891, т. III, С. 194.

¹⁵ Там же, стор. 94.

Тоді як представники українського клясицизму в основному лише черпали з великих багатств народньої мови, то перед романтиками по-стало на весь зріст велике складне завдання: створювати літературну мову, використати народні мовні джерела в навітленні всіх боків емоційного й інтелектуального життя культурної людини, в змалюванні різних сторін життя цивілізованого суспільства, зображені різних історичних епох тощо. Цю роботу щодо формування літературної мови романтики виконували з любов'ю; з великою обережністю поповнювали вони український словник чужинними словами, уперто пошукували за архаїчною лексикою і зворотами, постійно творячи неологізми, з яких знати їхне проникнення в сутність мовної психології на-роду.

Романтики створили культ слова. Возвеличуючи «німих рабів», Шевченко обіцяв: «я на сторожі коло них поставлю слово». Куліш у 1846 р. в листі до Маркевича писав: «Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею. Если кто-нибудь из моих земляков здесь не отучился говорить *не*, то это уже имеет для меня приятность».¹⁶ Характеристичною є поезія Метлинського «Бабусенька». Бабуся поетова вмирає. Але і в цей момент вона екстатично творить мовні образи, і здається, що й смерть безсильна перед силою цієї екстази. Цілий світ образів юрмиться в мові. Отже, не мова є знаряд-дям людини, а людина є знаряддям мови, зв'язок між людиною й на-ціональною мовою дихає містикою. В цьому підході Метлинського від-буваються, безперечно, впливи німецької романтики.

Український романтизм прагнув створити повноцінну літературу, що відповідала б інтересам культурно вимогливої людини. З перших кроків наші романтики виявили недвозначно своє бажання поставити українську літературу в її ідейному й мистецькому рівні на ступінь розвинених європейських літератур. На український ґрунт перенесе-но різноманітні літературні жанри, літературні прийоми, різноманітні форми версифікаторської техніки, виконано величезну перекладни-цьку роботу. Особлива роль належала тут Кулішеві. Діяпазон його пе-рекладницьких інтересів був широкий: Міцкевіч, Пушкін, Шіллер, Гете, Гайне. Йому належить спроба перекладу частини «Чайлд Га-ролда» Байрона, він переклав і видав Святе Письмо. Коло його пере-кладу він працював по-науковому і з великою терпеливістю. «Не за один рік збудовано Рим» — казав він з приводу цього. Марта Писа-ревська перекладала сонети Петрарки, Оп. Шпигоцький і Боровиков-ський — сонети Міцкевіча, Метлинський — твори Кернера, Улянда, Ф. фон Маттиссона, А. Еленшлегера, Челяковського тощо. Ряд переспівів, байронівські мотиви знаходимо у Костомарова.

---

¹⁶ «За сто літ». К. 1928, II, стор. 50.

Західноєвропейські романтики захоплювалися орієнтальними мотивами. З українських романтиків шлях до орієнтальної тематики прокладав Куліш. («Магомет і Хадіза», «Маруся Богуславка»).

Тим часом Бодянський задовольнявся тим, що Україну сприймав як край екзотики: «хоть бы одним взглядом взглянуть на этого буяна, этот воющий, клокочущий Днепр; на эти широко раскинувшиися степи, некогда кипевшие жизнью, теперь спокойные, сумные как могила, вдохновительные, как земля Эллады, Италии, Индостана; на эти . . . и Бог знает на что еще! Мало ли драгоценного заключает в себе отчина?»

Коли б мені човник да веселечко:
Сів би поїхав на той бережечок,
Де родино, мое сердечко». ¹⁷

Поривів у блакитну далину ідеалу, пошуків вічного і абсолютного, властивих Новалисові, в українській літературі ми майже не знайдемо. Але скорбота за минулою свободою України, мрія про гармонійне суспільство в душі українського козацтва набирала іноді такого могутнього звучання, яке трудно знайти у західніх романтиків у їх мріях про казкове Середньовіччя. І саме тут з'явилися в українців містичні ноти, які становлять у кожному романтизмі його найглибшу істотність. Шевченкові «Великий льох», «Іржавець» є тут вершинами. Але містичний елемент знайдемо і в баладі Куліша «Великі проводи», і в поезіях Метлинського, значення яких у стильовому розвитку українського романтизму ще не досить оцінене. Широкий український степ з високими могилами нагадує Метлинському про незчисленні жертви за краще майбутнє рідного краю. І те, що ця боротьба пішла в непам'ять, сповняє картину степу якоюсь особливою трагікою. Звірі своїм інстинктом краще відчують минуле, як сучасники, що погрузли в bagno буденщини.

Українська природа одухотворена, вона говорить мовою предків. Діброва таємним голосом мовить до козаків, що втечею рятуються з батьківщини, і цей містичний голос немов нечисте сумління переслідує втікачів, ним сповнюються гори й долини. («Пішли на втікачі»).

Не раз пробуджується в душі приспане, людина починає інтенсивно жити магічною силою минулого, ніщо не існує, крім блискучого сяйва давнини, але після цього пласка буденність сірих днів відчувається ще болючіше («Спис»). Стародавні речі у Метлинського стають символами, вони спроможні викликати в душі цілий струмінь спогадів. Стародавній спис, що непорушно висить на стіні, має властивість раптово ранити серце. Старосвітська срібна чарка, що з минулих

¹⁷ «Україна», 1927, ч. 6. стор. 86.

віків стоїть на полиці, є символом буйного, веселого лицарського життя, якого вже не можна розбудити. І коли сьогодні одинокий козак випиває з неї, минуле відгукується в його серці сумною луною («Чарка»).

Ліричний герой, переживаннями якого об'єднані всі поезії Метлинського — це останній козак, останній кобзар, обтяжений почуттям своєї самотності, залишеності. І його загибель обертається в космічну трагедію, супроводжується бурею, лютуванням стихій («Козак та буря», «Смерть бандуриста» та інші). Страждання — це основний зміст історичних ремінісценцій Метлинського. При читанні цих віршів мимохідь пригадуються слова Новалиса: «людина народжена для страждання».

Нове покоління київського етапу романтиків намагається позбутися почуттів безнадійного відчаю. В стані романтичного ентузіазму Шевченко, Куліш, Навроцький і інші не просто мріяли про минуле, а пристрасно намагалися пізнати його, вони вже знаходили в ньому не тільки світле, але й темне. Вони захоплювались минулим, але й осуджували його. Вони моралізували. Це моралізування ми знайдемо в кількох творах Шевченка, особливо в поемі «До мертвих і живих...» і в дуже багатьох поезіях Куліша. І тут українська романтика дуже нагадує італійську. Як відзначає історик італійської літератури у своїй розвідці німецькомовній: „...die ästhetischen Voraussetzungen der Romantik durchdringen sich mit den Fragen um den moralisch-politischen Werdegang der Nation. So wird die Historie zum Spiegel, den sich das Gewissen und die Bewußtheit vorhalten, — die vertiefte Erkenntnis der eigenen Vergangenheit erscheint als der Weg, das Mittel, das zu einer unverfälschten, ungeschmeichelten Selbsterkenntnis führt. Durch die Geschichte hält die Nation Gericht über sich selbst. Ein strenges Gericht, das oft mehr moralistisch als rein historisch anmutet“.¹⁸

Найяскравіше цей напрямок в італійській літературі виявився у вимогах видатного історика італійської літератури Франческо де Санктіс та в патріотичного публіциста — літературознавця Раоло Еміліані Гвідічі.

Італійська романтика виклинала епоху Ренесансу за моральний занепад, скептицизм, агностицизм. Ще більше засуджувалося Реформацію, бо вона принесла ще й занепад свободи. Барокко був засуджений як вияв іезуїтизму. На цьому фоні легше зрозуміти пізнього Куліша, його гострі моралізування на історичні теми, відкидання Козаччини, плямування її як «дикости», її «розбишацтва». Куліш може як ніхто інший у нас знав західню романтику і різносторонньо відбивав її ідеологічні шукання.

---

¹⁸ *Zamboni, G.*: Die italienische Romantik. Krefeld 1953, S. 28.

Хоч моралізаторський підхід до історії єднає Шевченка й Куліша в застосуванні принципу, але висновки їхні, їхня оцінка історичного минулого цілком протилежні. І полемічна гострота поезій Куліша на склоні його життя тим і пояснюється, що він хотів перемогти образ минулого, окреслений Шевченком.

Проблема визволення націй в другому етапі романтизму стала центральною проблемою. Романтики палко оцінювали минуле, з відразою дивилися на мізерність сучасного і відчували свою відповідальність перед майбутнім. Характеристичним у цьому почутті відповідальності є лист Білозерського до Маркевича в 1847 р. про враження своєї поїздки на Волинь: «Замок Корецький стоїть тепер у руїнах, а колись їм владіли княжата Чорторийські, що були роду українського, а потім перевернулись на унію і стали ненавидними для свого народу. І їх постигла тяжка кара: бо козаки Хмельницького добули замок, хоч як він міцно був збудован, добули його і спалили: заяснів страшно пожегом той замок, де колись веселились ясновельможні, зневажаючи свій народ і віру: і з того часу не показувались сюди ні жизнь, ні радість: наче згоріли вони у пожежі! Ходили ми довго кругом і всередині того замку і дивились на річку, що тече у його підшви, на Корець, на села і ліси, що маячать у далі, та й думали: так колись гляділи давні жильці з своїх багатих покоїв, у високі вікна замкових башт: і веселились, і мучились сердешними муками, і любили, і ненавиділи; а тепер тільки руїни по собі залишили: і на місці їх радостей поріс буз да трава пустинная, і де вони ходили і говорили, там тепер ходить шумний вітер! Ми і самі засмутились: а нас самих не постигне ж тая доля, коли не будемо старатись для общего блага, коли будемо любити більше себе, ніж братів своїх? О, конешне, постигне ще й гірша; бо ми по нього!»¹⁹

Почуття історичної відповідальності штовхало романтиків другого, київського етапу в бік радикалізму. Погляди на минуле швидко змінювалися. Ще в кінці 30-х років Костомаров, у згоді з російською офіційною історіографією, осуджував історичну діяльність гетьманів Дорошенка і Мазепи. Але минуло кілька років, і він побачив у їхніх постатях національних героїв. Від історії романтики перейшли до політики. Кирило-Методіївське Братство було типово романтичним заходом, з поетичною надхненністю ідеології, з рожевими мріями про слов'янську федерацію та про авангардну роль України в сім'ї вільних і рівних слов'янських народів. Не бракувало й повіу містики. Перстень із зображенням Св. Кирила й Методія мав для членів Брат-

---

¹⁹ «За сто літ», II, стор. 77.

ства містичне значення. В цій атмосфері створено й «Книги битія українського народу» — найбільш повну українську романтичну концепцію історіософії.

Тут універсалізм української романтики висловився найповніше. Він тісно сплітається з націоналізмом. При всій своїй змістовій оригінальності в методологічній конструкції «Книги Битія» мають аналогію в концепціях німецьких романтиків. Німецькі романтики також свій націоналізм не раз в'язали з універсальною ідеєю. Особливо це впадає в очі у писаннях Вакенродера.

«Книги Битія» дають сміливий погляд на світовий історичний процес і визначають у ньому місце України, як виплекувачки розвитку історичного демократизму. Цей документ романтики своєрідний своєю національною і соціальною революційністю, своєю непримиренністю до російського царату. Своєрідність полягає також в релігійній універсальній ідеї. Ідеалом кирило-методіївців є демократичне християнство, що охороняє первісну глибину релігійного почуття від мирських ідей панування одної людини над другою. Своєрідність «Книг битія» вже неодноразово і слушно дослідники підкреслювали, та відзначувано і деякий вплив «Книг пільгрімства» Міцкевича і християнського соціалізму французького теолога Ляменне.

Однак досі якось не помітили, що в своїй пристрасній фразеології автор «Книг битія» певною мірою наближається до Новаліса до його „Die Christenheit oder Europa“. Новаліс, як відомо, малював Середньовіччя як ідеальний стан суспільства.

У Новаліса в його історіософічній спробі звучить туга за ідеальним станом суспільства, шляхетна соціальна мрія . . .

Загальним настроєм, тоном Костомаров перегукується з Новалісом. Але Костомаров був не тільки захопленим романтиком, що накидався на яскравий історичний матеріал, але й фаховим істориком. Тоді як Новаліс більше фантазував, як спирався на знання минувшини, фахові вимоги тяжіли над Костомаровим. І не все з того, що він сказав у «Книгах битія» відкинула пізніше наука, озброєна суворим методом досліду. Наявність демократичних тенденцій в українській історії на протязі ряду століть Костомаров помітив загалом правильно.

В «Книгах Битія» знаходимо гостре германофобство. Але в істоті це було не так германофобство, як протиставлення себе німецькому романтизмові, форма самовизначення українського романтизму, заперечення універсальної ідеї Новаліса, во ім'я ствердження свого універсалізму.

Тут задемонстрували українські романтики бажання йти своїм власним, не німецьким шляхом романтизму. І саме тут лежить один з головних доказів зрілості романтичного стилю на Україні.

Jurij Bojko

BYRONS EINFLUSS AUF DIE RUSSISCHE, UKRAINISCHE UND POLNISCHE LITERATUR*

Lord George Noel Gordon *Byron* . . . Eine bemerkenswerte Gestalt, die uns an einem Meteor denken läßt, der zur Zeit der nachnapoleonischen Reaktion über den dunklen Himmel der europäischen Wirklichkeit flog. Ein Mensch, der alle in Erstaunen versetzte, indem er die einen anzog, die anderen abstieß, und der als Persönlichkeit einen tiefen, als Dichter einen unvergeßlichen Eindruck hinterließ. Ganz Europa unterwarf sich eine Zeit lang seinem Zauber. Er war ganz und gar aus Widersprüchen zusammengesetzt; sie traten in seiner äußeren und seiner inneren Gestalt zutage. Der stolze Lord, ein Abkömmling alter Aristokratie, besaß doch nur ein in Trümmern liegendes Schloß und entbehrte oft sehr die zum Lebensunterhalt notwendigen Mittel. Der selbstherrliche, unbeugsame Dämon in Menschengestalt konnte doch sehr weich und menschlich sein. Der schlanke Adonis mußte doch seinen lahmen Fuß sorgfältig verbergen. Byron war kühn und energisch und versank doch leicht in Pessimismus und finsterste Verzweiflung. Er war schonungslos scharf und sarkastisch und hatte doch zugleich ein liebevolles Herz und war ein feinfühliges Lyriker. Die Frauen verloren in seiner Gegenwart den Verstand, die Männer huldigten ihm oder haßten ihn. Und er, der sein ganzes Leben mit rührender Liebe Lady Mary Chawort zugetan war, wechselte die Frauen wie Handschuhe und war nur wenigen Freunden treu und ergeben.

Byron schrieb einmal über sich selbst: „Viele wunderten sich über die Melancholie und Traurigkeit, von der alles durchdrungen ist, was ich geschrieben habe. Andere wiederum wunderten sich über meine persönliche Heiterkeit. Aber ich weiß noch, wie ich einmal, nachdem ich einige Zeit sehr anregend in großer Gesellschaft verbracht hatte, wobei ich ungewöhnlich lustig und brillant gewesen war, zu meiner Frau sagte: ‚Da nennen sie mich nun einen Melancholiker, jetzt siehst du, daß das nicht wahr ist.‘ ‚Nein‘, entgegnete sie, ‚das stimmt nicht: im Grunde deines Herzens bist du der traurigste aller Menschen

---

* Der Vortrag, der am 8. Dezember 1965 in der Universität Münster gehalten wurde.

und am öftesten dann, wenn du äußerlich besonders lustig bist“.¹ In Byrons äußerem Auftreten lag viel Affektiertheit und Pose. Wie seine Literarischen Helden, verstand er es, die Maske der Rätselhaftigkeit auf seinem Gesicht zu tragen; sein finsterer, gedankenvoller Blick, die auf der Brust verschränkten Arme, der Umhang, der in malerischen Falten die traurige Gestalt verhüllte, — das alles machte Eindruck auf weitere Kreise eines Publikums, das sich äußerlichen Effekten hingab. Aber Byron war ein Mensch der großen und tiefen Leidenschaften, seine Gedanken brachten die Kardinalprobleme seiner Zeit aufs Tapet und dadurch konnte er die Aufmerksamkeit des besten Teiles der europäischen Gesellschaft an sich fesseln.

Byron wurde im Jahre 1788 geboren, im Jahre 1824 starb er. Er ist der Dichter jener Periode, in der die französische Revolution als Versuch, die rationalistischen Ideale im Leben zu verwirklichen, Schiffbruch erlitt. Das 18. Jahrhundert, die Zeit der Aufklärung, hatte die Vorstellung von der Macht der menschlichen Vernunft entwickelt, von der Möglichkeit, das Leben der Menschen auf Erden der Vernunft und den Idealen gemäß zu gestalten. Die Entwicklung der Revolution und ihr Ende zeigten die Unerfüllbarkeit dieser Träume. Das Märchenschloß, das die edlen Bestrebungen der besten Geister erschaffen hatten, war zerstört, und das menschliche Denken erschien auf diesen Ruinen besonders kläglich und ohnmächtig. Die Zeit des Rationalismus war zu Ende. Es kam der Nihilismus der Verzweiflung auf. Damals schrieb Charles Nodier: „Es ist schrecklich, daß Gleichheit, die das Ziel aller unserer Wünsche und unserer Revolutionen ist, in Wirklichkeit nur unter zwei Umständen erreichbar ist — in der Sklaverei und im Tode“. „Man könnte sterben vor Verzweiflung, wenn man sieht, wie die Völker wegen irgendeiner Idee gegeneinander kämpfen wie Ameisen um einen Strohalm, aber ein Strohalm ist wenigstens etwas, wogegen eine Idee nichts ist“.²

Diese Atmosphäre der Aussichtslosigkeit und das Verlangen, einen Ausweg zu finden, wird sehr tiefgründig und mit hoher Kunst in Byrons Werk wieder- gespiegelt. Verzweifelnd an der Möglichkeit, die gesellschaftlichen Ideale zu verwirklichen, wird der Mensch zum Individualisten, verschließt sich in sich selbst und erhebt sein Ich über die ganze Welt.

„Der trübsinnige Blick auf die gesamte Weltordnung und der Glaube an sich selbst als an eine utonome Persönlichkeit — das sind die beiden Pfeiler, auf denen die ganze Philosophie, Psychologie und Ethik des Byronismus ruht“, sagt der russische Literaturwissenschaftler Nestor Kotljarevskij.³ Byrons Welt- schmerz ist das Sehnen nach dem unerreichbaren Paradies, nach der menschlichen Glückseligkeit auf Erden. Aber es ist das aktive unersättliche Sehnen der star- ken Persönlichkeit, die nur in sich selbst, in ihren persönlichen Kräften Sicher-

---

¹ E. Aničkov: „Žizn i perepiska Bajrona“. Biblioteka velikich pisatelej pod redakcij S. A. Vengerova. Bajron, S. Peterburg, 1905, Bd. III, S. 637.

² Charles Nodier: Oeuvres. Jean Sbogar. Paris 1832, Bd. I.

³ N. Kotljarevskij: Mirovaja skorb v konce XVIII i v nač. XIX v. S. Peterburg 1914, S. 171.

heit findet, vor Gott protestiert gegen die Ungerechtigkeit des Weltalls und mit Verachtung blickt auf das kleine, in sinnloser Geschäftigkeit herumwimmelnde Menschengeschlecht. „Der Dichter hat es verstanden, sich auf lange Zeit des Gemüts und der Phantasie seiner Zeitgenossen zu bemächtigen. Zum Erfolg seiner Dichtkunst trugen nicht zuletzt gerade ihre Mängel bei: die Verschwommenheit ihrer Stimmungen und das Unausgesprochene ihrer Weltanschauung. Eine Andeutung oder ein zwar unklar, aber schön und bildkräftig ausgedrückter Gedanke rufen mitunter gerade dadurch einen sehr starken Eindruck hervor, daß sie es dem Leser gestatten, sie auf sich selbst zu beziehen, sie zu ergänzen, dem eigenen Wesen entsprechend umzumodeln und in ihnen das zu finden, was er in sie hineinlesen will, und Byrons Poesie mit ihrem schweifendem, mitunter zwiespältigem Blick auf Welt und Menschen, mit ihrem geheimnisvollem Zwielficht des Herzens und der Rätselhaftigkeit psychischer Regungen gestattete es vielen Menschen . . . in der Seele des Dichters eine verwandte Seele zu vermuten“.⁴

In diesen Eigenschaften der Byronschen Dichtkunst liegt das Geheimnis ihres sehr weitreichenden Einflusses. Der Byronismus fand augenblicklich einen günstigen Boden in Frankreich, Deutschland und etwas später in Italien und Spanien.⁵ Nicht ein einziges zivilisiertes Land konnte sich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts der Faszination durch Byrons Werk entziehen. Und daselbe gilt natürlich auch für die slavische Welt.

Alle slavischen Völker reagierten jedes nach seiner Weise auf die Byronsche Stimmung. In begrenztestem Maße bezieht sich das wohl auf die Südslaven. Aber selbst unter ihnen war der König von Montenegro, der hervorragende serbische Dichter Petar Petrović Njegoš, von Byrons Werken nicht weniger begeistert als von Lamartine.⁶ Die tiefe Religiosität des Orthodoxen half Njegoš, den Byronschen Pessimismus zu überwinden und in seinem „Strahl des Mikrokosmos“ eine stoische christliche Philosophie zu verkünden, in der nicht die Vernunft, sondern die menschliche Seele und ihr ewiges Sein der Höchstwert und die Grundlage seines Lebensoptimismus sind. Unter den Westslaven ist die Begeisterung für Byron vor allem unter den Tschechen zu verzeichnen. Die reflexif-lyrischen Verse Jan Kollárs in seiner „Tochter des Ruhms“ mit den unaufhörlichen Exkursen in die slavische Vergangenheit, mit dem Lobpreis dieser Vergangenheit, mit den zornigen Tiraden, die gegen die Deutschen als gegen die Zerstörer der vermeintlichen slavischen Idylle gerichtet sind, erinnern an Byrons unaufhörliche Reflexionen in „Childe Harold“ zum Thema Hellas, Rom, Italien. Aber natürlich ist der hervorragendste Vertreter des

---

⁴ Ibid., S. 175.

⁵ Über die Byronschen Einflüsse in der westeuropäischen Literatur siehe: *Farinelli A.*: Byron e il Byronismo. Bologna 1924; *Simbart*: Lord Byron's Einfluß auf die italienische Literatur. Leipzig 1909; *Clark W. J.*: Byron und die romantische Poesie in Frankreich. Leipzig 1901 — und in manchen Hinsichten schon veraltetes Buch: *F. H. O. Weddigen*: Lord Byron's Einfluß auf die europ. Literaturen. Hannover 1884.

⁶ *A. Schmaus*: „Petar II. Petrović Njegoš“ im „Petar II. Petrović Njegoš, Der Bergkranz“, München—Belgrad 1963, S. XX.

tschechischen Byronismus der feurige Dichter Karel Hynek Mácha. Seine Verserzählung „Mai“, das Meiterwerk tschechischer Dichtkunst, ist durchdrungen von der düsteren Stimmung der Ausweglosigkeit, vom Gefühl des Triumphes des Todes und der Gewalt über die edlen Bestrebungen der Menschenseelen. Der Weg des Verbrechens ist ein Weg, der dem Menschen von oben vorgezeichnet ist, und über jedem Verbrechen lastet unausweichlich die Strafe — das ist der düstere Sinn dieser Verserzählung. Und wenn irgendetwas diesen schweren Pessimismus mildert, so ist es das ewige, vom Tod nicht zu besiegende, Leben des Tschechischen Landes und die bewundernswerte, erquickende Schönheit der tschechischen Natur, die das Herz des leidenden Menschen erleichtert.

Die Zeitknappheit macht es mir unmöglich, alle slavischen Ausläufer des Byronismus auch nur zu streifen. Ich beschränke mich auf die russischen, ukrainischen und polnischen, und selbst da auf spärlichste, aber wichtigste Fragmente. Die Gegenübestellung Byronscher Elemente in diesen drei Literaturen ergibt ein instruktives Bild von der Transformierung literarischer Einflüsse und beleuchtet zugleich die Eigenart dieser Literaturen.

Die Russen übernahmen den Byronismus nicht sogleich. Erst im Jahre 1820 beginnt Byron in französischen Übersetzungen die russischen Gemüter zu bewegen.⁷ Manche erklären dies damit, daß die englische Literatur in Rußland bis zu den zwanziger Jahren des vorigen Jahrhunderts wenig populär und die Kenntnis der englischen Sprache auch in den gebildeten Kreisen nicht genügend verbreitet war. Ich glaube, daß nicht dies der eigentliche Grund war. Der Hauptgrund lag darin, daß die russische Gesellschaft zur Aufnahme des Ideengutes im Werk des großen Lords nicht in genügendem Maße vorbereitet war. Rußland hatte noch keine Gelegenheit gehabt, sich in die Erschaffung der Kostbarkeiten europäischen sozialen und philosophischen Denkens einzuschalten. Es befand sich noch im Zustand des Schülertums, es hatte die Epoche der Aufklärung nicht intensiv durchlebt, Katharina II. hatte ihre Verbindung mit den französischen Enzyklopädisten demonstriert, doch damit hatte die Sache im großen und ganzen ihr Bewenden gehabt. Einige Auserwählte des Schicksals, die dem russischen Adel angehörten, hatten sich zu Unterhaltungen über die Ideale der Aufklärung aufgeschwungen. Dabei ließen sie seelenruhig ihre Leibeigenen auspeitschen. Ganz Europa mußte über Byron sprechen, bevor auch in Rußland Interesse für ihn erweckt wurde. Aber dieses Interesse konnte nicht sehr tief sein, denn es war nicht organisch. Die russische Mentalität akzeptierte konkrete Behauptungen, aber verlor sich in kühnen Aufschwüngen abstrakten Denkens; auf dem Gebiet künstlerischer Wahrnehmung war den Russen die flache Allegorie zugänglich, aber die Kompliziertheit romantischer Symbole blieb ihnen verschlossen. Hier wäre es am Platze, die scharfen, aber in hohem Maße zutreffenden Worte Professor Brückners ins Gedächtnis zu rufen: „Wer von den exotischen und mystischen Blüten der deutschen, französischen, engli-

---

⁷ N. Kožmin: „Puškin o Bajrone“, Sammlung „Puškin v mirovoj literature“. (Leningrad) 1926, S. 104.

schen Romantik an die russische herantritt, bleibt enttäuscht. Die Sehnsucht nach der blauen Blume, der phantastische Ritt ins Zauberland . . . pantheistische oder soziale Träume, mystische Verzückungen sind russischer Literatur wie russischem Temperament von Haus aus fremd . . . Beide sind von Natur sehr nüchtern, kleben an der Scholle der Wirklichkeit, schweifen nicht in den Sternen . . . Russische Romantik — man sträubt sich förmlich, diesen Terminus zu gebrauchen — unterscheidet sich in noch wesentlich anderen Punkten von der europäischen. Es zeichnet sie eine ganz unromantische Unfreiheit des Geistes aus; sie erscheint außerordentlich eingengt, kleinlich, ohne Wagemut, ohne Tiefe, und das lag nicht nur an dem Temperament, sondern an der Zeit, an dem Nikolajistischen Regime; sie riecht förmlich nach Arakčeev'schen Kanonisten, eine Romantik von Feldwebeln und Kanzleischreibern. Gewiß sind Henker nötig, aber Henker zu besingen ist weder nötig noch schön. Dieses von dem feinen Taktgefühl Vjazemskijs formulierte Diktum existiert nicht für Puškin, Poležajev usw., die ihre Helden ruhig gegen Čerkessen oder Polen ausenden, diese beschimpfen, als wenn z. B. die Čerkessen nicht gegen die furchtbare Übermacht die Freieit ihrer Berge heldenmütig verteidigen; nur Lermontov macht auch hierin, wie sonst, eine ehrenvolle Ausnahme. Wie kümmerlich erscheinen die russischen Byrons gegen das Vorbild! Wie er sich räuspert, wie er spukt, das haben sie ihm abgeguckt; aber sein Eintreten für Freiheit und Wahrheit verpflichtet sie nicht mehr“.^{8, 9}

Diese harten Worte Brückners sind grundsätzlich zutreffend. Aber nur grundsätzlich. Sie erfordern sowohl eine Erläuterung wie auch gewisse Korrektive. Der Byronismus, der ganz zu Anfang der zwanziger Jahre des vorigen Jahrhunderts nach Rußland eindrang, hielt in Rußland ziemlich lange an, er war noch zu Beginn der vierziger Jahre eine aktuelle literarische Erscheinung. Byron wurde buchstäblich verschlungen, viele seiner Werke wurden ins Russische übersetzt, sehr viel wurde in russischen Zeitschriften über ihn geschrieben. Unter den Dichtern hatte er viele feurige Verehrer. Der Verfasser der Komödie „Verstand schafft Leiden“, Gribojedov, las „Childe Harold“ sogar, als er in Haft saß,¹⁰ der Dichter Koslov, der die Werke des englischen Lords übersetzt hatte, kannte fast sein gesamtes Schaffen auswendig, Puškin wurde bei der Lektüre „verrückt“, wie er selbst schrieb, und Žukovskij nannte nicht ohne Grund den großen russischen Dichter „Aleksandr Byronovič“.¹¹ Alles das ist so, in all dem spürt man das Bestreben, Byron anzunehmen, sich seinen ideellen und künstlerischen Reichtum anzueignen und nach der Aneignung ihn der eigenen Art gemäß umzuschmelzen und eine russische Umgestaltung des Byronschen Ideen- und Bilderkomplexes zu liefern. Und dennoch . . . dennoch fehlte es diesem Einfluß nicht an Einseitigkeit . . . gab er die Gedanken, die innere

---

⁸ A. Brückner: Geschichte der russischen Literatur. Leipzig 1909, S. 199—200.

⁹ Ungefähr dasselbe finden wir bei A. Veselovskij: Zapadnoje vlijanije v novoj russk. literature. Moskva 1896, S. 177.

¹⁰ Ibid., S. 179.

¹¹ „Ru'skij Archiv“, 1889, H. 9.

Unruhe und das soziale Programm des eigentlichen Byron nicht in aller Fülle weiter. Ich habe bereits angedeutet, daß für eine organische Assimilierung Byronscher Ideen in Rußland der entsprechende kulturelle Boden nicht vorbereitet war. Um so weniger konnte das „Sozialprogramm“ Byrons nie Echo finden. Und bei aller Abstraktheit seines Individualismus hatte er ein Sozialprogramm. Byron war ein schonungsloser Entlarver der spießbürgerlichen Gesellschaft. In seinem „Don Juan“ gab Byron einen in seinem Umfang beispiellosen Überblick über die Gesellschaftsordnung verschiedener europäischer Länder und die Doppelgesichtigkeit der herrschenden Moral; in „Childe Harold“ gab er kühn die Lösung zur Befreiung der unterdrückten Nationen aus, äußerte sein Mitgefühl für die unterdrückten Völker, die Griechen, Italiener und Spanier. In ihrem Kampf sah er nicht nur einen Ansatz zu nationaler Befreiung, sondern zugleich den Kampf gegen die eigentlichen Ursachen der Tyrannei, des Despotismus, der Herrschaft des Menschen über den Menschen. Dieses zutiefst humane Programm Byrons konnte in Rußland nicht angenommen werden. Puškin versuchte offensichtlich, Byrons Weg zu gehen, er suchte und fand für seine Sujets Situationen, die den Byronschen entsprachen, er verlieh seinen Helden die Züge rätselhafter Flüchtlinge aus der Welt der Zivilisation und Ausschweifung, er baute sie in der stolzen Pose der Gesellschaftsflüchtigen auf, aber das alles fiel gekünstelt aus, denn hinter dem Protest dieser russischen Giaours und Corsairen spürte man weder Aufrichtigkeit noch Mut. „Die junge russische Literatur, Puškin nicht ausgenommen, — sagte Pypin, — vermochte sich die Tiefen- und Breitenwirkung der Byronschen Weltanschauung nicht vollkommen anzuzeigen.¹² Puškins Bedeutung für die russische Literatur ist ungeheuer. In seiner Lyrik findet sich viel poetische Harmonie, heiterbacchische Motive fügen sich zu graziöser Verspieltheit, mit bewundernswerter Kraft stellt er die intimen Empfindungen der Liebe und der Schwermut dar, er bringt in die russische Literatur einen Zug von Volkstümlichkeit, reformiert die russische Sprache, bahnt dem Realismus einen Weg. Aber was soziale Ideen anbetrifft, was die Kraft moralischen Protestes gegen Sklaverei und Tyrannei betrifft, was *aktiven* Humanismus anbetrifft, kommt Puškin den Ideen Byrons nicht entgegen, sondern entfernt sich von ihnen. Nachdem er als Jüngling seinen Weg mit der Ode „Die Freiheit“ begonnen hatte, brach er sehr bald mit seinem jüngerhaften Radikalismus. Das Interesse an Byron verbleibt ihm für das ganze Leben wie ein in der Seele verborgener Vorwurf. Der russische Dichter wird von der „flammenden Darstellung der Leidenschaften“ („Giaour“)¹³ gefangengenommen, von der „rührenden Entwicklung eines Herzens“ („Die Belagerung von Korinth“, „Der Gefangene von Chillon“), ihn macht die „abgründige Tiefe“ Byronschen Denkens bestürzt, eines Denkens, das „die Erhabenheit des Menschen manifestiert“. Und er versucht selbst, den „Jevgenij Onegin“ auf satirischer Ebene zu schreiben, indem er auf dem Wege des Byronschen

---

¹² Pypin: Istorija ruskoj literatury . . . Bd. IV, S. 390.

¹³ N. Kožmin: „Puškin o Bajrone“ in „Puškin u mirovoj literature“. (Leningrad 1926), S. 107.

„Don Juan“ geht, doch die Kraft der Byronschen Satire ist ihm nicht gegeben. Mitunter wächst sich das Interesse an Byron bei Puškin zu Eifersucht aus, und dann vermerkt er sarkastisch, daß Byron sich unaufhörlich selbst wiederholt.

Wir dürfen nicht eine Minute lang vergessen, daß Puškin ein Patriot des russischen Imperiums war. Das verleiht seinen byronistischen Vers-Erzählungen „Der Gefangene im Kaukasus“ und „Poltava“ einen ideellen Sinn, der dem revolutionären Denken und Empfinden Byrons gerade entgegengesetzt ist. Sein Held, ein russischer Offizier, findet sich auf der Suche nach der Freiheit in die russische Armee verschlagen, die den Kaukasus erobert. Das gibt Puškin die Möglichkeit, sein Entzücken über die kriegerische Tätigkeit der russischen Generale Ermolov und Kotljarevskij zu äußern. Nachdem Fürst Vjazemskij dieses sogenannte Byronsche Poem gelesen hatte, schrieb er in einem Brief an Turgenjev: „Ich bedaure es, daß Puškin den letzten Vers seiner Erzählung mit Blut befleckt hat. Was sind denn Kotljarevskij und Ermolov für Helden? Was ist Schönes daran, daß einer wie die schwarze Pest die Stämme ruiniert und vernichtet hat? Vor solchem Ruhm erstarrt mir das Blut in den Adern und die Haare stehen mir zu Berge . . .“¹⁴ Der russische Literaturwissenschaftler Blagoj bemerkt vollkommen richtig, daß die Vers-Erzählung „Poltava“ von Puškin als Gegengewicht zu Byrons populärer Vers-Erzählung „Mazepa“ geschrieben wurde.¹⁵ Byron hatte den ukrainischen Hetman Mazepa, der im Verein mit dem Schwedenkönig Karl XII. für die Befreiung der Ukraine aus russischer Herrschaft kämpfte, mit sympathischen Zügen dargestellt. Bei Byron ist Mazepa vom Flair einer rätselhaften romantischen Anziehungskraft umweht. Puškin sah darin eine politische Gefahr. Und er schuf sein „Poltava“, in dem er Peter I. als Träger fortschrittlicher historischer Kräfte, als Schöpfer des Imperiums besang. Mazepa aber ist in dieser Vers-Erzählung als melodramatischer Bösewicht dargestellt, als Egoist, der die Interessen des Vaterlandes gering schätzt, als leidenschaftlicher Greis, der die Unschuld eines Mädchens schändet, das sich in seiner mangelnden Lebenserfahrung in ihn verliebt hat.

Über Puškins Byronismus ist sehr viel geschrieben worden. Dieses Thema war Gegenstand erbitterter ideologischer und wissenschaftlicher Dispute. Es haben sich Stimmen erhoben, die Puškin wegen seiner Vorliebe für Byron anklagten, weil sie ihn angeblich vom praktischen Tun im Dienste des russischen Volkes ablenkte; es ist wiederholt darauf hingewiesen worden, daß der behauptete Zusammenhang Puškins mit Byron den Wert der russischen Dichter herabsetzte, weil ein russisches Genie wahrhaft national sein müsse. Aber viel Aufmerksamkeit wurde auch der sachlichen wissenschaftlichen Behandlung des Problems gewidmet wie zum Beispiel von seiten der Literaturwissenschaftler Pypin, Veselovskij, Sipovskij und vieler anderer. Bereits gegen Ende des vorigen

---

¹⁴ Ich zitiere nach Žirmunskij: Puškin i Bajron. Leningrad 1924.

¹⁵ D. D. Blagoj: „Poltava“ v tvorčestve Puškina. „Moskovskij puškinist“. Moskva 1930, Bd. II, S. 10—11.

Jahrhunderts war die Mehrzahl der Wissenschaftler mit Werns und Abers zu dem Schluß gelangt, daß Puškins Byronismus eine vorübergehende Erscheinung gewesen sei und sich nicht merklich auf die wesentlichen Züge seines Talents ausgewirkt habe.¹⁶ Jedoch spürte man in all dem etwas nicht ganz Ausgesprochenes und Bedeutungsvolles. Unserer Meinung nach ist das Problem des Abgestoßenseins Puškins durch Byron völlig unbeachtet geblieben. Es ist bis zum heutigen Tage nicht behandelt worden. Aber in ihm, in diesem Problem, äußert sich sehr vieles, was für das russische Leben und die russische Weltanschauung charakteristisch ist.

Die zweite nicht behandelte Frage: der Einfluß der Form der Byronschen Dichtung auf Puškin ist erst im Jahre 1924 in glänzender Weise behandelt worden, und zwar in Žirmunskijs Buch „Puškin und Byron“, dessen Schlüsse vom Autor später in der „Zeitschrift für Slavische Philologie“ wiederholt wurden.¹⁷ Der Forscher behauptet, Puškin habe sich in sorgfältigster Weise alle für das Genre „Byronsches Poem“ charakteristischen Sonderheiten angeeignet. Die emotionale Erregtheit des Satzes, die sich in rhetorischen Fragen und Antworten und Monologen widerspiegelt; die Gedrängtheit des Inhaltes, die durch Weglassung von Details in der Auslegung erreicht wird und dramatische Momente in den Vordergrund stellt; die häufige Anwendung des Dialogs als dynamischer Grundlage in der Entwicklung der Handlung — das sind die Hauptzüge des Byronschen Poems. Diese Züge fand Žirmunskij gleicherweise sowohl in Byrons „Orientalischen Poemen“ als auch in „Der Gefagene im Kaukasus“, „Die Fontäne von Bachtschisaraj“, „Die Räuberbrüder“, „Die Zigeuner“, zum Teil auch in „Poltava“ von Puškin.

Diese Beobachtung Žirmunskij ist sehr bedeutsam und interessant. Man braucht aus ihr nur den entsprechenden Schluß zu ziehen: da Puškin nicht in der Lage war, die Ideen der protestierenden Byronschen Muse, die angespannt nach einer Lösung der Weltprobleme suchte, schöpferisch aufzugreifen, griff er alle wesentlichen formalen Besonderheiten des frühen Byron auf. Darin lag keine Gefahr, das erforderte weder Heldentum noch Opfer. Aber es belebte immerhin in gewissem Grade den russischen Vers.

Die russische Literaturwissenschaft hat die Frage des Byronismus der Dekabristen-Schriftsteller mit nahezu völligem Stillschweigen übergangen. In der russischen Kritik der Zarenzeit waren bestenfalls einzelne Fakten aus diesem Gebiet angeführt, ohne die gehörigen Kommentare und Untersuchungen. Aber dies ist ja verständlich: auf allem, was die Märtyrer der russischen Freiheit betraf, lag das Siegel des Verbotes. Aber warum behandelt die sowjetische Kritik diese Frage nicht? Es ist doch bekannt, daß Ryleev, Küchelbekker die revolutionären Stimmungen Byrons intensiv durchlebt haben, und Bestužev behauptete, Byron habe ihn „denken gelehrt“ und ihn „zur Natur geführt“! Mir

---

¹⁶ V. Sipoŭskij: Puškinskaja jubilejnaja literatura 1899—1900 g. 1902. S. 223—224.

¹⁷ „Zeitschrift für Slavische Philologie“, 1926, Bd. III, H. 3/4, S. 290—309; 1927. Bd. IV, H. 1/2, S. 20—41.

scheint, das Interesse der Dekabristen an Byron war so vertieft, und die Folgerungen aus diesem literarischen Enthusiasmus derart revolutionär, daß sie der heutigen Parteileitung in Moskau ebenfalls recht gefährlich vorkommen. Man braucht ja nur an die Vers-Erzählung des von der zaristischen Regierung gehenkten Ryleev, „Vojnarovskij“ zu denken. Der Verfasser schildert die öde sibirische Tajga und den in ihr lebenden ukrainischen exilierten Aristokraten, der wegen seiner Treue zur ukrainischen Heimat und ihren staatlichen Idealen nach Sibirien geraten ist. Vojnarovskij ist ein einsamer Märtyrer, stolz, unbeugsam, mit glühenden Träumen vom Vaterland, mit flammenden Leidenschaften, die seine Seele verzehren. Er ist ein sehr geschickt gezeichneter typisch Byronscher Held. Aber die sowjetischen Parteiführer unter den Literaturwissenschaftlern sehen in Vojnarovskij kein literarisches, sondern ein politisches Faktum, und das Poem bleibt ungenügend untersucht.

Die Knappheit der Zeit gibt mir nicht die Möglichkeit, bei dem bedeutenden russischen Byronisten Lermontov zu verweilen, einem Dichter, der es verstanden hat, sich Byron tiefgründig und auf originale Weise anzueignen. Lermontov hat mit seinem Verhältnis zu Byron die russische Literatur nicht verändert — hierin gebe ich Brückner vollkommen recht. Die Byronverehrer unter den russischen Dichtern folgten dem bedingten Byronismus Puškins, und mitunter ergab sich aus dieser Art Byronismus eine Karrikatur. Das Byronsche Poem, inhaltlich völlig verstümmelt, wurde in Rußland eine sehr moderne literarische Ware.

Ich gehe zur Ukraine über. Auch hier war der kulturelle Boden für den Byronismus nicht vorbereitet. Die ukrainische Literatur, die am Ende des 16. und während des 17. Jahrhunderts so hoffnungsvolle Schößlinge getrieben hatte — glänzende Beispiele literarischer Polemik, um die ein Luther sie hätte beneiden können; die ein geistliches Theater geschaffen hatten, das erfolgreich mit dem Jesuitendrama konkurrierte und sich schrittweise dem weltlichen Drama näherte, — die Literatur des sehr vielseitigen und inhaltreichen Barock, begann zu Anfang des 18. Jahrhunderts unter den Schlägen äußerer Mißgeschicke zu verfallen und war am Ende des Jahrhunderts vernichtet, wie auch die letzten Kennzeichen einer Nationalstaatlichkeit vernichtet waren. Die am Ende des 18. Jahrhunderts in der Ukraine eingeführte Leibeigenschaft nach russischem Vorbild, die Umwandlung der ukrainischen Gebiete in eine russische Provinz, die zwangsweise Russifizierung waren die Bedingungen, unter denen die alte ukrainische Literatur zugrunde ging. Aber nun ertönte in der unheimlichen Stille provinzieller Stagnation auf einmal die Stimme des Dichters Kotljarevskyj, und es wurde mit aller Macht die neue Seite der nationalen Wiedergeburt der ukrainischen Literatur aufgeschlagen. Kotljarevskyj sprach zu seinen Zeitgenossen in der Sprache des einfachen Volkes und brachte in das Leben der Ukraine eine ausgesprochen demokratische Strömung, die nicht mehr abriß. Bald darauf fand ein bemerkenswertes Ereignis statt, das im Westen gänzlich unbemerkt blieb, — wen konnte schließlich eine arme russische Provinz interessieren?

Im Jahre 1833 erschienen die Erzählungen des ukrainischen Schriftstellers Kvitka, der chronologisch früher als irgendjemand in der westlichen Literatur, früher als Honoré de Balzac Bauerntypen darstellte, die an psychologischer Tiefe, an Detailzeichnung den Pionier in der Darstellung des Bauerntums, den Schweizer Berthold Auerbach, weit hinter sich ließen. Das war ein guter Anfang für die ukrainische Literatur, und die ukrainische Romantik erblühte plötzlich in leuchtenden, verlockenden Blüten. Es lag in ihr keine besondere philosophische Tiefe, die historischen und geistig-literarischen Vorbedingungen dafür existierten nicht, aber es lag in ihr viel naive Frische, viel Wagemut und Feuer. Die ukrainischen Dichter machten sich mit einer gewissen Überschätzung ihrer Kräfte, aber mit sehr ernsthaften Absichten an eine kritische Umwertung des Byronismus, an seine aktive kritische Aneignung. Sie machten sich später daran als die Russen und Polen, aber sie befaßten sich dafür länger mit Byron als die Russen und bemühten sich nicht nur, den revolutionären Sinn in den Lösungen des großen Engländer sich anzueignen, sondern auch sich auf die Ebene jener universaler philosophischer Probleme zu erheben, die bei Byron im Vordergrund standen, mehr noch: sie versuchten, ihre Antwort auf diese Probleme zu geben. Der ukrainische Byronismus blieb zwar einseitig, aber er war ausdrucksvoll. Es findet sich in ihm so gut wie kein Epigonentum, sondern Elemente schöpferischer Fortsetzung.

Hier muß vor allem Ševčenko erwähnt werden, der geniale Autodidakt, der sich aus dem Leibeigenenstand losgerissen und dank seiner Begabtheit, seiner unnachahmlichen Arbeitsfreudigkeit und Beharrlichkeit ein hohes kulturelles Niveau erreicht hat. Ševčenko ist ein Dichter von immenser nationaler Bedeutung. Er hat im wahrsten Sinne des Wortes die Nation aus dem Schlaf aufgeweckt. Ševčenko war von der zaristischen Regierung zum Militär gesteckt und nach Mittelasien verbannt worden mit dem Verbot, zu schreiben oder zu malen (Ševčenko war auch Maler und hatte von der Akademie der Künste einen Preis bekommen), aber selbst unter diesen Bedingungen fand er die Möglichkeiten, seine feurigen Dichtungen und herrlichen Bilder zu schaffen. Er studierte nicht nur die bedeutenden Erscheinungen der westlichen Literatur, sondern war auch sehr tief vom Geist der Romantik durchdrungen, in der er eine revolutionäre Position bezog. Schon das allein brachte ihn Byron nahe, den er voll Interesse studierte. Der Typ des Byronschen Helden brachte Ševčenko in Verwirrung.

Die Kritik vermerkte mit Recht, daß der Byronsche Held gleicherweise Züge von Prometheismus und Dämonismus an sich trägt. Ševčenko war betroffen von der titanischen Kraft der Gestalt eines Giaour, eines Konrad, doch er konnte sich nicht aussöhnen mit ihrer Antisozialität, die zuweilen antihumanistische Züge annahm, wie sie in den Figuren der Lara und des Manfred deutlich genug zu erkennen sind. Und in diesem Sinne verurteilte er den „Byronistischen Nebel“, wie er sich bildhaft ausdrückte.¹⁸ Eine mächtige Leidenschaft, die sich

---

¹⁸ Ševčenko: Tvory. Chicago 1959, T. V, S. 117.

zum Satanischen hin entwickelt, hat Ševčenko in seiner Vers-Erzählung „Der Saldatenbrunnen“ dargestellt, wobei er den Byronschen Kunstgriff eines Bekenntnisses des Helden anwandte. Diesem Satan in Menschengestalt stellt der Dichter den liebevollen und ethisch tief in seiner sozialen Einstellung verankerten wahren Christen gegenüber, einen einfachen Bauern, der von den Verlockungen der Zivilisation nicht verführt wird. Im Rationalismus erblickte Ševčenko die Gefahr der Übersättigung. „Die Bildung soll das menschliche Herz bereichern, nicht bestehlen“, sagte er.

Ševčenko legt in seiner Lebensphilosophie Nachdruck auf das Gefühl der Menschlichkeit, das aus der Tiefe des Herzens entspringt. Jedoch fasziniert die gewaltige promethische Leidenschaft, der positive Zug des Byronschen Helden, der angesichts der Unvollkommenheit der Welt die Märtyrerkrone empfängt, auch Ševčenko. In dieser Richtung erschafft auch er das Bild eines leidenden, zürnenden Individualisten in seiner Vers-Erzählung „Die Totenfeier“. Wir finden bei Ševčenko interessante Reminiszenzen an „Childe Harold“, die ihn zu einer gänzlich unerwarteten Entwicklung von Gedanken und Bildern Byrons führten.¹⁹ Ferner hat sich Ševčenko das Genrehafte des Byronschen Poems angeeignet. Ähnlich Byron, aber offensichtlich unabhängig von ihm, gebrauchte Ševčenko biblische Motive in freier Umgestaltung. Bei ihm sprachen die biblischen Propheten plötzlich mit flammendem Pathos über die Leiden des ukrainischen Volkes, über die unausweichlich näherrückende national befreiende Revolution, über den zukünftigen lichten Tag für die Heimat.

In gewissem Sinne mit Byron verwandt war, seinem seelischen Typ nach, der ukrainische Dichter, Historiker, Literaturkritiker und Ethnograph Pantelejmon Kuliš. Ihn verband mit Byron sein extremer Individualismus. Kuliš hat nicht weniger als dreizehn Fragmente aus der Dichtung des Autors des „Giaour“ ins Ukrainische übersetzt. Aber die wichtigste Erscheinung seines Byronismus zeigte sich nicht darin. Er schrieb einen Roman aus der Geschichte der Ukraine im 17. Jahrhundert: „Der schwarze Rat“ („Čorna rada“). Darin entwickelte er ein breit angelegtes Gemälde der spannungsgeladenen historischen Ereignisse, des Kampfes der Leidenschaften, der nationalen und sozialen Interessen und stellte in den Mittelpunkt dieses Wirbels von Ereignissen einen Byronschen Helden, den Kosaken Kyrylo Tur. Zu dem um ihn herum tosenden Strudel des Lebens verhält sich der enttäuschte Tur verächtlich-ironisch, er ist ein grenzenlos verwegener Condotiere, der freilich in dem, was ihn umgibt, keinen Sinn sieht und einen herausfordernden Anarchismus kultiviert. Das alles erinnert an Byron, zum Teil auch an den deutschen Sturm und Drang. Aber in der Gestalt des Tur erscheint zugleich etwas in der europäischen Literatur völlig Originales. Der Heißsporn, der enttäuschte Räuber-Ritter — das ist nur eine Maske, hinter der sich das wahre Antlitz verbirgt, das Übermenschentum Turs besteht in der absoluten Ablehnung des Dämonismus, in der Ironie seiner Maske

---

¹⁹ J. Bojko: Tvorčist' T. Ševčenka na tli zachidnoevropejskoj literatury. München 1956, S. 64—68.

gegenüber, in der seligen Stimmung, in der weisen mystisch-religiösen Suche nach der Wahrheit für die Ukraine und für die Welt.²⁰ Kulišs Roman erschien nicht nur in ukrainischer, sondern zum Teil auch in russischer Sprache. Mit der Gestalt des Tur hat Kuliš den Weg für Dostojewskij gebahnt, der das Phänomen der Seligkeit so genial darstellte. Und wiederum aus Zeitmangel muß ich in meinem Vortrag die bemerkenswerte Tatsache der Schöpferischen Überwindung des Byronismus in der Ukraine übergehen.

Byron hat in seiner Vers-Erzählung „Kain“ mit großer Dringlichkeit die schicksalhafte Frage nach der Tragik des menschlichen Seins gestellt, nach der Unverdienlichkeit der menschlichen Leiden und des Todes. „Kain“ ist eins der tiefsten und pessimistischsten Werke Byrons. Der ukrainische Dichter Franko hat schon in der Epoche des Realismus „Der Tod des Kain“ geschrieben. Er bemühte sich, Byrons Gedanken bis zu ihrem logischen Ende fortzusetzen und einen optimistischen Ausgang zu finden. Aber eine genaue Durchsicht von „Der Tod des Kain“ erfordert viel Zeit, deshalb bin ich gezwungen, mich dem letzten Teil meines Vortrags zuzuwenden, — flüchtigen Bemerkungen über den polnischen Byronismus.

Die polnische Literatur hatte mehr als die russische und ukrainische jene objektiven Gegebenheiten, die eine rasche und allseitige Reaktion auf Byrons Werk hätten verbürgen können. Diese Literatur hatte eine lange und ununterbrochene Entwicklung hinter sich, die im 17. und 18. Jahrhundert eng mit dem westlichen Europa verbunden war. Der Zusammenhang Polens mit Frankreich hatte keine Ähnlichkeit mit den oberflächlichen Kontakten der katharinischen Zeit in Rußland, in denen in hohem Maße etwas Schulbubenhaftes lag. Die polnischen Verbindungen mit Frankreich trugen den Charakter größerer Reife, in ihnen trat die Selbstständigkeit der polnischen Kultur zutage. Polen besaß bereits derartig hervorragende schöpferische Individualitäten wie Waclaw Potocki und Ignacy Krasicki. Der polnische Klassizismus war eine Erscheinung nicht nur kultureller Dezidiertheit, sondern auch kultureller Erlesenheit. Die Romantik in Polen kam auf mit Beachtung ihrer Urquellen und ihrer kulturellen Voraussetzungen in Westeuropa, in Frankreich, England, Deutschland. Die polnischen Romantiker brachen sich die Bahn in entschiedenem Zusammenstoß mit den Klassikern. Dies gab dem romantischen Stil die Möglichkeit, sich innerlich klarer abzugrenzen und sich exakter zu präsentieren, als dies in Rußland und der Ukraine der Fall war. Der französische Kritiker Paul de St. Victor spricht von den typischen Eigenschaften der slavischen Romantik.²¹ Er erblickt diese Eigenschaften im Revolutionären, und in der Rolle eines Initiators dieser slavischen Eigenart der Romantik sieht er Mickiewicz. Dieser kühne Gedanke zwingt uns nachzudenken und ihn sogar mit einer gewissen Einschränkung aufzunehmen. Wenn man die slavische Eigenart der Romantik nicht nur auf Mickiewicz beschränken will, der die Losung von einer weltweiten revolutionär-

---

²⁰ Zbirnyk Ist.-Filoloh. Vidd., № 88. Kyiv 1929, S. 395.

²¹ A. Mickevič: Uzbrannyje proizvedenija. Moskva—Lenigrad, 1929. S. 19.

religiösen Sendung Polens ausgab; wenn man in dieser Romantik den bedeutenden Russen Ryleev einschließen will, der sich nicht scheute, auf die Hauptstütze der traditionsverbundenen russischen Weltanschauung, auf das russische Imperium einen Anschlag zu unternehmen; wenn man hieran Ševčenko anschließen will, der uns durch die Reife und Folgerichtigkeit seiner revolutionären Gefühle und Gedanken in Erstaunen versetzt; wenn man sich an den Serben Njegoš erinnern will, der den Höhenflug revolutionärer Schwärmerei mit der Versenkung in den Bereich philosophischer Begriffe und historischer Erwägungen verband; wenn man auch den feurigen Tschechen Karel Hynek Mácha nicht übergehen will, der das idealistische Streben „ins Blaue“ eines Novalis mit den gewaltigen leidenschaftlichen Aufwallungen Byrons verband und in ergreifender Weise die Schönheit des ewigen Tschechenlandes besang, — dann kann man der Meinung des französischen Kritikers zustimmen. Man kann erkennen, daß diese Namen das Gesicht der revolutionären slavischen Romantik bestimmen haben und sieht den Polen Mickiewicz in der Rolle eines Pioniers. Jedoch muß hierzu bemerkt werden, daß man viele Erscheinungen der slavischen Romantik nicht auf den Nenner „revolutionär“ bringen kann. Es besteht kein Zweifel, daß Mickiewicz unter dem Einfluß rein nationaler Umstände zwar polnischer Revolutionär wurde, daß aber die Färbung seines Revolutionärseins in gewisser Weise bestimmt wurde von dem enormen Eindruck, den er durch die Lektüre und das Studium Byrons empfing. In den „Büchern des polnischen Volkes und der polnischen Pilgrimschaft“ schreibt Mickiewicz: „Wo auch immer in Europa die Freiheit unterdrückt und der Kampf um die Freiheit geführt wird, dort wird auch der Kampf um die Heimat geführt, und in diesem Kampf mitzukämpfen, sind alle verpflichtet“. Aus diesen Worten weht uns mit Macht die revolutionäre Stimmung Byrons an, hier spürt man ein Echo seines Wagemutes, seines revolutionären Auftretens zur Verteidigung der Iren, seiner Verschwörung in Italien, seines Kampfes und Todes in Griechenland um des Prinzips der menschlichen Freiheit willen. Und den Appellen Mickiewiczs gehorsam, nehmen die Polen wirklich Teil an der Freiheitsbewegung Europas. Man braucht nur an die polnische Legion in Italien zu denken.

In den Jahren 1822—1833 übersetzte Mickiewicz schöpferisch und meisterhaft „Giaour“, „Good Night“ (ein Fragment aus „Childe Harold“), „Euthanasia“, „Drakness“, „The Dream“.²² Außerdem Mickiewicz hat Byron allseitig assimiliert. Er empfand den ganzen Zauber seiner Beschreibung der orientalischen Natur, und etwas von dem Byronschen Verständniss östlicher Länder spiegelt sich in Mickiewiczs „Sonnetten von der Krim“ wieder. Byron wurde verführt vom Motiv eines nationalreligiösen Renegatentums. Es erscheint in seinem Schaffen mehrere Male: im „Giaour“, in der „Braut von Abydos“, in der „Belagerung von Korinth“. Dieses Motiv dient Byron zur Unterstreichung der egoistischen Leidenschaftlichkeit

---

²² Z. Szmydowa: Mickiewicz jako tłumacz z literatur zachodnio-europejskich. 1955, S. 101—142.

seiner Helden, die zur Ablehnung gesellschaftlicher Bindungen führt, zur Losung von der Pflicht der Gesellschaft gegenüber, was besonders deutlich in der „Belagerung von Korinth“ zutage tritt.

Mickiewicz verwandelte das Byronsche Motiv vom Renegatentum in ein ganzes künstlerisches Thema und entwickelte es in seinem Werk „Konrad Wallerod“. Aber das Renegatentum ist in einem neuen Aspekt gesehen, das ist nur eine peinliche und erzwungene Maske, das Renegatentum verwandelt sich in den leidenschaftlichsten und selbstvergessensten Dienst am Vaterland, das Renegatentum wird ein Mittel dieses Dienstes, ein Mittel zur patriotischen Heldentat. Dazu sind nur titanische Persönlichkeiten aus der Familie der Byronschen Helden fähig. Aber bei Mickiewicz ist der Byronsche Held mehr Verächter der Gesellschaft schlechthin, nein, er verachtet nur seine Umgebung, dient aber treu seinem humanistischen und nationalen Ideal. Hier haben wir es mit einem Byronschen Helden zu tun, der mit einem neuen Wesensgehalt erfüllt ist.

Mickiewicz stand sein ganzes Leben lang mit dem Byronschen Geist in Fühlung, war aber nie der Schildträger des großen Lords. Auf der Linie Mickiewiczs, auf der Linie Byronschen Revolutionismus gingen auch andere. S. Goszczyński hatte die Absicht, den Griechen in ihrem Befreiungskampfe zu helfen und machte sich sogar zu Fuß auf den Weg nach Griechenland; A. Malczewski hatte die Möglichkeit, in Venedig mit seinem Abgott zusammenzutreffen und das hinterließ eine unauslöschliche Spur in seinem Schaffen. J. Slowacki träumte am Genfer See von Byron und schrieb im Stil von „Childe Harold“ sein Werk „Reise ins gelobte Land von Neapel“.

Ich glaube, daß der Einfluß Byrons auf die slavischen Völker unter den Polen am wirkungsvollsten war.

Ich möchte meinen Vortrag mit einem generellen Facit abschließen: Byrons Bedeutung für die Russen, Ukrainer und Polen ist noch nicht genügend untersucht, es bleiben noch sehr wichtige unerforschte Fragen übrig. Aber selbst jetzt kann man schon sagen, daß die Rolle des Schöpfers von „Childe Harold“ sich nicht auf literarische Einflüsse allein bezog; Byron hat neue Gedanken, neue Gefühle, neue Hoffnungen erweckt. Er hat zahlreiche Impulse zu einer national eigenständigen Entwicklung gegeben, und ohne seinen Einfluß wäre das Bild des geistigen Lebens im Osteuropa der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein anderes gewesen, als es in Wirklichkeit war.

Михайло Мілер

КАМ'ЯНІ СПОРУДЖЕННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ В НАДПОРІЖЖІ

(І. Лябіринти)

Мегалітичні спорудження різного розміру, різних форм та призначення як пам'ятки залишені різними народами в первісно-громадському стані їхнього розвитку, розповсюджені і відомі майже у всіх країнах світу. Всі ці пам'ятки мають культовий характер і відбивають ідеологічні уявлення родового суспільства на всіх ступенях його розвитку. Найбільші зосередження таких пам'яток зустрічаються в тих місцях, де виходять на поверхню шари твердих кам'яних порід, здебільшого кристалічних. Під впливом дощів, морозів та вітру на поверхні ці шари розпадаються на окремі камені або розсипища. В східній Європі та Азії найбільш мегалітичних споруджень спостережено на Алтаї, на Кавказі, в Криму, на узбережжі Білого моря та в Надпоріжжі. В СРСР велика кількість кам'яних споруджень ще не досить досліджена і навіть не досить врахована. В літературі маємо лише декілька дослідів на цю тему, що вийшли вже в 20-му сторіччі.¹ В цих працях

¹ Е. Фелицын. Дольмены Западного Кавказа. МАК, IX, М. 1904.

Сысоев Археологическая экскурсия по Закубанью. МАК, IX, М. 1904.

Г. Сорохтин. Дольмены Черноморской губернии и Кубанской области. Од. 1916.

А. Леценко. Матеріали до орнаментатії дольменів на Північно-Західному Кавказі. «Археологія», I, Київ. 1931. До цієї праці додано карту розташування дольменів на Кавказі.

А. Елисеев. О так называемых вавилонах на севере России. «Известия Географического Общества», XIX, стор. 12–16. 1883.

А. Спицын. Северные лабиринты. ИИАК, вып. 6. СПб. 1904.

Н. Виноградов. Соловецкие лабиринты, их происхождение и место в ряду доисторических памятников. СОК, Соловки, вып. IV, 1927.

Н. Виноградов. Доисторическая археология на Соловках. Журн. «Человек», 1928, № 1, стор. 98.

Н. Виноградов. Новые лабиринты Соловецкого архипелага. СОК, XII, 1927.

Д. Святский. Соловецкие лабиринты и культ солнца. Журн. «Краеведение», 1928, т. XVII, № 2.

подано опис окремих пам'яток і іноді розгортаються загальні спостереження чи міркування до окремих пам'яток. Тому то в цій стадії накопичення матеріялу має інтерес і певне значення всяка публікація щодо тих чи інших давніх пам'яток з каменю. Залишається тільки висловити великий жаль, що важливі й цінні матеріяли Дніпрельстанівської Археологічної експедиції у свій час не зібрано до одного місця, не вивчено та не опубліковано. Та частина цих документів, яку мені повелося зібрати в Дніпропетровському музеї, після мого від'їзду була забрана до архіву Інституту Археології в Києві, де й пролежала аж до останньої війни без ніякої належної охорони, а під час війни навряд чи збереглася.

Лише стосовно деяких категорій мегалітичних пам'яток маємо більш-менш загально прийняті уявлення про їхнє ідеологічне значення. Циркульно правильні кола з каменю, звичайно з виходом на схід, починаючи від викладених дрібним каменем і до величезних кромлехів Надпоріжжя, також як і численні наскельні виображення на Ладозькому озері, інтерпретовані В. Равдонікасом, відбивають культ сонця. Значення кола в солярному культі довів І. Мещанінов. Уживання червоної фарби в похованнях бронзової доби символізує очищення через вогонь, — гіпотеза, яку висунув В. Городцов ще на 12 і 13 Арх. з'їздах і яка зараз вважається загальноприйнятою. Кромлехи з похованням в середині являють собою магичні кола, що обмежують підземний світ померлих. Труни у формі кам'яних скринь (гроби скринькові) від звичайних цист до дольменів північного Кавказу, відтворюють житла, також уявлення про загробне життя померлого. Менгіри, що відомі з Сибіру і на Кавказі та виявлені в значній кількості й у Надпоріжжі, ймовірно, як і давньоєгипетські гномони та обеліски, також пов'язані з культом сонця.

Щождо лябірнтових споруджень, як і до виображень лябірнтів серед давніх культових знаків, то й досі вони не мають загальноприйнятого пояснення. Спроби пов'язати лябірнти також з культом сонця покищо не вважаються досить переконливими й більшістю науковців відкидаються. Довший час лябірнти, в групі інших мегалітичних пам'яток, з різних причин не притягали до себе уваги дослідників. В зв'язку з тим опублікованих матеріялів про лябірнти маємо менше, ніж щодо інших форм мегалітичних пам'яток. Тим часом наявність і досить широке розкинення лябірнтів в ССРСР не підлягає сумніву.

На узбережжі Білого моря й на Соловецьких островах зафіксовано звиш 2.000 мегалітичних пам'яток, майже виключно лябірнтів. Між іншим, тут, серед місцевого населення, вони відомі під назвою

«вавилонів». Такі ж лябіринти відомі також у Фінляндії, Ляпландії, Швеції та Норвегії.²

Лябіринтові спорудження відомі також в Алтаї.³ Виображення лябіринтів розповсюджені по всій Європі, в Егейському басейні, на Кавказі й у Азії. Відомі і на Дону (цегла з Саркелу).

Очевидно близькі характером до лябіринтів спорудження виявив Д. Крайнов у Криму, на лівих берегах річок Бельбека та Кочі. Є вказівки на наявність таких же споруджень і в інших місцях гірського Криму.⁴ І. Мещанинов сповіщає про кам'яні завали в зв'язку з пірамідами⁵ і похованнями в цистах в Закавказзі і ставить їх в загальний зв'язок з культом каменю. Але ми думаємо, що це мабуть жертovní, пропам'ятні місця, жертвовища. Бо такі жертovní, пропам'ятні місця в вигляді куп каменю, відомі на гірських перевалах на Кавказі і в Алтаї, де вони зберігали своє значення до недавнього часу.

Ці жертovní місця забезпечували безпечний шлях і перевал через гори. В тих купах каменю зустрічалися заткнуті гілки з нав'язаними до них кольоровими ганчірками, черепи та кістки тварин, фрагменти кераміки, стрілки та інші жертovní речі. О. Гракова доповідала мені, що вона зустріла в Казахстані, у верхів'ях р. Тоболу, залишки стародавнього селища, могильник та жертovníй горбок з каменю. Всі ці пам'ятники пов'язані між собою й належать до пізньобронзової Андронівської культури.

Велику кількість кам'яних складних лябіринтових споруджень виявлено ДАЕНКУ в її дослідженнях берегів та островів Дніпра. Поза тим виявилось, що цих споруджень далеко більше. Як большевики тікали від німців, то висадили в повітря Дніпрельстанівську греблю. Вода з «Озера Леніна» ринула зі страшною силою й розмила мул на дні. Тоді й виявилися ще невідомі до того лябіринти в великій кількості. В ті часи Надпоріжжя досліджував аматор-археолог О. Бодяньський. Він зібрав багато кам'яних знарядь і жорен і казав, що лябіринтів така сила по берегах, що вони ніби з'єднуються один з одним на всьому протязі Надпоріжжя. ДАЕНКУ спеціально не досліджувало лябіринтів, не маючи для того зайвого часу та коштів. Всі лябіринти, виявлені експедицією, знаходилися випадково, в зв'язку з виконанням інших завдань. Завдяки щорічним весняним повеням, що кожен раз

---

² В Фінляндії лябіринти вказав Аспелін, в Ляпландії Бер, Кельсієв та Єлісеєв. Л. Нідерле в своїй праці «Человечество в доисторические времена», СПб. 1898, на стор. 135 наводить також літературу про ці пам'ятки.

³ А. Адрианов. К археологии Западного Алтая. ИИАК, 62, 1916.

⁴ Писемне звітлення про ці спорудження було передано мені на Археологічній конференції ІА в Києві в січні 1941 р. — Д. Крайновим.

⁵ И. Мещанинов. Пыры Азербайджана. ИГАИМК, т. IX, вып. 4. Л. 1931.

наносять шари мулу, всі лябіринти в більшій своїй частині або повністю були під землею. Тому деякі лябіринти знайдено під землею на глибині до 2-х метрів, а завдяки великим розмірам лябіринтів розкопи їх вимагали витрати довгого часу та великих коштів. З усіх понад 20 виявлених експедицією лябіринтів досліджено 7, головним чином, в їхній середній, найбільш показовій та цікавій частині. І, очевидно, не один з них не був розкопаний на всі боки, до всіх своїх кінців.

Кам'яні лябіринти виявила ДАЕНКУ на острові Хортиці — 1; в урочищі Сагайдачного — 2; на лівому березі навпроти с. Августинівки — 1; на правому березі біля с. Федорівки на балці Купецькій — 1; на балці Канцирці — 1; на лівому березі біля скелі Діденка — 1; коло скелі Тирлянської — 3; на балці Кайстровій — 1; на острові Дубовому — 3; на острові Таволжаному — 1; біля скелі Скубової — 1; на обох балках Тягиньках з обох боків Дніпра по 1; на балці Дзвонецькій — 1; в початку балки Башмачки — 1; при впаді в Дніпро р. Сури — 1.

Таким чином, всі лябіринти знайдено в смузі Надпоріжжя від о-ва Хортиці і вгору до порога Сурського. Вище порога Сурського або нижче о-ва Хортиці не знайшлося жодного лябіринту. Нижню частину Надпоріжжя від Хортиці приблизно до Ненаситця досліджено куди краще й старанніше, але після зруйнування греблі як водою вичищено все Дніпрове річище, ніяких кам'яних споруд вище гирла р. Сури не виявлено. Отже, лябіринти являють собою мегалітичні пам'ятки, властиві лише Нижньому Надпоріжжю, і вони ніде більш у степовій Надчорноморській смузі невідомі.

З вчислених вище лябіринтів частково були досліджені: на о-ві Хортиці — 1 (П. Смолич), на урочищі Сагайдачного — 2 (А. Добровольський та В. Грінченко), біля сл. Федорівки на балці Куценькій — 1 (О. Тахтаї), коло скелі Біденка — 1 (І. Спаський). Я виявив 3 лябіринти на о-ві Дубовому, з яких досліджено 2.

Судячи за знахідками в лябіринтах та за розміщенням останніх в геологічних покладах, всі вони належать до пізньобронзової доби — до початку 1-го тисячоріччя до Хр. Ця доба характеристична найбільш посушливим підсонням, а разом з тим і найнижчим гідростатичним рівнем. В лябіринтах знаходилися нерідко фрагменти грецьких червоноглиняних корчаг та сліди заліза, що продовжує час їхнього побуту до половини 1-го тисячоріччя до Хр.

В розташуванні лябіринтів можна помітити деяку закономірність: усі вони розташовані біля берега, над самою водою, завжди на схилі берега. Оскільки від часів їхнього будування і до наших днів рівень води помітно піднісся — значна частина лябіринтів раз-у-раз хова-

ється під водою. Тяжко виявити обшир споруджень, бо вони, зіходячи нанівець у периферії, переходять в окремі лінії, викладені каменем, які протягаються ген-ген і може сягають сусіднього лабіринту. Жоден лабіронт не був розкопаний так повно, щоб на його околиці не залишалось тонких ланцюжків з каменю, що йдуть під землю на невідому просторинь. Поза тим між окремими лабіронтами була різниця в їх розмірах і пляні. Але в усякому разі площа більших лабіронтів в її основній частині від 2 до 10 тисяч кв. метрів.

Лабіронтів спорудження складаються зі скомплікованих сполучень простих та особливо кривих ліній, викладених камінням, яке подекуди лежить в кілька рядів, як стінка. У відміну мегалітичних споруд інших типів-кромлехів, цист та споруджень в могилах, лабіронти викладалися виключно камінням середнього розміру, що його може підняти й перенести одна людина. Кожен камінь не перевищує вагою 20 кг. В деяких місцях лабіронтів лінії з каменю йдуть рівнобіжно, створюючи нібито коридор, в інших місцях перехрещуються під простим кутом, створюючи нібито камери. Взагалі ж у пляні лабіронтів переважають криві лінії, що створюють якийсь фантастичний плян. В основному ті пляни зовнішньою формою мають колovidний або ромбовидний плян, від якого часто відходять назовні окремі ніби вусики. Завдяки тому, що навіть досліджені в Надпоріжжі частини лабіронтів не були наświetлені в публікаціях, не маємо жодного бодай частинного пляну лабіронту. Тому зараз не можна виявити повністю закономірності в пляні лабіронтів і можна говорити лише про деякі особливості, що виявилися в процесі часткового дослідження.

Лабіронти в давніх символічних або магічних виображеннях зустрічаються на камені, на дереві, на металі та на кераміці. Ці виображення мають правильногеометричну форму прямокутників або кіл. В перших, прямокутних або квадратних, всередині знаходяться вписані рівнобіжні прямокутники, розчленовані поперечними лініями. В колових лабіронтах всередину вписані концентричні кола з кривими лініями, що їх перетинають.

На зразок типового колового лабіронту можна вважати лабіронтів виображення з Фінляндії, наведене у Л. Нідерле.⁶ Такий же лабіронт з острова Готланду знаходимо у А. Міллера.⁷ В тій же праці наведено низку графічних виображень круглих лабіронтів на етрусському горнятку, на давній монеті з острова Криту і на ряді дерев'яних виробів з Дагестану.⁸

⁶ Л. Нідерле. Человечество в доисторические времена СПб., 1898. Стор. 135, рис. 92.

⁷ А. Міллер. Краткий отчет о работах СКЭРАИМК в 1923 г. Л. 1925. Стор. 1—45, рис. 26. ГАИМК.

⁸ А. Міллер. Древние формы в материальной культуре современного Дагестана. Материалы по этнографии СССР, IV, выш. I., рис. 10 стор. 45, рис. 25 стор.

Виображення прямокутніх лабіринтів, які куди менше розповсюджені, маємо на цеглі з Саркелу,⁹ на каменях з Маяцького городища та з городища Абоба-Пліска в Болгарії.¹⁰

Лябіринти на узбережжі та островах Білого моря та Крижаного океану викладені з великих валунів і містяться на поверхні, бо тут були інші географічні та кліматичні умови, ніж у Надпоріжжі. Соловецькі лабіринти описав (і подав їхні пляни) археолог-аматор Н. Виноградов, який був за своїм фахом — дияконом та зазнав заслання на Соловки. Розглядаючи видані Н. Виноградовим рисунки Соловецьких лабіринтів, бачимо, що вони різко розподіляються на дві групи: 1) геометрично правильні в коловому варіанті і 2) з неправильним пляном з перекручених ліній.¹¹ Колові лабіринти повністю збігаються з графічними виображеннями лабіринтів, що трапляються від Італії до Малої Азії. Лябіринти ж неправильні дуже близькі своїм фантастичним пляном до лабіринтів Надпорізьких. Також близькими до Надпорізьких є лабіринти Алтайські, про які А. Адріянов пише: «Викладки (з каменю) фігурні¹² творять загадковіші спорудження, ніж колові. З зовнішнього боку ці пам'ятники мають таку структуру: на поверхні землі вирізується фантастичний контур якихось фігур, після чого вся земля з цих вирізок викидається завглибшки до 35 см. і заповнюється камінням, врівень з поверхнею землі... Вирізки ці розташовано групами, і якщо серед них зустрічаються могили, то вони домінують над могилами, що вказує на їхнє самостійне значення, незалежне від могил, з якими вони, очевидно, не мають жодного зв'язку». Далі А. Адріянов наводить опис деяких фото і кресленки, з яких видно, що деякі з тих викладок мають досить складні фантастичні фігури. Деяко сумнівною здається гіпотеза А. Адріянова про те, що для цих викладок вирізувались контури, які закладались камінням. Імовірно, що це каміння заглибилося в землю від часу. Соловецькі лабіринти з великих валунів також від часу заглибились у землю на 10—20 см. Те саме в якійсь мірі стосується і до Надпорізьких лабіринтів. Дослідження доводять, що всі вони колись складалися на поверхні, і, очевидно, не за зарані складеним пляном.

Надпорізькі лабіринти мають найближчі аналогії з лабіринтами Алтаю та криволінійними лабіринтами Півночі, з якими вони складають одну групу культових споруджень.

---

48 рис. 26, стор. 49 рис. 27 и 28, таб. I. В тій же праці наведено й літературу про виображення лабіринтів у давніх пам'ятниках.

⁹ М. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнем Дону. ГАИМК, 1935, стор. 105 рис. 1428, 141, 142, 143, 144, 167.

¹⁰ Материалы для болгарских древностей. Абоба Плиска. «Известия ИА в Константинополе». Т. I. София, 1905.

¹¹ Н. Виноградов. Соловецкие лабиринты. СОК, Соловки, 1927, вып. IV и XII.

¹² А. Адрианов. К археологии Западного Алтая. ИИАК, вып. 62, СПб, 1916.

Більш-менш досліджені Надпорізькі лябіринти дали наближення до певних фігур: в урочищі Сагайдачного 1-й лябіринт являє собою неправильне подвійне коло. Лябіринт на о-ві Дубовому № 1 становить також коло, від якого відходять назовні фантастичні закрутки. Лябіринт №2 на о-ві Сагайдачному дає складну фігуру, в основі якої помітно маленьке коло. Від цього кола відходять назовні радіусами великі закрутки, що загинаються в різних напрямках. Лябіринт № 3 на о-ві Дубовому і лябіринт на о-ві Хортиці дають складні фігури, в основі яких ромб з виходом в одному гострому куті. Звідси лінії, що творять цей кут, розходяться в різні сторони й творять складні фігури. Лябіринти біля с. Федорівки та коло скелі Діденка дали найскладніші криволінійні рисунки, які не наближаються ні до яких елементарних геометричних фігур. Цікаві й важливі наслідки дали дослідження всередині лябіринтів. У межах споруджень, поміж лініями, викладеними камінням і в незначній частині під камінням, зустрічалися культурні плями. Культурні шари в цих плямах відсутні, і вони свідчать лише про численні але недовгі перебування тут людей. Культурні плями визначаються залишками кострищ, обпаленими каміннями, фрагментами посуду та значною кількістю кісток, найбільш свійських тварин. Рурчаті кістки завжди кальціновані, розколоті і поламані біля епіфізів. Osteологічний матеріал з лябіринтів не був визначений, але, очевидно, тут були кістки корови, вівці, свині. Рідко зустрічалися кістки й диких тварин — оленя, вепря, вовка та бобра.

Кераміка, що зустрічалася в культурних плямах, в усіх випадках типова для пізньобронзової культури в Надпоріжжі. Найбільш зустрічалася звичайні горнятка в формі «чавуна» з наліпним прутиком під вінцем і орнаментом у вигляді нарізок простих, косих, у формі хреста, на прутіку або під вінцем. В багатьох випадках посудина своєю розкиданістю робила вражіння залишків навмисне розбитого об землю. Таке припущення цілком можливе в зв'язку з культовим характером лябіринтів. Магічне розбивання посуду або ламання зброї мають символічне значення, і магічний сенс цього відомий з найглибшої давнини, а в переживаннях і до наших днів. (Розбивання посуду «на щастя»).

Поруч з місцевою керамікою майже у всіх лябіринтах зустрічалися фрагменти імпортової кераміки у вигляді червоноглиняних грубостінних корчаг (амфор), але ніколи не зустрічалися фрагменти меншого нокостенного посуду або чорнолакових. Наявність фрагментів грецьких корчаг, за сукупністю даних, є звичайна для селищ та поховань 7—6 вв. до Хр.

Зрідка в культурних плямах та поміж камінням зустрічалися кремені необроблені або оброблені в вигляді грубих скребачок та ножовидних відскепів, типові для виродження крем'яного знаряддя за часів пізньої бронзи. Найбільш таких знахідок було в лябіринті біля

с. Федорівки. Тут також знайдено сокировидні знаряддя з м'якої породи талькового сланцю. Практичне призначення такого знаряддя — неясне. В тому ж лябіринті, а також в дальшому, біля скелі Діденка, тальковий сланець також зустрічався у формі необроблених брил, які використовувалися разом з брилами граніту на саме спорудження. Порода ця не місцевого походження, і найближчі поклади талькового сланцю відомі біля Криворіжжя. Зрідка зустрічалися шматки залізної руди, також, очевидно, криворізького походження. Зовсім рідко траплялися й залишки зотлілих залізних речей, очевидно, кілець або пряжок.

З бронзових речей дуже рідко подибувано дрібні бронзові спіральні кільця, а в лябіринті біля скелі Діденка на великому пласкому камені лежав прекрасної збереженості бронзовий серп північно-кавказького типу. В лябіринті біля Федорівки знайдено унікальну річ — величеньку кістяну шестигранчасту кінцівку на дротик або спис. Вона була геометрично правильно зроблена й добре відшліфована, при чому кожна грань біля основи переходила в гострий зубець. Це вістря не мало втулки й безпосередньо насаджувалося на ратище. Довжина цього вістря виносила 9 см.¹³

Надзвичайною частиною лябіринтів, пов'язаною з їхнім культовим значенням, є поховання. Лябіринти в цілому не являють цвинтарища, але поховання (одно) заходить в спорудження лябіринту, яко один з елементів цього жертвовного місця. Одним із перших ще в 1928 р. був досліджений лябіринт на о-ві Хортиці. На дослідженій площі лябіринту виявлено два поховання, одно в випростаному стані, друге в скорченому. Та як в ті часи лябіринти являли собою цілком новий тип пам'яток і відносно лябіринтів ще не було ніяких відомостей, то поховання здавалися остільки несподіваними, що дослідник визначив ті поховання як пізніші, впускні. Але в дальших дослідях виявлено, що пізнішим могло бути лише поховання у випростаному стані. Скорчене ж поховання завжди супроводить лябіринт.

В дальшому, під час розкопу лябіринту біля скелі Діденка, знову виявлено поховання, при чому в умовах, які вже не лишали ніякого сумніву в тому, що це поховання пов'язане з усім спорудженням. В пляні лябіринту знайдено невеличкий майданчик, щільно брукований каменем. Після викинення каменів під майданчиком знайшлося поховання в скорченому стані на правому боці. В положенні кістяка впадала в вічі його незвичайна скорченість, для надання йому такого стану

---

¹³ Підчас об'їзду місць праці загонів ДАЕНКУ її голова проф. Д. Яворницький мав недобру звичку забирати з собою і відвозити до Дніпропетровського музею окремі, більш цікаві знахідки. Так він забрав з собою у кишеню унікальне кістяне вістря до списа, але дорогою десь загубив його.

з обох боків кістяка були вкопані сторч поставлені кам'яні споруди, між якими кістяк був ніби втиснутий.

В 1931 р., досліджуючи основну частину лябіринту № 3 на о-ві Дубовому, я натрапив на такий же майданчик, який містився в гострому куті ромбу, що був в основі пляну лябіринту. Від кутів ромбу відходили лінії з каменю і далі творили фантастичні візерунки. Майданчик мав розмір 2 на 2,5 мтр. і був брукований каменем. Невеличкі камінці, вагою по 2—3 кг, стояли руба, щільно один до одного і забиті в землю. Поміж їх були забиті менші камінці, як клинці. Каміння встановлено й забито в землю остільки цупко, що розбирати майданчик довелося, виламуючи один камінь за другим, починаючи з краю, і то виламувати залізним ломом або мотикою. Майданчик зорієнтовано по довгій вісі на Схід. Після розбору майданчика під ним виявився звичайний тут пісок, без ніякого натяку на могильну яму. Але, знаючи, що тут мусить бути поховання, я продовжував розкопи. На глибині 1 мтр. виявилося поховання. Кістяк лежав в скорченому стані, на правому боці, головою на півн. схід. Скорченість кістяка була остільки великою, що гомілкові та стегові кістки лежали рівнобіжно з хребцем і майже всі впритул. Фото цього поховання я показав анатому-прозектору, і він висловився, що така поза може бути наданою померлому лише при умові штучного перерізу сухожилок кульшових та колінних. Після того труп був, очевидно, зв'язаний. Біля голови лежав на боці горщик, звичайної пізньобронзової форми, банкоподібний, з дещо опуклими боками, з наліпним прутиком під вінцем, орнаментованим косими нарізками. Височина — 14 см. В горщику не було ніякого сліду органічного перегною.

Таким чином поховання скорчених кістяків, пов'язані з кам'яними спорудженнями, зустрінуті лише в лябіринтах зі складним пляном. В лябіринтах колової форми цього не помічено.

Звертаючись до семантики лябіринтів і призначення, якого надавало їм прадавнє суспільство, і порівнюючи їх з іншими відомими до нашого часу культовими об'єктами, що зберегли в пережитках свій сенс, знаходимо найбільш аналогій з «пірами» Азербайджану, пропам'ятними та жертвовними місцями на Кавказі та на Алтаї.

В стадії високорозвиненого родового суспільства попередники жерців ще не відокремлюються від родоплемінної маси і відповідають веддйським складачам гимнів, біблійним пророкам, скитським ворожбитам та шаманам сибірських племен. Саме на цьому етапі, до зформування держави, ще немає будівництва церков. Тільки виникають різного роду «піри», «свячені верховини» та жертвовища.

Ми вважаємо, що Надпорізькі лябіринти являють саме такі «жертвовища», жертвовні місця, які творилися місцевими племенами в добі

пізнього родового устрою. В цьому сенсі лябіринти можна розглядати як підхід до спорудження справжніх капищ.

Щодо одиноких поховань в лябіринтах, в особливих умовах і пов'язаних з лябіринтами, то й тут знаходимо аналогії в уявленнях давніх народів і в пережитках у сучасних. Відомі на Сході поховання під стінами або в стінах давніх твердинь, у формі замуrowаних кістяків. Звичай побудови твердинь на кістках принесеної в жертву богам людини мав магічне значення побудови «нерухомої стіни».

Теорія виникнення жертвовищ на могилах та цвинтарях була висунута, аналізована та обґрунтована вже Г. Спенсером в його «Основах соціології». Надалі цю теорію підтримували і розгортали найбільші європейські археологи. Виходячи з цих уявлень, вважаємо, що лябіринти будувалися на кістках якихось шаманів та ворожбитів або в основу цих споруджень покладались людські жертвоприношення. Далше спорудження лябіринтів відбувалося в той спосіб, що час від часу сюди збиралися люди об'єднані культом і належністю до одного роду, котрі й творили тут якісь культові обряди. У відправі того культу справлялася й тризна, а всі учасники приносили по каменю, які й складались один повз один у лінію.

В наслідок цих обрядів залишалися тут плями від кострищ з культурними залишками. Таким чином поступово формувалися складні викладки з каменю, що й творили собою лябіринти. Цікавий момент було виявлено під час дослідження колового лябіринту № 1 на о-ві Дубовому. Спорудження складалось з 8—10 рядків каменю вгору, але то не була стіна, бо камені не лежали один на одному, як складають стінки, а були розподілені тонкими прошарками наносного мулу. Цей лябіринт було розташовано на похилому березі, і половина його сходила під воду. О-в Дубовий, під час великих повеней весною, вкривається на більш-менш довгий час водою, після спаду якої вся площа острова лишається вкрита тонким шаром мулу. Своєрідна структура лябіринту № 1 на о-ві Дубовому пояснюється тим, що в наслідок весняних повеней спорудження поступово заносилося мулом. Тоді люди, що збиралися сюди після спаду води, приносили знову каміння і знову викладали лябіринт на тому ж самому місці і тієї ж форми, орієнтуючись за попереднім, напівзанесеним мулом камінням. Таким чином цей лябіринт відновлювався не менш 10 разів, і кам'яна викладка піднімалася все вище й вище вгору, залежно від зростання алювіяльного намалу.

Аналогічні Надпорізьким лябіринтам кам'яні спорудження, як ми згадували, існували до недавнього часу в горах Кавказу та Алтаю: «Кам'яні купи на вододілах між річками . . . серед тубільців нашої округи ще не перевівся звичай релігійного характеру, кидати в якесь

визначне місце гілки або каміння».¹⁴ Цей же звичай існує і в деяких народів Середньої Азії. Такі ж спорудження існують і на Кавказі в формі кам'яних нагромаджень або «пірів» і деяких кромлехів, описаних І. Меццаніновим.¹⁵ В. Міллер у такий спосіб описує деякі Північно-Кавказькі спорудження: «Найпростіший спосіб увічнити якусь особу чи подію виявляється в тому, що на якомусь видимому місці складається невеличка пірамідка з каменю. Всякий, що переїздить або переходить повз ту пірамідку, додає від себе камінь і, таким чином, з бігом часу твориться велика купа каменю в вигляді могили». Далі автор оповідає випадок з крадіжкою килима з якогось мечету. З цього приводу біля шляху було складено пірамідку з каменю. Подорожні люди кидали від себе ще по каменю і при тому проклинали невідомого злодіяку.¹⁶

В січні 1941 р. в Києві відбувся з'їзд археологів, скликаний ІА. На цьому з'їзді я зробив коротку доповідь про кам'яні лябіринтові спорудження в Надпоріжжі і їхнє культове призначення. Присутні науковці з усього СРСР, археологи й геологи, коло 100 людей, погодилися з моєю гіпотезою про походження лябіринтів, і ніхто не висловив заперечення, в тому й археолог А. Добровольський. Але, як я вже виїхав закордон, в 1949 р. А. Добровольський надрукував статтю про Надпорізькі лябіринти, в якій намагався довести, що це залишки житлових споруджень. Досить поглянути на плян будь-якого лябіринту, щоб переконатись в повній абсурдності такого припущення.

СКОРОЧЕННЯ

Гаимк — Государственная Академия Истории материальной культуры. Л.
Ин-т, Ин-т — Институт.
ИИАК — Известия Императорской Археологической комиссии, СПб.
ІА, ІА — Інститут археології.
Ираимк — Известия Российской Академии истории материальной культуры.
Л. — Ленінград.
М. — Москва.
МАК — Материалы по археологии Кавказа.
Од. — Одеса.
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии материальной культуры. Л.
СКЭРАИМК — Северо-Кавказская экспедиция Российской Академии истории материальной культуры.
СОК — Соловецкое общество краеведения.
С. — Село.
СПБ — Петербург.
Даенку — Дніпровська археологічна експедиція Наркомосу України.

¹⁴ А. Адрианов. К археологии Западного Алтая. ИИАК, 62, СПб, 1916.

¹⁵ И. Меццанinov. Пирры Азербайджана. ИГАИМК, т. ІХ, вып. 2. Л. 1931.

¹⁶ В. Миллер. Поездка в Осетию. МАК, 8. М. 1900.

DENKMÄLER AUS DER LATÉNE-ZEIT IN DER UKRAINE

In Rußland und in der Ukraine gehen die ersten wissenschaftlichen Untersuchungen auf dem Gebiet der Archologie auf den Beginn des 19. Jahrhunderts zurück. Überreste bedeutender antiker Befestigungen und Bauten an der Schwarzmeerküste — in Olbia, auf dem Chersones, in Pantikapeion (Kerč) — sowie zahlreiche Altertumsfunde erregten das Interesse fachwissenschaftlicher Kreise, das noch gesteigert wurde durch die Entdeckung und Erschließung der skythischen „Carški Kurhany“ (Hügelgräber skythischer Herrscher) mit ihrem reichen Inhalt an Schmuck und Geräten aus Gold. Geblendet durch den Glanz des Goldes und die Pracht der künstlerischen Arbeit griechischer Meister ließen sich die Archäologen nach sensationellen Funden und nach Schätzen treiben. „Die Jagd nach Gold“ kennzeichnet die Tätigkeit der Archäologen im 19. Jahrhundert. Den Trümmern von Siedlungen und Städten, den Überresten von Friedhöfen und Gräberfeldern wandte man noch lange Zeit hindurch keine Aufmerksamkeit zu. Erst gegen Ende des 19. Jahrhunderts, angeregt durch die wissenschaftliche Arbeit in Westeuropa, begann man auch diese Denkmäler zu untersuchen. Wenn man den damaligen Stand der archäologischen Wissenschaft in Rußland in Betracht zieht, so erscheint es verständlich, daß man erst in den letzten Jahren des vorigen Jahrhunderts Zeugnisse der Laténe-Kultur von Denkmälern anderer Kulturperioden unterschied. Seitdem sind so zahlreiche Zeugnisse der Kultur des Laténe ermittelt worden, daß es notwendig erscheint, das wissenschaftliche Material darüber aufzuzeichnen und wenigstens über die bedeutendsten Funde zu berichten. Aus dem ermittelten Material und der auf der Karte vermerkten Fundorte gewinnt man ein Bild von der Verbreitung der Laténe-Kultur über die Ukraine und lassen sich wichtige Schlußfolgerungen ziehen.

Bekannt sind folgende Entdeckungen:

1. *M. Jakymovyč* stieß im Jahre 1900 beim Dorf Zalissja, Kreis Radomysl, Gouv. Kiev (ukr. Kyïv), erstmalig auf ein Urnengräberfeld aus der Laténe-Zeit. Am Fuß des linken steilen Uferhanges der Ušycja in der Nähe ihrer Mündung in den Pripjat' erstreckt sich ein ödes Sandgebiet (aus dem Aluvium). Auf der

hellgelb, stellenweise weißlich schimmernden Fläche bemerkt man zahlreiche verstreute größere und kleinere dunkle Flecke, auf denen angesengte Steine, Scherben von einfachen Gefäßen, Kohlen und Brocken von angesengtem Lehm angehäuft liegen. Weiter stößt man auf dunkle Flecke, auf denen Häuflein von zerfallenen Gefäßen, Leichenbrand und Asche, durch welche die dunklen Stellen entstanden sind, sichtbar werden. Das sind Überreste von Graburnen mit ihrem Inventar. Hier wurde ein Gefäß ausgegraben, das bis zu dreiviertel gefüllt war mit Asche und Leichenbrand. Obenauf lag eine Fibel aus Bronze.¹

N. Biljaševskýj hat die von M. Jakymovyč bei Zalissja und an anderen Orten entdeckten Denkmäler und Urnengräberfelder als aus der Laténe-Zeit stammend festgestellt. Diese Feststellung und Bezeichnung wurde von der archäologischen Literatur in Rußland übernommen. N. Biljaševskýj berichtet einige Einzelheiten dieser Entdeckung. „Bei der Erforschung der Reste von Wohnplätzen im Sandgebiet von Zalissja stieß man auf ein nur 6 cm tief in der Sanddecke liegendes Gefäß . . . Der nur teilweise verbrannte Schädel war in kleine Stücke zersplittert. Die Höhe des Gefäßes betrug 30 cm, die Breite 26 cm; der Durchmesser des Halses 18, des Bodens 13 cm. . . . Eine Fibel mit umgeschlagenem, aber nicht fest mit dem Bügel verbundenen Fuß gehört ihrer Form nach der frühen Laténe-Zeit an.“ Nach N. Biljaševskýj ist die Kultur des Laténe in der Ukraine später aufgetreten als in Europa. „Im selben Sandgebiet, in welchem Herr Jakymovyč die Urne ausgegraben hat, fand er auch eine Reihe von Gegenständen aus der gleichen Kulturperiode, darunter 2 für sie charakteristische Armbänder aus Bronze.“²

A. Spicyn, Sekretär der Kaiserlichen Archäologischen Kommission, die alle Berichte über archäologische Funde in Rußland sammelte, hat sich anlässlich der Entdeckung des Urnengräberfeldes durch M. Jakymovyč folgendermaßen geäußert: „In den letzten Jahren hat man in Südrußland Altertümer aus der Laténeperiode entdeckt und zwar in weit voneinander entfernten Gegenden. . . . In diesem Jahr (1904) hat die Kaiserliche Archäologische Kommission Fundstücke gesammelt, die aus der Kulturperiode des Laténe stammen, wie auch das Gräberfeld beim Dorf Velyki Ternavy, Krs. Novoselyci, Gouv. Podol'sk, in dem sie gefunden worden sind. 1891 wurde ein Gräberfeld aus der Laténezeit im Gouv. Wolynien in der Nähe des Dorfes Hrušivka im Krs. Starokonstantynivka entdeckt.“³ 1902 fand man eine große Kupferfibel auf einer alten Brandstätte beim Dorf Vodjane, Krs. Melitopol, wo man auch auf Henkel von Amphoren und Scherben von antiken Gefäßen stieß.⁴ Laténezeitliche Fibeln kommen auch in den Kurganen am Kubań vor. „Wie kommt die Laténe-Kultur an den Dnjepr (ukr. Dnipro) und Dnjestr (ukr. Dnistro)? Alle Ermittlungen weisen auf

¹ *Jakimovič M.* „Djunnyje stojanki neolitičeskoj epochi v Radomyjskom ujezde Kijevsk. gub.“ Archäologisches Jahrbuch für Südrußland. Kiev, 1902, W 2.

² *Beljaševskij N.* „Pole pogrebnych urn epochi La-Ten v Radomyjskom ujezde Kijevsk. gub.“ Archäologisches Jahrbuch für Südrußland. Kiev, 1904, N 1—2.

³ *Ossowski T.* „Mogilnik Latenskoj kultury v Volynskoj gub. sl. Gromovski“. Wiadomości numismat.-archeolog., I. S. 185—196.

⁴ Archiv der Kaiserl. Archäolog. Kommission in St. Petersburg. Bericht N 251, 1902.

das Gebiet an der Weichsel und nach Mitteleuropa. Offensichtlich ist sie zugleich mit der mitteleuropäischen Kultur in diese Gegenden eingedrungen, wahrscheinlich mit den Bastarnen, einem ostgermanischen Stamm, der im 2. Jahrhundert v. d. Zw. in Galizien und an der Mündung der Donau seinen Wohnsitz hatte. Im 3. Jahrhundert v. d. Zw. wanderten die Bastarnen ab in das römische Franken.“⁵

Zu dem von A. Spicyn Gesagten ist zu bemerken, daß in den folgenden Jahren zahlreiche Denkmäler aus dem Laténe vorwiegend im mittleren Dniprobecken entdeckt worden sind, darunter mehrere Urnengräberfelder. Als A. Spicyn seinen Aufsatz schrieb, konnten ihm diese Tatsachen nicht bekannt sein. Die Entdeckungen im Dniprobogen ergänzen die Ermittlungen über die Zeugnisse der Laténe-Kultur „in weit voneinander entfernten Gegenden“. Danach läßt sich ein nicht abreißender, in der Richtung nach Mitteleuropa verlaufender Gürtel abgrenzen, in dem man Zeugnissen der Laténe-Kultur begegnet. Damit bestätigt sich die Ansicht Spicyns über den Weg ihrer Ausbreitung. Seine Theorie, daß die Laténe-Kultur in der Ukraine den Bastarnen zuzuschreiben ist, blieb in der russischen Fachwissenschaft damals unwidersprochen. Erst gegen Ende der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts sind sowohl die Kultur des Laténe wie auch die gotische in der UdSSR für *slavische* Kulturen erklärt worden. Die Begründung dieser Auffassung genügt allerdings nicht.⁶

2. Im Dorf *Gaponovyči*, südlich von Zalissja, hat M. Jakymovyč 1900 ebenfalls Spuren eines Urnengräberfeldes entdeckt. Auf der Sandfläche und den anliegenden Hügeln hat man eine Kulturschicht festgestellt. Angebrannte Steine, angesengte Knocheile, zahlreiche Scherben von Gefäßen, Bruchstücke von Bronze geräten und Feuersteinbrocken weisen wohl mit Sicherheit darauf hin, daß es sich hier um einen neolithischen Wohnplatz handelt, und um ein Urnengräberfeld.“⁷

3. Auf dem Gelände der Desjatylna-Kirche in Kyïv wurden Geräte gefunden, die von einem Urnengräberfeld aus dem Laténe stammten.⁸

4. Bei *Korčevate*, einem im Süden von Kyïv gelegenen Vorort, befindet sich ein großer Urnenfriedhof. Hier wurden 1940/41 Ausgrabungen gemacht. Die zahlreichen Fundstücke wurden im Museum von Kyïv untergebracht.⁹

5. Das Urnengräberfeld bei *Vita*, einem 7 km südlich von Kyïv gelegenen Dorf, trägt Merkmale der Laténe-Kultur.¹⁰

---

⁵ *Spicyn A.* „Pamjatniki Latenskoj kultury v Rossii.“ Berichte der Kaiserl. Archäolog. Kommission. Ausgabe 18, S. P. B., 1904.

⁶ *Tretjakov P.* „Archeologičeskije pamjatniki vostočno-slavjanskich plemen v svjazi s problemoj etnogeneza“. Kurze Berichte über Untersuchungen und Ausgrabungsarbeiten des Instituts für Geschichte der materiellen Kultur, VI, M.-L., 1940.

⁷ S. Anm. 1.

⁸ Katalog der Sammlung *B. Chanenko*. Altertümer im Dnjeprgebiet. Ausgabe VI, K. 1907.

⁹ *Petrov V.* „Die Goten in der Ukraine und die Gräberfelder“. *Ukraïnskyj Zasiv*, Charkov, 1942, N 1.

¹⁰ *Ibid.*

6. In der Nähe des Dorfes *Černjachovo* liegt ein bekanntes großes Urnengräberfeld, aus dem viele Fundstücke stammen. Es ist von Landarbeitern, die auf dem Gelände pflügten, entdeckt worden. Durch den Pflug sind viele Gräber zerstört, die in ihnen gefundenen Gegenstände teils vernichtet worden, teils sind sie von Hand zu Hand gegangen und in Privatsammlungen von Laien untergebracht worden. Die Ausgrabungen dieses Urnenfriedhofes leitete V. Chvojko in den Jahren 1899—1901¹¹ V. Chvojko, ein tschechischer Bierbrauer, lebte in Kyïv und beschäftigte sich aus Liebhaberei mit Archäologie. Als leidenschaftlicher Sammler von Altertümern begann er Ausgrabungen zu machen und zwar in großem Maßstabe und mit ungewöhnlicher Schnelligkeit. Es hieß, L. Niederle in Prag hätte ihm einige Anweisungen für seine Tätigkeit gegeben, doch entsprach seine Arbeitsweise nicht einmal den Anforderungen der zeitgenössischen Wissenschaft, worauf besonders N. Biljaševskij mehrfach hingewiesen hat.

Der Urnenfriedhof bei *Černjachovo* hat sich als Gräberfeld ursprünglich aus der Laténeperiode erwiesen, dessen Charakter allmählich Merkmale einer gemischten Laténe- und gotischen Kultur angenommen hat und schließlich rein gotischen Charakter aus dem 3. und 4. Jahrhundert v. d. Zw. trägt, wobei die Zahl der Bestattungen stark zugenommen hat. Laténe-Bestattungen kommen verhältnismäßig weniger zahlreich vor als Bestattungen aus dem Zeitraum der gemischten Kultur. Am häufigsten begegnet man gotischen Bestattungen. Aus diesem Gräberfeld stammen zahlreiche Schmuckgegenstände aus Bronze mit Emailleverzierungen, die für den Zeitabschnitt vom 5. bis 7. Jahrhundert charakteristisch sind. Gegenstände aus der gotischen Kulturperiode des 3.—4. Jahrhunderts sind so zahlreich vertreten, daß sie dem Gräberfeld das eigentliche Gepräge geben. Daher bezeichnet die russische fachwissenschaftliche Literatur Urnenfriedhöfe aus dem Zeitraum der gotischen Kultur als Gräberfelder vom *Černjachovskischen* Typ, obwohl immer wieder auf die dort gefundenen Zeugnisse aus der Laténe-Zeit hingewiesen worden ist. Wahrscheinlich werden sowohl Chvojko selbst, wie auch andere zeitgenössische Berichtersteller nicht über die erforderlichen Fachkenntnisse verfügt haben und sind bei der Beschreibung der Gräberfelder summarisch verfahren, ohne imstande zu sein, nach Art der Fundstücke die einzelnen Kulturperioden zu unterscheiden. V. Chvojko glaubte ermittelt zu haben, daß im Gouv. Kyïv vorwiegend Denkmäler der Trypillja-Kultur und der Skythischen sowie Urnenfriedhöfe und slavische Gräberfelder vorkommen; er hatte in all diesen Kulturperioden Leichenverbrennungen festgestellt und schloß daraus in Bausch und Bogen auf eine „urslavische Kultur“. Über das Urnengräberfeld von *Černjachovo* schrieb V. Chvojko: „Die Ausgrabungen auf dem Urnenfriedhof von *Černjachovo* wurden ganz besonders gründlich und sorgfältig gemacht. Im Gouv. Kyïv gelegen, nimmt das Urnengräberfeld eine Fläche von ungefähr 7000 qm ein. Es liegt auf der Südostseite eines unbedeutenden Höhenzuges, welcher der Richtung der Landstraße folgt.

---

¹¹ Die letzten Ausgrabungen im J. 1901 im Archäolog. Jahrbuch für Südrußland, K., 1901, N 11.

Der Abhang senkt sich in ein Tal, auf dessen Grunde ein kleiner Fluß strömt. Dieser ist an einer Stelle zu einem Teich gestaut. Das gegenüberliegende Ufer des Flusses ist sehr hoch und steil. Die Gesamtzahl der Gräber kann man auf 500—600 schätzen, obwohl z. Z. nur eine viel kleinere Anzahl erschlossen ist. Der größte Teil des Gräberfeldes ist durch den Bau einer Mühle, Straßenbauten und Gräben sowie durch die Anlage einer Maulbeerbaumpflanzung zerstört. Viele Urnen sind auch durch den Pflug zertrümmert worden. Die Bestattungen lagen verschieden tief, verschieden weit war auch der Abstand zwischen ihnen. Manchmal lagen sie übereinander, auch wenn sie nicht den gleichen Charakter hatten. Die Skelette waren häufig unvollständig, es fehlte der Schädel bzw. der obere oder untere Teil des Skeletts. Man stieß auch auf Skelette in gestreckter Lage. Häufig fehlten die Beigaben. In zwei Gräbern wurden in 4 m Tiefe aus Holz errichtete Kammern festgestellt; drei andere enthielten Skelette in Hockerstellung. Die auf dem Gräberfeld von Černjachovo gefundenen Schädel sind alle Langschädel mit dem Index 73,5.“

V. Chvojko beschreibt weiter drei geöffnete Gräber. Von dem einen (Nr. 175) heißt es: „In der Tiefe von 50 cm stieß man auf zwei Gefäße. Das eine enthielt Leichenbrand und Asche, die mit kleinen Stückchen von geschmolzenem Glas vermischt war. Daneben lag ein aus Horn gearbeitetes Hammerbeil von 31 cm Länge mit einem Loch für den Griff. Die andere Bestattung (Nr. 118) enthielt in der Tiefe von 15 m den Schädel eines 10—12jährigen Kindes, über dem zehn Gefäße verschiedener Form und Größe aneinandergereiht standen. . . . Brandbestattungen kommen häufiger vor als Leichenbestattungen. Letztes Grab enthielt gewöhnlich drei Gefäße, von denen eins mit Leichenbrand gefüllt war. In einigen Fällen lag dieser auf dem festgestampften Grund der Grube, während die Gefäße im Kreise herumgestellt waren.“¹²

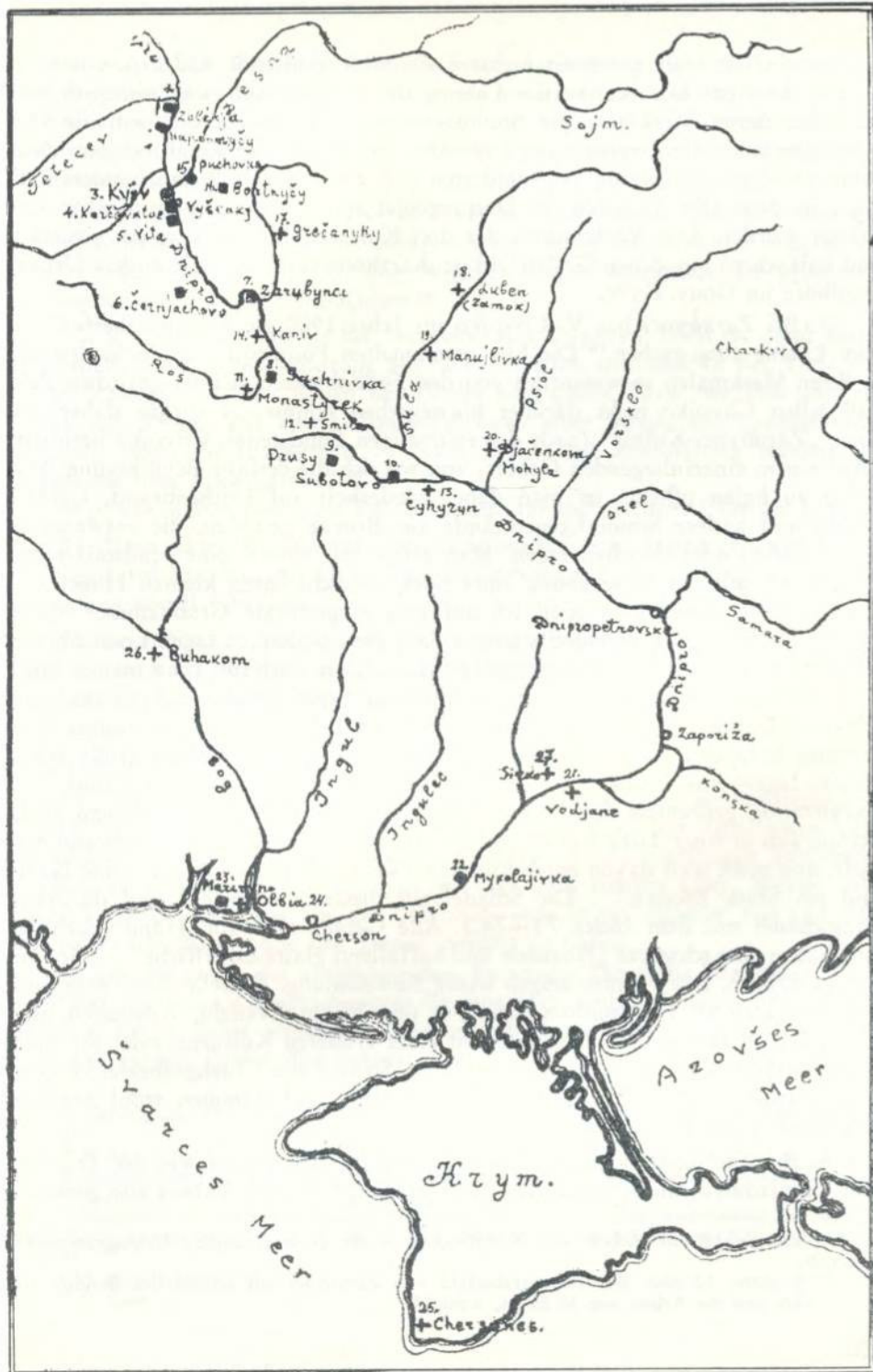
Auch V. Antonovyč gibt uns eine summarische Beschreibung des Gräberfeldes von Černjachovo und der dort gefundenen Schmuckgegenstände, wobei er die Kulturperioden ihrer Herstellung alle durcheinander wirft. „Die Form der Gegenstände ist primitiv. . . . Auf einigen Schmuckgegenständen — den runden Fibeln — sieht man Spuren von Sitteninkrustierungen sowie Email“¹³ usw. Auch M. Ebert, außer V. Antonovyč¹⁴ hat über das Gräberfeld von Černjachovo berichtet und die Fundstücke von dort beschrieben.¹⁵ Zur Zeit können wir sagen, daß der Urnenfriedhof bei Černjachovo eins der bedeutendsten Zeugnisse der Frühgeschichte in der Ukraine gewesen ist. Er ist von V. Chvojko nur ganz unzulänglich untersucht und durch Bauarbeiten völlig zerstört worden. Für die wissenschaftliche Forschung ist er endgültig verlorengegangen. In diesem

¹² Chvojko V., „Die Gräberfelder im mittleren Dnjeprgebiet“. Protokolle der Russischen Archäolog. Gesellschaft, Band XII. Ausgabe 1—2, SPB, 1901.

¹³ S. Anm. 8, Ausgabe IV, K., 1901, und Ausgabe VO, K., 1907. Text von V. Antonovič. Das Fundmaterial aus dem Gräberfeld bei Černjachovo ist im Katalog des Museums für Kunst und Gewerbe in Kiev, Abt. Archäologie, Kiev, 1911, angeführt.

¹⁴ Antonowicz V. „Slady kultury sockiej na zemiach słowianskich do najazdu hunów.“ Warsz., 1934.

¹⁵ M. Ebert. „Südrußland im Altertum.“ Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. XIII, Berlin 1927.

Denkmäler aus der Latène-Kultur im Dniprogebiet

Gräberfeld hat man seinerzeit mehrere einander ablösende Kulturperioden ermitteln können: Die Kultur des Laténe, die gotische und wahrscheinlich eine baltische, deren Merkmale die Schmuckgegenstände mit Furchen-Emaille-Verzierungen sind; der Urnenfriedhof ist offensichtlich ein Denkmal aus dem Zeitraum zwischen den letzten Jahrhunderten v. d. Zw. bis zum 9. Jahrhundert n. d. Zw., in dem alle Kulturen im Dniprogebiet durch die slavische Kultur verdrängt wurden. Das Vorkommen der drei Kulturen (des Laténe, der gotischen und baltischen) auf einem Gräberfeld ist charakteristisch für viele andere Urnenfriedhöfe im Gouv. Kyïv.

7. Bei *Zarubynyci* hat V. Chvojko im Jahre 1900 ein Urnengräberfeld aus dem Laténe ausgegraben.¹⁶ Die hier gesammelten Fundstücke unterschieden sich in ihren Merkmalen so wesentlich von den Fundobjekten aus der gotischen Zeit, daß selbst Chvojko nicht darüber hinwegsehen konnte; er spricht daher von einer „Zarubynyci-Kultur“ (nach der erstmaligen Fundstelle). Chvojko berichtet: „Auf einem einzelnliegenden Gehöft, von wo sich die örtliche Bevölkerung Bausteine zu holen pflegte, ist man dabei wiederholt auf Leichenbrand, Gefäße, Fibeln und andere Schmuckgegenstände aus Bronze gestoßen, die entweder in den Gefäßen oder daneben lagen. Man zeigte mir einmal eine Hallstatt-Fibel. Ich begann mit der Ausgrabung eines noch unbeschädigten kleinen Hügels. . . In der Tiefe von 1,2 m stieß ich auf eine eingestürzte Grabkammer, deren Wände mit Steinen verkleidet waren . . . auf dem Boden . . . lagen Leichenbrand und Scherben von drei zerbrochenen Gefäßen. 2,5 m entfernt, fand man in einer Tiefe von 70 cm eine im 80 cm Durchmesser breite Fläche, auf welcher drei schwarze Gefäße von verschiedener Größe und Form standen; in einiger Entfernung befanden sich noch andere Gefäße — alle verschieden groß; etwas abseits lagen eine Bronzefibel, eine gebogene Bronzenadel und ein Stück von spiralförmig gedrehtem Bronzedraht. In einiger Entfernung von diesem Platz befand sich in einer Tiefe von 75 cm ein großes Tongefäß, das Leichenbrand enthielt, und nicht weit davon entdeckte man zwei Gefäße, zwei Fibeln, eine Nadel und ein Stück Bronze. . . Die Schädel aus diesem Gräberfeld sind durchweg Langschädel mit dem Index 73—74,3. Alle Gefäße sind von Hand gearbeitet und haben eine schwarze glänzende und auffallend glatte Oberfläche. . . Sie sind nicht zahlreich, ihre Formen zeigen wenig Abwechslung. Dasselbe kann man auch von den anderen Fundstücken sagen — den Fibeln, Nadeln, Armreifen usw. Sie tragen Merkmale der Zugehörigkeit einer früheren Kulturperiode; ihr spärliches Vorkommen läßt sich daraus erklären. So sind die Urnengräberfelder beim Dorf Zarubynyci und am Fluß Desna beschaffen und stammen wohl aus dem Jahrhundert um Christi Geburt.“¹⁷

8. Bei *Sachnivka* liegt ein Urnengräberfeld, das ebenso wie der Friedhof von Černjachovo alle Kennzeichen des Übergangs von der Laténe zur gotischen

¹⁶ S. Anm. 12, die Arbeit von V. Chvoika, in der er auch andere Urnengräberfelder beschreibt.

¹⁷ S. Anm. 12 über das Urnengräberfeld von Zarubynyci auf Grund der Berichte von V. Chvoiko, und die Arbeit von M. Ebert, Anm. 15.

Kultur trägt. Von den Hyponaten auf der Ausstellung des 11. Archäologenkongresses im Jahre 1889 in Kyïv stammten aus diesem Gräberfeld: eine Bronzefibel aus dem Laténe, eine Fibel aus Bronze mit hohem Fuß. . . . Bruchstücke von Schmuckgegenständen aus Bronze, einer Fibel aus Bronzedraht . . . eines flachen Armbandes u. a. m.¹⁸

9. Auch in der Nähe des Dorfes *Prusy* befindet sich ein Urnenfriedhof mit Brandbestattungen, sowohl in einzelnstehenden Urnen wie auch in Gruppen auf einer Fläche zusammengestellt. Die Beigaben tragen Merkmale der griechisch-skythischen sowie der Laténe-Kultur.¹⁹

10. Von einer Fundstelle bei *Subotovo*, Krs. Čygyryn, heißt es: „Auf einem Bauernhof wurde eine Bestattung aus dem Altertum entdeckt. In der Tiefe von 3,2 m standen auf dem Boden der Grube eine große Tasse aus Ton und ein Gefäß aus Bronze mit einem Tondeckel bzw. einer Schale mit Leichenbrand. Daneben lagen Gefäßscherben. . . . Nach Form und Bearbeitung stammt das Gefäß aus dem Früh-Laténe.“²⁰

Wir wissen von einzelnen Zufallsfunden auf dem rechten Ufer des Dnipro.

11. Beim Dorf *Monastyrek*. Von dort stammt eine laténe-zeitliche bogenförmige Fibel aus dünnem Draht mit Einkerbungen.²¹ Sie befindet sich in der Sammlung von B. Chanenko.

12. Beim Flecken *Smila*. Graf A. Bobrinskij besaß in seiner Sammlung eine Fibel aus dem Spät-Laténe, ähnlich denen, die man auf den Urnengräberfeldern im Gouv. Kyïv häufig gefunden hat;²²

13. Bei *Čyhyryn*. Eine von dort stammende Fibel aus dem Spät-Laténe befand sich in der Sammlung von B. Chanenko.²³

14. Im Museum von Kyïv waren drei laténe-zeitliche Bronzefibeln ausgestellt, die aus der Gegend von *Kaniv* stammen.²⁴ Auch auf dem linken Ufer des Dnipro konnten Urnenfriedhöfe und Überreste von Siedlungen festgestellt werden, allerdings nicht so zahlreich wie auf dem rechten Ufer. Weiter nach Osten kommen Zeugnisse aus der Laténe-Periode immer seltener vor und verschwinden schließlich ohne den Donec erreicht zu haben.

In den Anfängen der archäologischen Forschung haben die Forscher in ihren Berichten über ihre Untersuchungen die einzelnen Kulturperioden nicht unterschieden. Es ist daher unmöglich, nachträglich festzustellen, was sich von den Berichten auf die Laténe-Zeit bezieht.

---

¹⁸ Katalog des 11. Archäologen-Kongresses in Kiev im J. 1899, Kiev, 1899, NN 108—113 und 234.

¹⁹ S. Anm. 12.

²⁰ Rechenschaftsbericht der Kaiserl. Archäolog. Kommission für das Jahr 1903, SPD, 1906.

²¹ S. Anm. 8, N 37.

²² *Bobrinskij A.* „Kurgane (Hügelgräber) und Zufallsfunde von Altertümern bei Smela“. Band II, S. 63—64, Bd. III, S. 7. SPB., 1901. Ebenso in der Arbeit von Kalitniskij A. S. Anm. 31.

²³ S. Anm. 8, Ausg. IV.

²⁴ S. Anm. 2.

V. Chvojko erwähnt in seiner Arbeit Urnenfriedhöfe vom Zarubynci- (d. h. Laténe-)Typ, die in der Mehrzahl in den Gebieten links vom Dnipro und Desna liegen, zwischen der Stadt Oster und dem Dorf Vyšeňky. D. Samokrasov berichtet: „Auf dem linken Ufer der Desna sind im Kreise Oster und auch anderen Ortes Urnengräberfelder, ähnlich dem bei Černjachovo, festgestellt worden.“²⁵ J. Santier nennt vier Orte auf dem linken Desnaufer, in deren Umgebung sich Urnenfriedhöfe befinden. . .²⁶ Aus dem Laténe stammen, wie man mit ziemlicher Sicherheit annehmen kann, Gräberfelder und Überreste solcher bei

15. *Puchivka*, einem Dorf auf dem linken Desnaufer. Nach V. Chvojko gehört der dort entdeckte Urnenfriedhof der Zarybynci-Kultur an;

16. Beim Dorf *Bortnyčy*: hier liegt ein Gräberfeld ältesten Typs;

17. Beim Dorf *Grečanyky*: vermutlich hat sich hier ein Friedhof befunden, von dem M. Rudinsky berichtet: „Im Museum von Poltava befindet sich eine Sammlung von Gegenständen aus der Zeit des Spät-Laténe, die Merkmale des Übergangs von der Laténe-(Zarubynci-)Kultur zur römischen tragen. Dazu gehören fünf Gefäße; sie sind dunkel gefärbt, haben eine rauhe Oberfläche ohne Ornament und sind auf der Töpferscheibe hergestellt, eine Bronzefibel und eine Schnalle aus Bronze. Von da stammen auch zwei runde Glasplatten, die eine gewölbte Vorder- und flache Rückseite haben, wie man sie aus dem Laténe kennt. Von ihrem Fundort ist lediglich bekannt, daß diese Gegenstände beim Auswerfen einer Grube auf einem Bauernhof gefunden worden sind.“²⁷ Zahlreiche Einzel-funde auf dem linken Ufer des Dnipros, vorwiegend aus Kurganen (Hügelgräbern) zeugen davon, daß die aus Westen stammende Laténe-Kultur bis in diese Gebiete reichte. Von diesen Zeugnissen sind zu nennen in der Gegend

18. Gouv. *Zamok* bei der Stadt Luben: eine im Jahre 1881 entdeckte Brandbestattung in einem Kurgan. Sie befand sich in Höhe der Erdoberfläche und hatte als Beigaben Gegenstände aus dem Laténe; schwarze Gefäße, die Spuren von Feuer zeigen, sind der in Zarubynci ausgegrabenen Keramik ähnlich.²⁸ Der Kurgan selbst war älteren Ursprungs.

19. Bei *Velyka Manujlivka*, einem Dorf im Krs. Kremenčuk. Der Kurgan „Ostra Mogyla“ enthielt eine Bestattung aus dem Laténe. Auch hier hatte man ein Hügelgrab aus einer früheren Kulturperiode dazu benutzt. Die Brandbestattung befand sich über einer Kohlschicht. Als Beigaben fand man Keramik vom Zarubynci-Typ; eine Bronzefibel aus dem mittleren Laténe, eiserne Pfeilspitzen und eine weiße Glasperle mit blauen Punkten.²⁹

---

²⁵ „Bericht über die Arbeiten und Sammlungen von Altertümern Prof. D. Samokrasovs.“ M., 1908.

²⁶ *Gotier I.* „Die Eisenzeit in Ost-Europa“. M., 1930.

²⁷ Sammelwerk, als Festschrift anlässlich des 35jährigen Bestehens des Museums in Poltava, 1928.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

20. Bei *Djačenkova Mohyla*, Krs. Kremenčuk: eine Brandbestattung mit Beigaben aus der oben genannten Kulturperiode.³⁰ Am Unterlauf des Dnipro begegnet man Zeugnissen der Laténe-Kultur.

21. Beim Dorf *Vodjane* auf dem linken Dniproufer. Dort befinden sich Reste einer alten Siedlung. Im Jahre 1901 übersandte ein in V. tätiger Lehrer der Kaiserl. Archäolog. Kommission eine Sammlung von Altertümern, u. a. eine große Bronzefibel aus dem mittleren Laténe. Diese Fibel, die einen für die damalige Zeit seltenen Fund darstellt, ist mehrfach in der Fachliteratur erwähnt worden. Im Jahre 1902 beauftragte die Kaiserl. Archäolog. Kommission den oben genannten Lehrer mit den Ausgrabungen der Siedlungsreste bei *Vodjane*. Da der betreffende Lehrer weder Fachkenntnisse hatte noch das rechte Verständnis für seine Aufgabe besaß, hat er sich mit der Öffnung einiger kleiner Kurgane begnügt; die Überreste der Siedlung sind bis heute nicht untersucht worden.³¹

22. Das *Gorodyšče Mykolaïvka* auf dem rechten Dniproufer. Dort befinden sich Reste einer befestigten Siedlung mit Erdwällen, Steinmauern und Gebäuden. Im Jahre 1912 hat M. Ebert mit der Ausgrabung der in der Nähe liegenden Nekropole begonnen. Die Gräber gehörten verschiedenen Zeit- und Kulturperioden an. In einigen fand man Fibeln aus dem mittleren und Spät-Laténe und Gegenstände, die von der Zarubynzi-Kultur zeugen. Auch die sie ablösende gotische Kultur war vertreten. Leider wurden die weiteren Ausgrabungen M. Eberts unterbrochen.³²

Das *Gorodišče Mykolaïka* gehört zu den 10 Burgwällen auf dem rechten Dniproufer an einer Strecke von 100 km. Sie haben alle 10 die gleichen charakteristischen Merkmale, sind offenbar in der römischen Zeit errichtet worden und Überreste von befestigten Städten mit Wällen, Steinmauern und Gräben. Fast zu allen gehörte eine Nekropole, die leider nicht erschlossen worden sind, abgesehen von einigen unbedeutenden Untersuchungen durch Ebert.³³ Die *Gorodyšče* selbst sind nur untersucht worden, soweit sie über der Erde lagen. Man stieß vorwiegend auf Zeugnisse der gotischen Kultur, doch begegnete man auch solchen aus der Bronzezeit und dem Laténe. Die Ausgrabungen sind nicht systematisch durchgeführt; so entzieht es sich unserer Kenntnis, welche *Gorodyšče* Denkmäler der Laténe-Zeit enthielten.

---

³⁰ Ibid.

³¹ a) Archiv der Kaiserl. Archäolog. Komm. Bericht N 251, 1901.

b) Jahresbericht der Kaiserl. Archäolog. Komm. f. d. J. 1901, SPB., 1903, S. 134.

c) Jahresbericht der Kaiserl. Archäolog. Komm. f. d. J. 1902, SPB., 1904.

d) *Spicyn A. S.* Anm. 5.

e) *Kalitinskij A.* „Südrussische Fibelformen“. Seminarium Kondakovianum, I, Praha, 1926.

³² *Ebert M.* „Ausgrabungen bei den *Gorodok Nikolajewka*“. Prähistorische Zeitschrift, Berlin, 1914, Bd. 1—2.

³³ *Goskevič V.* „Die alten *Gorodišče* (Burgwälle) am unteren Dnjepr“. Mitteilungen der Kaiserl. Archäolog. Komm., Aug. 47, SPB., 1913.

23. Beim Dorf *Maricyno*; in seiner Nähe liegt ein Urnenfriedhof mit deutlichen Merkmalen der Zarubynci-Kultur. Hier hat Ebert einige Fibeln aus dem mittleren und Spät-Latène gefunden.³⁴

24. In *Olbia*. Ruinen einer griechischen Stadt enthalten viele Zeugnisse der Antike, des skythischen und darauffolgender Zeitabschnitte, darunter auch solche aus dem Latène. Unter den Exponenten auf der Ausstellung des 11. Archäologen-Kongresses in Kyïv im Jahre 1911 befand sich eine in Olbia gefundene Fibel mit stark gewölbtem Bügel, hohem Fuß, mit gezähnten Einschnitten verziert.³⁵

25. Im *Chersones* (auf der Krim). In den Ruinen antiker und mittelalterlicher Städte begegnet man zahlreichen Denkmälern aus verschiedenen Zeitabschnitten. Von dort stammt eine Fibel aus dem Früh-Latène, die sich in der Sammlung des Kaiserl. Museums für Geschichte in Moskau befand.³⁶

26. Bei *Bugakom*, einer 5 km vom Bug entfernt gelegenen Farm, wurden in einem Weinberg viele Geräte und Schmuckgegenstände aus dem Latène gefunden. Der Inhaber der Farm besaß eine Situla, eine Fibel, zwei Bruchstücke von Zäunen und drei Ringe aus Bronze und Bruchstücke von drei eisernen Zäunen, zwei vollständig erhaltene Zäume, die verbogene Spitze eines Speers und Bruchstücke eines solchen aus demselben Material. Leider sind die näheren Umstände dieser Funde nicht bekannt. Es ist anzunehmen, daß bei den Arbeiten im Weinberg eine, vielleicht auch mehrere Bestattungen zerstört worden sind. Jedenfalls sind diese Fundstücke Teile einer in der Ukraine selten anzutreffenden Kriegerausrüstung aus der Latène-Zeit (F. N. 19)³⁷.

27. Im Jahre 1950 wurde ein Hügelgrab auf dem linken Ufer des Dnipro geöffnet, an der Grenze zwischen Rußland und Ukraine. Im Hügelgrab fand man das reich ausgestattete Grab eines Kriegers in voller laténer Ausrüstung. Dieser Fund deutet darauf hin, daß weitere archäologische Forschungen im Dniprobasin möglicherweise weitere Denkmäler der Latène-Kultur zu Tage bringen.

Einzelne Gegenstände mit Merkmalen der Latène-Kultur wurden in den Kurganen am Kubań entdeckt, sowie auf den Gräberfeldern von Zilha und Čehema in Nordkaukasien und zwar vorwiegend Fibeln. Nicht angeführt sind die latènezeitlichen Urnenfriedhöfe und Einzelfunde in den Gebieten westlich vom Dnipro-Becken. Sie sind sehr zahlreich und werden noch zahlreicher, je mehr man sich den mitteleuropäischen Gebieten nähert. Doch gehört die Behandlung der Denkmäler aus dem Latène in diesen Gebieten nicht in den Rahmen unserer vorliegenden Ausführung.

---

³⁴ Ebert M. „Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyna“. Prähistorische Zeitschrift. Berlin, 1914, Bd. 1—2.

³⁵ S. Anm. 18, N 168.

³⁶ S. Anm. 31, b) *Kalitinskij A.*

³⁷ *Takunina-Ivanova L.* „Une travaille de l'âge la Tène, dans la Russie meridionale“. Eurasia Septentrionalis Antiqua. I, Hels., 1927, pag. 100.

Die oben erwähnte Aufzählung der Ortschaften im Dnipro-Becken, in deren Umgebung Urnenfriedhöfe aus der Laténe-Periode festgestellt worden sind, ist längst nicht vollständig. Von den vielen Gräberfeldern, welche man in den vierzig Jahren, die nach den Arbeiten V. Chvojkos vergangen sind, ausgegraben hat, sind nur wenige und diese wenigen nicht einmal sorgfältig untersucht worden. Eine Erforschung und Untersuchung einer Nekropole nicht in einzelnen Teilen, sondern als ganzer Komplex von Zeugnissen einer bestimmten Kulturperiode wurde noch niemals durchgeführt. Ebensowenig sind die einzelnen Untersuchungen systematisch vorgenommen worden, auch nicht von Fachwissenschaftlern. Man hat auch den Resten von Siedlungen und Wohnplätzen, in deren Umgebung sich Gräberfelder befanden, wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Mit den Ausgrabungen waren gewöhnlich Angestellte von Provinzial-Museen oder Laien beauftragt, denen die fachliche Ausbildung fehlte. Die Arbeiten trugen den Charakter des Laienhaften und der Zufälligkeit. In der wissenschaftlichen Literatur wurden die Ergebnisse nicht veröffentlicht. Man erfuhr auch wenig von den Exponaten in den Provinzial-Museen und Privatsammlungen.

In den Jahren 1899—1900 sind außer V. Chvojko auch V. Domanyčkyj und A. Spicyn an Ausgrabungen beteiligt gewesen und zwar bei der Freilegung des Gorodyšče im Dorfe Kolodyste. Zahlreiche Bestattungen hat V. Hamčenko beim Dorf Maslovo festgestellt. Hier hat auch P. Smolyč im Jahre 1926 vier Bestattungen ausgegraben. Im gleichen Jahre hat V. Kozlovška in den Gräberfeldern bei Komašky, Trachtemyrov und Didivščyna Untersuchungen durchgeführt; 1928—29 P. Kozar 19 Bestattungen auf dem Gräberfeld beim Dorf Privolnoje erschlossen. Auch V. Petrov hat auf einem nicht näher bekanntem Friedhof gegraben; 1939—41 sind Denkmäler aus dem gotischen Kulturkreis beim Dorf Nikolskoje von J. Fesenko untersucht worden; 1940—41 erschloß J. Samojoyvyč einen Urnenfriedhof aus dem Laténe bei Korčovate. Die Ausgrabungen brachten wertvolles Material zu Tage. 1943 hat eine Archäologen-Expedition aus Kyïv 16 Bestattungen auf dem Urnenfriedhof bei Novopetrovske untersucht. Die Ergebnisse dieser mir bekannten Forschungsarbeit sind nie veröffentlicht worden.

Obwohl man von relativ zahlreichen Urnengräberfeldern weiß, läßt sich dennoch nicht mit Sicherheit feststellen, daß die Kultur des Laténe auch in der Ukraine verbreitet gewesen ist. Die genaue Zahl der vermutlich laténezeitlichen Urnenfriedhöfe läßt sich nicht ermitteln. Nach Berichten des Ukrainischen Archäologischen Instituts in Kyïv gab es in der Ukraine im Jahre 1942 ungefähr 40 Gräberfelder aus dem Zeitabschnitt des Laténe. Zu diesem Zeitpunkt waren über 200 Ortschaften bekannt, in deren Umgebung Urnenfriedhöfe mit Merkmalen der Černjachovo- (gotischen) Kultur vorkommen (die Krim und die Schwarzmeerküste sind dabei nicht berücksichtigt). Das Fundmaterial, soweit es aus den Friedhöfen im Gouv. Kyïv stammt, und Berichte über die Ausgrabungen daselbst, befinden sich im Museum und im Archäologischen Institut in Kyïv. V. Petrov, der sich in den letzten Jahren intensiv mit diesen Arbeiten beschäftigt

hat, führt in einem, nicht nur für die Fachwissenschaftler bestimmten Aufsatz unter anderem folgendes aus: „Der Černjachovo-Kultur, die uns auf dem Urnenfriedhof bei Černjachovo begegnet, ging die Zarubynki-Kultur voraus. Sie ist schlichter und primitiver als die von Černjachovo. Charakteristisch für sie sind Bronze fibeln aus dem mittleren und Spät-Latène. Einige von ihnen haben Ketten ähnlich den Latène-Fibeln in Westeuropa. Die Keramik ist nicht handgeformt, sondern auf der Scheibe hergestellt, von dunkelbrauner und schwarzer Farbe und schwach gebrannt. Die Zarubynki-Kultur geht in den ersten Jahrhunderten nach der Zeitwende unmittelbar in die Černjachovo-Kultur über. Die Zarubynki-Kultur weist nur Brandbestattung auf. Nach V. Chvojko gehört die Zarubynki-Kultur dem Zeitraum vom 2.—1. Jahrhundert v. d. Zw. an. Deutsche Gelehrte haben den Zusammenhang der Zarubynki-Kultur mit den Bastarnen, der Černjachovo-Kultur mit den Goten und Gepiden festgestellt.“³⁸

1941 hat in Kyïv eine Gruppe von ukrainischen Archäologen den Versuch unternommen, alles bekannte Material über die in der Ukraine vertretenen Kulturen in einem Sammelwerk zu veröffentlichen.

V. Petrov schreibt aus diesem Anlaß: „Der erste Band ist druckfertig und wird von V. Petrov herausgegeben. Er umfaßt das im Museum in Kyïv aufbewahrte Material und enthält Arbeiten von S. Koršenko über das Urnengräberfeld von Černjachovo; I. Samojlovyč über Korčovate und Kyïv, V. Kozlovská über Didivščyna und Trachtemyrov. Der 2. Band in der Bearbeitung von M. Smyško und ebenfalls druckfertig, enthält Berichte über das in der Westukraine gefundene Material. Ihnen liegen die Sammlungen in den Lemberger Museen zugrunde. Der 3. Band ist der Beschreibung der Urnenfriedhöfe im Gebiet des Dniprobögens gewidmet; der 4. Band denen im Gebiet des mittleren Dnipro. In Vorbereitung sind Arbeiten über die Sammlungen in den Provinzialmuseen. . . .“

Leider ist kein einziger Band gedruckt worden; die Arbeit am Sammelwerk mußte unterbrochen werden; das Material ist verschwunden, man weiß nicht, wohin. Das für den 1. Band vorbereitete Material soll nach Deutschland gebracht worden sein; das für den 2. ist bei M. Smyško in Lemberg geblieben, usw. Der Aufenthaltsort von V. Petrov ist unbekannt. Die an dem Sammelwerk beteiligten Wissenschaftler sind in der ganzen Welt verstreut. Es ist nicht anzunehmen, daß die seinerzeit in Kyïv geplante Arbeit in den heutigen Lebensverhältnissen wieder aufgenommen werden kann. Bisher sind nur zwei Aufsätze über die Urnengräberfelder in der Ukraine in der russischen Fachliteratur erschienen, der eine von V. Chvojko im Jahre 1901, der andere von V. Petrov im Jahre 1943. Daher ist die längst nicht vollständige Aufstellung der Zeugnisse aus der Latène-Periode im vorliegenden Aufsatz zur Zeit die einzige mögliche Veröffentlichung auf diesem Gebiet.

---

³⁸ Auf dem Aufsatz von V. Petrov, s. Anm. 9.

Auf Grund der angeführten Mitteilungen und Berichte kann man vorläufig folgende Schlüsse ziehen:

1. Völkerstämme mit Laténe-(Zarubynci-)Kultur erscheinen im mittleren Dnipro-Becken in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts oder am Anfang des 2. Jahrhunderts v. d. Zw. Sie kommen aus Mitteleuropa und wandern längs der Wasserscheide zwischen den Oberläufen der einerseits zur Ostsee, andererseits zum Schwarzen Meer fließenden Ströme. Die Siedlungsplätze dieser Stämme kann man im Gebiet des mittleren Dniprobeckens lokalisieren. Einzelne Gegenstände aus dem Laténe gelangen auf dem Wege des Tauschhandels und auf ähnlichem Wege bis an die Küste des Schwarzen Meeres und nach Nordkaukasien.

2. Im Anfang des 1. Jahrhunderts n. d. Zw. tritt die höher entwickelte gotische (Černjachovo-)Kultur auf. Sie breitet sich von der Ostseeküste längs der Weichsel und südlich vom Flusse Prypjat' parallel zu diesem bis zum Dnipro aus. Im Dniprobecken vermischt sie sich mit der Laténe-Kultur; dieser Prozeß wird deutlich an den Urnengräberfeldern, bei denen man den Einfluß sowohl der einen wie der anderen Kultur erkennt.

3. Am Anfang des 3. Jahrhunderts n. d. Zw. geht die Laténe-Kultur gänzlich in der gotischen auf. Die gotischen Friedhöfe treten nicht nur im mittleren und unteren Dniprobecken auf, sondern auch an der kaukasischen Küste des Schwarzen Meeres und am Fluß Kubań. V. Petrov, der über die genauesten Angaben über die bis 1942 in der Ukraine entdeckten Gräberfelder verfügte, schrieb seinerzeit: „Jetzt können wir von einer Massenausbreitung dieser Kultur über den ganzen Riesenraum sprechen: vom Oberlauf der Weichsel und des Dnistro bis zum nördlichen Donec und dem Don, vom Schwarzen Meer bis zur Desna, von Peremyšl bis Charkiv, von Cherson bis Kyïv.“ Gegen Ende des 4. Jahrhunderts verschwinden die Urnenfriedhöfe mit gotischer Kultur allerorts ganz plötzlich. Nur in der Krim und an der kaukasischen Küste des Schwarzen Meeres sind sie zur Zeit noch erhalten geblieben.

4. Die nebeneinander vorkommenden Denkmäler aus der Laténe- und der gotischen Periode geben Veranlassung anzunehmen, daß die Träger der gotischen Kultur auf dem Wege ihrer Ausbreitung die Träger der Laténe-Kultur nicht vernichtet haben. Sie siedelten nebeneinander und vermischten sich allmählich; so entstand die gemischte Kultur. Erst gegen Ende dieser Übergangszeit verschwindet die zeitlich frühere vollständig. Man kann also annehmen, daß die Träger der neuauftauchenden gotischen Kultur im Dniprobecken die Träger der vorhergehenden Laténe-zeitlichen assimiliert und aufgesogen haben.

Die Denkmäler der Laténe-Kultur kann man mit keinem Stamm, der zu dieser Zeit in der West-Ukraine war — außer den Bastarnen — in Verbindung bringen. Ein besonderes Interesse muß man der Tatsache zumessen, daß die Ausdehnung dieser Kultur zu der gleichen Zeit stattfand, wie sie auch im Dnipro-Bassin, in Verbindung mit den letzten philologischen Untersuchungen des Prof.

Smal'-Stoćkyj festgestellt wurde.³⁹ Indem er in seinen Untersuchungen Wege beschreitet, die der Archäologie fernliegen, zieht Prof. R. S. Stoćkyj Schlüsse, die im wesentlichen mit unseren übereinstimmen und sie bestätigen. Er untersucht die Wörter mit germanischen Wurzeln, die in die slavischen Sprachen eingegliedert wurden — besonders in die ukrainische — und stellt dabei eine Gruppe Wörter heraus, die noch zu der Dogote, das heißt zur Laténe-Zeit, übernommen wurden.

Aus diesem Grunde kann man annehmen, daß die Denkmäler der Laténe-Kultur in der Ukraine von Bastarnen hinterlassen wurden. Die Bastarnen waren ein deutscher Stamm. In den letzten Jahrhunderten bis zu unserer Ära und in den ersten Jahrhunderten unserer Ära befanden sie sich nicht nur in der West-Ukraine, sondern auch im Dnipro-Bassin. Hier besaßen sie engen Kontakt mit den sich damals formenden slavischen Stämmen, den Vorfahren des gegenwärtigen ukrainischen Volkes.

---

³⁹ Slavs and Teutons. The Oldest Germanic-Slavic Relations. Roman Smal Stocki, Ph. D. Milwaukee, Wisconsin. 1950.

Олександр Домбровський

ЛІТЕРАТУРНА КОМПОЗИЦІЯ ГЕРОДОТОВОЇ СКИТІ

В нашу добу єдиними критеріями оцінки якогонебудь історичного твору є його наукова вартість. В античній епосі сама наукова вартість історичного твору не вистарчала. Представники античної історіографії звертали також увагу й на літературну форму своїх творів. У світлі вище сказаного зрозуміємо краще факт, що найстарша грецька література покривалася з найстаршою грецькою історіографією, тобто, що перші літературні твори виповняв більше або менше історичний матеріал, поданий у літературному обробленні. Історичний матеріал був очевидно змішаний з мітологічними елементами, історія виступала тут разом з тодішньою теологією, найстарша географія мала ідеалістично-мітографічний характер, генеалогія допускала ідею генетичного пов'язання людських родів з божествами, які також мали свій початок. Твори Гомера й Гезіода є класичним приміром такої симбіози літературно-історично-теологічних мотивів у творчості перших грецьких письменників і zarazом дієписців та теологів. Найстаршою літературною формою грецького письменства був епос, і то головню геройський епос. Тому перший історичний матеріал подибуємо в Гомерових епопеях та подекуди й у літературно-теологічних творах Гезіода з їхньою теогонічно-космогонічною проблематикою, яка була до певної міри архаїчною предтечою космологічного напрямку йонської філософії. Згодом епос зникає і розвивається проза. Історіографія зраджує виразніші тенденції емансипації з переможних впливів красного письменства, і так постає логографія, якої поодинокі, непов'язані між собою прагматично логой мали фрагментаричний характер так у тематичному, як і хронологічному аспекті. Це й є перший крок у формуванні істріографії як самостійної науки. Щойно в V. столітті до нашої ери після початкових двох фаз кристалізації історичної думки — історіографічних елементів у архаїчній грецькій літературі та логографії — появляється початок третьої, завершальної фази розвитку грецької історіографії, базованої на писанні прагматичної

історії. Першим представником тої модерної грецької історіографії, спертої на прагматизації історичних подій і фактів, є Геродот, названий тому батьком історії. І хоча від часів Геродота грецька історіографія виступає уже вповні як самостійна наука, не пов'язана безпосередньо з красним письменством та звільнена з оков мітології й мітографії, то все ж таки автор історичного твору того часу, оснований на тодішніх доступних дослідках з узглядненням моменту кавзальности в історичному процесі, дбав не лише про його наукову, але й літературну вартість. Історичний твір Геродота зраджує також намагання автора відповісти вимогам тодішнього часу вже не лише в науковому, але також і літературному аспекті.¹ Тому питання літературної композиції так цілого Геродотового твору, як і поодиноких його частин та екскурсів вимагає окремого обговорення. Як і інші, так і це питання знайшло свій голосний відгомін у науковій літературі наших часів, де порушено проблему літературної композиції, стилю, чужих впливів і, нарешті, діалекту, яким був написаний твір. Визначні заслуги на полі тих дослідів здобув знаменитий знавець Геродотіяни й автор капітальної монографії про батька історії в реальній енциклопедії Павлі-Виссова — Фелікс Якобі, який старався зробити підсумки дотеперішніх дослідів над Геродотом, додаючи до них власну опінію. В його монографії знаходимо окремий розділ про літературну композицію твору як цілости. В усьому тому комплексі літературної проблематики Геродотового твору, можливо, ще найменше уваги присвячено великому скитському екскурсові, поміщеному в четвертій книзі твору (розд. 1-142). Можливо, що історія політичного конфлікту між античним Орієнтом і Окцидентом, тобто в даному випадку перським і гелленським світом, та самого мілітарного зудару між ними цікавить більше представників головно західньої науки, ніж несиметрично скомпонована мозаїка історичного, географічного й етнографічного матеріалу Геродотової Скитії, поданого, зрештою, у сирому виді, коли йде про літературну вартість твору та в порівнянні з літературною формою інших частин цілої Історії Геродота. І дійсно Геродотова Скитія, як частина цілости, тобто екскурс, є бідна своєю літературною формою.

Опис Скитії — це дегресія у нарисі перської історії з огляду на похід Дарія на скитів. Як у цілому творі, так частинно й тут ідеологічним тенором є специфічна та характеристична саме способів думання батька історії ідея конфлікту між Сходом і Заходом. Згідно з реляцією Геродота, Дарій виправляється у похід проти скитів з пімсти за те, що вони колись у погоні за кімерійцями вдерлися до Малої Азії й, пограбувавши висококультурні на той час малоазійські країни, па-

---

¹ *Jacoby*, R. E. Pauly-Wissowa, Supplement, 2. Heft (Stuttgart, 1913), pag. 486 і дальше.

нували в Малій Азії двадцять вісім років. Батько історії в даному випадку «спрагматизував» подію походу Дарія на скитів з історією давніших набігів кімерійців і скитів на Малу Азію. Це також, у його розумінні, один із симптомів того вікового конфлікту між Сходом і Заходом. Історія того походу Дарія на скитів і стала провідним мотивом у всьому скитському екскурсі. Усе інше — це лише додатки, які своїми розмірами перевищують провідний мотив. Крім історії походу Дарія на скитів, маємо тут просторий географічний і етнографічний опис Скитії. Таким чином, у великому скитському екскурсі переплітається дуже нерівномірно історичний, географічний і етнографічний матеріал. В тому великому скитському екскурсі подибуємо тут і там малі екскурси, де Геродот відбігає більше або менше від теми та подає читачеві якийсь оповідання. Того роду оповідання були під впливом йонської новели.² Зроджена в Йонії новеля прийшла на місце уступаючої епічної поезії, запозичивши від останньої деякі її риси (часто повторювання думок та речей, вживання *oratio recta* і т. д.). На зміст тих новель (логой) складаються старі оповідання, оперті часто на архаїчній традиції героїчної епохи, на загальнолюдські теми, які можна віднести до кожного часу й місця. Тут лучиться часто фантастичний мотив з реалізмом подробиць в оповіданні. Різниця між новелею і мітом є та, що автор новелі вистерігається різних надприродних явищ, головню фантастичних мотивів з відтінками фізичної неможливості. Навіть Геродотова техніка оповідання — (батько історії оповідає часто стилем балакуна, свobodно й широко розводиться, з відтінню народної епіки, залюбки повторюється) ґрунтується на взірцях йонської новелі. В інших книгах Історії Геродота та епіка випала більш артистично, з виразнішими слідами літературної естетики. В четвертій книзі, головню в скитському екскурсі, вона випала нерівномірно й бідно. Сухий назагал географічний матеріал, а в тому головню гідрографія (крім прегарного опису Борістена-Дніпра), вплинули негативно на літературну сторінку скитського екскурсу. В змалюванні картин греко-перського конфлікту батько історії мав загалом більше можливостей вияву, коли мова йде про літературну форму.

Згадавши про причину походу Дарія на скитів, Геродот зразу переходить до етнографічних описів. Після короткого оповідання про скитських рабів наступають три різні редакції оповідання (так зв. скитська «археологія») про походження скитів — скитська, грецька й геополітична. Тоді коли дві перші редакції мають виключно етнографіч-

---

² Характеристику йонської новелі подає — Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, Band II, Berlin, 1893, pag. 6—7. Той самий автор, *Staat und Gesellschaft der Griechen*, Berlin und Leipzig, 1910, (*Die Kultur der Gegenwart*), pag. 201. *Stanisław Witkowski*, *Historjografja grecka*, I, Kraków, 1925, pag. 157 і дальше.

ну вартість, то третя виявляє реальний підхід до згаданого питання, й відповідає тому характерові грецької історіографії V століття до нашої ери, що вже окреслювався. Aly,³ мабуть, не помиляється, кажучи, що в даному випадку, коли йде про згадані три редакції оповідання про походження скитів, маємо справу з трьома різними звітовдателями, тобто авторами реляцій — скитом, греком і географом. Літературна форма тих оповідань не відзначається блискучістю. Коли в скитській редакції оповідання маємо звичайний наративний стиль, то в грецькій редакції виступає уже *oratio recta* і, так сказати б, драматизування акції. Геродот передає коротку розмову між Гераклом і дво-подобиною (до стеген за виглядом дівчина, а нижче — гадука). У скитській і грецькій редакції оповідання говориться однаково про трьох синів (спільний мотив різних варіантів того самого тематичного походження, тобто про етногенезу в мітичному наświetленні з тим, що в скитській редакції виступає іранський мотив, а в грецькій сполука автохтонізму з грецьким мотивом) та про вирізнення наймолодшого з них (також спільний мотив у різних варіантах тої самої тематики). Третя редакція — геополітична, де говориться про те, як то скити під натиском масагетів перейшли до країни кімерійців та в погоні за ними зайшли аж до Медії, має характер звичайної історичної реляції. Після тих трьох редакцій оповідання про походження скитів та їхній зв'язок з понтійськими степами наступає ще один логос новелістичного характеру — оповідання про Арістея з Проконезу, повне фантастичних елементів зі світу ідей безсмертності людської душі й метемпсихози, пов'язаних з культом Аполлона. Тут є багато акції, фантазії й сенсаційності, але сама літературно-естетична сторінка логосу є убога. Заходить питання, чи Арімаспейська поема Арістея з Проконезу, яка зховалася фрагментарично в Геродотовій Скитії, дійшла до нас у своєму первісному вигляді, чи батько історії перередагував її. Думаємо, що належить вибрати радше першу можливість, тобто прийняти концепцію первісного вигляду згаданого фрагменту представника містичної літератури — Арістея з Проконезу. У зв'язку з впливами йонської новелі на літературно-мистецьку сторінку Геродотового твору, який, як це підкреслює Jacoby,⁴ був не лише першим історичним твором у відрізненні від логографії, але й першим більшим літературно-мистецьким твором грецької прози, не від речі буде пригадати, що Ebert⁵ пов'язує Арімаспейську поему Арістея з Проконезу саме з йонськими впливами та найстаршими йонськими відомостями про евразійський простір. Крім того, в Арімаспейській поемі є натяки на центральноазійський

---

³ *Wolf Aly, Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen, Göttingen, 1921, pag. 123.*

⁴ Вище цитований Jacoby, pag. 486.

⁵ *Max Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn und Leipzig, 1921, pag. 83, 188.*

торговельний шлях, який вів від околиць Понту на північний схід до центральної Азії, напевно знаний грецьким купцям мілетських колоній.⁶ Цей економічний мотив у Арімаспейській поемі є відзеркаленням йонських впливів. З інших аналогій знаємо, що греки залюбки передавали оповідання з економічними мотивами в мітичній обрібці (прим., золоте руно Язона, як відгомін відомостей про поклади золота в Колхиді, натяки на поклади золота на Уралі, береженого фантастичними грифами — Геродот IV, 27). Того роду сенсаційні оповідання й фантастичні мотиви покриваються з літературними тенденціями йонської новелі.⁷ Тоді як безпосередніми авторами чи звітодавцями всіх трьох логой оповідання про походження скитів являються — скит, грек і географ, то четвертий логос — Арімаспейська поема — є твором поета, Арістея з Проконезу. Після тих чотирьох логой (IV, 5-16) наступає перемішаний етнографічний і географічний матеріал без ніяких виразніших слідів літературно-мистецької форми. На деяку увагу заслуговує щойно гіперборейський логос (IV, 32-36), в якому знаходимо таємничу історію гіперборейських дівчат-послів, що заносили гіперборейські жертви на Делос (літературний реманент матріярхату?). Тут хоч і немає фантастичного елемента, але гіперборейський логос є характеристичний своєю таємничою атмосферою (дівчата-посли гинуть на Делосі в таємничих обставинах, можливо принесені в жертву Артеміді), бо дівчата-посли не вертаються до краю. В тому випадку таємнича містика гіперборейського логосу нагадує зразок містичної поеми того часу — Арімаспейську поему. Згадка про гіперборейця Абарія, що «обійшов усю землю зі стрілою без ніякої їжі» (IV, 36), має в собі також елементи містики (катарктичний мотив у розумінні ідеї релігійного очищення?). Катарктичний мотив не був чужий також і Арімаспейській поемі, що потверджує аналіза залишеного фрагменту тієї поеми. Тут батько історії дає описи Азії й Лібії, тобто Африки, відтак розгортається оповідання про Сатапса, на якого наложив цар Ксеркс кару обплисти Лібію за згвалтування дівчини. Сатапс не виповнив покладеного на нього обов'язку й згинув за наказом Ксеркса, вбитий на паль. Логос про Сатаспа має мотив античної робінзонади, повної мандрівних пригод (IV, 43). Після згадки про Дарія, який мав відкрити багато незнаних країв (розд. 44) та порушення географічних питань, пов'язаних з Європою, Азією й Африкою, Геродот заходжується коло гідрографії Скитії (розд. 47-58), при чому найкращим є

---

⁶ Про той купецький шлях до Центральної Азії мали б свідчити археологічні знахідки скитського походження на території Китаю — V. Tolmacheff, *Les antiquités scythes en Chine, Eurasia Septentrionalis Antiqua*, t. IX (1934).

⁷ G. Glotz, *Histoire grecque*, I, Paris, 1925, pag. 164 — каже, що в античному світі поширювано фантастичні вістки про поклади золота, щоб відстрашити від них і змонополізувати для себе.

опис Борістена-Дніпра. Якщо взагалі прийняти погляд Вітковського,⁸ що талант Геродота в літературно-мистецькому й історіографічному аспекті є радше малярський у відрізненні від різьбарського таланту Тукідіда, то в описі Борістена-Дніпра, дійсно, читає милується з картини, розмальованої Геродотовим мистецьким словом (розд. 53). Після гідрографічного опису Скитії настає етнографічний матеріал (релігійні вірування у скитів, жертвоприношення, воєнні звичаї, ворожбитство, похоронні звичаї та скитська парня) в розд. 59-75. У зв'язку з відразою скитів до чужих звичаїв Геродот передає оповідання про Анахарзіса, який перейнявся чужим культом і заплатив за те головою (розд. 76-77). Подібно сталося і зі Скілесом (розд. 78-80). Як у логосі про Анахарзіса, так тим більше про Скілеса подибуємо талановитий нарраційний стиль і посмак сенсаційности. В одному й другому логосі провідним мотивом є виразна антитеза, бо в протилежності до одної екстрими — відрази скитів до чужих звичаїв — є представлена друга екстрема — цілковите й безкритичне приймання чужих, в даному випадку грецьких звичаїв Скілесом та малоазійського культу Матері богів Анахарзісом. В логосі про Скілеса подибуємо *oratio recta*, що драматизує ще більше й так повне акції оповідання. В одному й другому випадку кінчиться трагічно, виступає чинник емоції. Такий логос у драматизованому вигляді надавався б навіть на античну сцену. Скільки тут історичної правди, а скільки літературно-мистецького додатку батька історії — важко сказати. Історична критика виявила, що Геродот належить до віродостойних істориків, тобто таких, які могли й хотіли сказати правду. Та це не виключає літературно-мистецьких додатків як прикраси твору. Зрештою, ті, які оповідали Геродотові, могли вистилізувати дане оповідання згідно з взірцями йонської новелі, не змінюючи самої історичної правди. Після згаданих логосів про Анахарзіса й Скілеса настає реляція про скількість скитів (розд. 81) та про слід стопи Геракла в скелі коло ріки Тираса-Дністра (розд. 82). Згадавши на самому початку скитського екскурсу про похід Дарія на скитів (розд. 1), Геродот, як ми бачили, присвятив дальші розділи (2-82) етнографічному й географічному описові Скитії, а між тим і обговореним нами логосом, вистилізуваним назагал згідно з взірцями йонської новелі та містичної літератури, коли йде про Арімаспейську поему Арістея з Проконезу.

Щойно від 83 розділу починається опис походу Дарія на скитів. При кінці 82 розділу Геродот заповідає: «Тепер поверну до свого оповідання, що я почав на початку»,⁹ тобто до походу Дарія на скитів. Від 83 до 93 розділу Геродот описує приготування Дарія до по-

⁸ Вище цитований Witkowski, *Historjografja grecka*, I, pag. 155, 173.

⁹ Цитата ця з українського перекладу Геродотової Скитії — переклав і пояснив Теофіль Коструба, вступ написав Олександр Домбровський, Львів, 1937.

ходу й першу фазу того походу аж до ріки Істер-Дунаю. Можливо, що найбільш мальовничою картиною у тій частині оповідання про похід є те, що, згідно з різьбою Мандроклея зі Самоса, будівничого мосту на Босфорі, Дарій сидів на престолі й дивився з Босфору на Понт.¹⁰ Характеристичне явище, що Геродот як грек представив могутність перського володаря без ніяких упереджень, не зважаючи на греко-перський конфлікт.¹¹ Здавалося б, що вже ніщо не зможе перервати оповідання про похід Дарія на скитів після того, як батько історії присвятив більшу частину скитського екскурсу етнографічному й географічному описові Скитії. Та Геродот милується у дрібних екскурсах і депресіях, що видно з його великого скитського екскурсу. Оповідаючи про похід і згадуючи країни, через які маршували перси, батько історії дає опис звичаїв їхніх мешканців. У зв'язку зі згадкою про те, що Дарій по дорозі зайняв країну тракійського племені — гетів, «найхоробріших і найсправедливіших між траками», Геродот говорить про релігійні вірування гетів та їхнього бога Дзальмоксіса, який мав бути колись людиною. Поданий короткий фрагмент з життя Дзальмоксіса як людини з мотивом віри в позагробове життя та, правдоподібно, з одним із варіантів ідеї *descensus ad inferos* нагадує в дечому містичну атмосферу Арімаспейської поеми та є пов'язаний з пітагореїзмом, з огляду на зв'язок Дзальмоксіса з Пітагором. Самий батько історії признається, що він не вірить в історію Дзальмоксіса, але це не перешкоджає йому подати її в скитському екскурсі з огляду на її фантастичний і сенсаційний характер (тут виступає постать загально знаного в гелленському світі Пітагора). Те, що Дзальмоксіс сходить у підземелля (*descensus ad inferos?*), а відтак на четвертий рік появляється між траками (розд. 95), нагадує зникання і наглі появи Арістея з Проконезу. В кожному разі, оповідання про вірування гетів та їхнього бога Дзальмоксіса (розд. 94–96) є цікавим не лише з етнографічного боку, але навіть, до певної міри, з літературно-мистецького своїм фантастичним і сенсаційним характером. В розд. 97–98 маємо даліше оповідання про похід. У тих двох розділах виступає майже на кожному місці, як ніде перед тим, *oratio recta*. Розділи 99—101 є знову депресією в оповіданні про похід та говорять нам про географічне розташування Скитії, що мала нібито вигляд чотирикутника. Існує погляд, що поняття скитського чотирикутника є пов'язане з іранізмом, хоча в подаваних Геродотом залюбки числах та геометричних фігурах не є виклю-

---

¹⁰ *Max Pohlenz, Herodot, der erste Geschichtsschreiber des Abendlandes, Leipzig und Berlin, 1937, pag. 213* — припускає навіть, що Геродот міг бачити те зображення Дарія на престолі, виконане Мандроклем.

¹¹ Що аж ніяк не мусить означати, що Геродот не мав політичного розуміння й історичного глузду, як це твердить Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Die griechische Literatur des Altertums (Die griechische und lateinische Literatur und Sprache, Berlin und Leipzig, 1905), pag. 56.*

чена асоціація понять пітагорейської філософії.¹² Травестуючи дану проблему, висунемо здогад, що пітагорейська гармонія чисел могла до певної міри вплинути на Геродотову дисгармонію подаваних ним чисел перського війська, фльоти й різних вимірів не раз майже астрономічного масштабу. Таке подання величезних чисел є дійсною дисгармонією щодо історичної правди. Батько історії милується з тих надмірних чисел, не застановляючися над реальними можливостями. В розділі 102 продовжується оповідання про похід зі згадкою, що скити послали послів до сусідніх племен з проханням про поміч проти персів. Военні начальники таврів, агатирсів, неврів, андрофатів, меланхлайнів, гелонів, будинів і савроматів зібралися на нараду, що їм робити в обличчі наближення перського війська. У цьому місці оповідання про похід наступає більший екскурс етнографічного характеру. Геродот дає опис звичаїв усіх вище названих племен, яких военні начальники зібралися на воєнну нараду, та наприкінці присвячує увагу питанню етногенезу савроматів (розд. 103-117). Оповідання про етногенезу савроматів є цікаве не лише своїм етнографічно-етнологічним матеріалом, але й літературними властивостями. Савроматський логос є характеристичний своїм нарраційним стилем, сенсаційністю, примітивною формою еротики євразійських номадів включно до сексуальних натяків. При цьому всьому *oratio recta* драматизує поодинокі моменти оповідання. Це дійсно амазонський логос з картиною воюючих на конях жінок-амазонок зі зброєю в руці. Етнографічний момент реманентів матріярхату лучиться з літературними властивостями логосу й стає цікавим екскурсом новелістичного характеру.¹³ Можливо, що свого роду романтизм з реалізмом і примітивно натуралістичними мотивами подали собі спільно руку в цьому оповіданні про скитських молодців і амазонок, з яких мав постати нарід савроматів. Від розд. 118 до самого кінця великого скитського екскурсу (розд. 142) маємо вже саме оповідання про похід Дарія, воєнну тактику скитів, невдачу персів та остаточне залишення персами скитської території з переходом за Істр-Дунай. В описі воєнної наради начальників згаданих вище племен відзиваються голоси в *oratio recta*, отже картина є тут здраматизована. Поділення думок у питанні, чи дати поміч скитам, виказує нам антитезу в поглядах. В розділах 126-127, де оповідається про те, як то Дарій вислав свого посла до скитського царя Ідантірса з пропозицією, щоб скити піддалися і приступили до мирних переговорів, або, якщо не хочуть, звели одверту боротьбу з персами, виступає *oratio recta*. Обидва ті розділи з пропозицією Дарія і відповіддю Ідантірса є сильно здраматизовані. Крім того, у відповіді Ідантірса,

---

¹² Alexander Dombrowsky, The genesis of the geographical notion of Scythia in the ancient world, The Annals of the Ukrainian Academy, vol. V, № 2, 3 (16—17), (1956).

¹³ Цитований вище *Aly*, pag. 131.

який пояснює Дарієві причину скитської воєнної тактики та заповідає, що, коли перси найдуть могили скитських предків і захочуть їх збезчестити, то тоді скити в обороні тих могил воюватимуть з персами, — подибуємо патріотичну рефлексію. Таких емоційних моментів немає багато в Геродотовій Скитії. В розділах 131-132 подибуємо, правдоподібно, казковий мотив. Коли скитські царі, тобто начальники родів, чи племен довідалися, що Дарій опинився серед тої блуканини на понтійських степах у невідрадному становищі, вони післали йому в подарунок птицю, мишу, жабу й п'ять стріл. Тоді, як Дарій думав, що скити в той спосіб символічно віддали йому самих себе, землю й воду, то Гобрій був зовсім іншої думки. Він так пояснював значення тих дарів: «Якщо ви, перси, не станете птахами й не полетите в небо або не станете мишами й не сховаетесь під землю, або жабами — й не скочите в болото, то не повернете назад, а загинете від цих лучників»¹⁴ (розд. 132). Другий казковий мотив подибуємо в розд. 134. Коли скити уставилися в лави, щоби боротися з персами, раптом ускочив між їхні ряди заяць. Побачивши зайця, скити забули про персів і кинулися всі за зайцем. Довідавшись про те, Дарій зрозумів, що скити легковажать персів і, за порадою Гобрія, почав готуватися до відвороту. Останні розділи говорять нам про те, що скити стараються намовити йонців зруйнувати міст на Істрі-Дунаю, щоби відрізати персам поворотну дорогу. Йонці нараджуються над пропозицією скитів, але не рішаються на знищення мосту з уваги на те, що поразка Дарія закінчила б рівночасно й їхнє панування як тиранів, бо ж їхня тиранія спиралася на могутності перського царя. Остаточо Дарій з військом доходить до Істра й так щасливо відв'язується від скитів. Пертрактації між скитами та йонцями щодо зруйнування мосту в *oratio recta* та небезпека зради йонців у відношенні до персів (чого, зрештою, йонці не зробили) — це останні симптоми драматизування оповідання про похід Дарія на скитів,¹⁵ що й замикає цілий величезний скитський екскурс Геродотового історичного твору.

Методологічна сторона оповідання про похід Дарія залишає, отже, багато до побажання. Поодинокі менші екскурси притемнюють історію походу. Коли Геродот оповідає про подробиці походу й відразу перескакує на зовсім іншу тему, прим., релігійні вірування гетів, то читач втрачає провідну нитку акції й після екскурсу має труднощі в нав'я-

¹⁴ Переклад Т. Коструби.

J. Fressl, *Die Skythen-Saken die Urväter der Germanen*, München, 1886, pag. 34 — називає скитські дари для Дарія „orakelhafte Dunkelheit“ — наругу й кпини над персами.

¹⁵ *Hans Fohl*, *Tragische Kunst bei Herodot*, Borna-Leipzig, 1913 pag. 80—81 — звертає увагу, що між оповіданням про похід Дарія на скитів та реляцією батька історії про велику катастрофу Ксеркса є наглядні подібності. Те саме також у вище цитованого *Aly*, pag. 128—9.

зуванні попередніх ниток акції з дальшими. Такі клини екскурсів в оповіданні про похід переривають ланцюг акції. Аж проситься, щоб усі ті екскурси вмістити в першій половині опису Скитії, де й маємо зібраний етнографічний і географічний матеріал. В основі історію походу можна б поділити на три фази: приготування Дарія й початок походу, акція скитів і їхня воєнна тактика та відступ персів. З цього середня, тобто друга фаза є найбільш заплутана. При тому деякі подробиці в оповіданні є зайві, а з другого боку, тут і там читач відчуває прогалини й відсутність логічного звена, яке лучило б одну акцію з другою. Для яснішого погляду на композицію оповідання про похід Дарія на скитів хай паслужить поданий план у диспозиційній формі:

I фаза — *Приготування Дарія й початок походу.*

- а) Приготування й будова мосту на Істрі-Дунаю (розд. 83-88).
- б) Завоювання Тракії (89-93).
- в) Дарій залишає йонців стерегти міст на Істрі-Дунаю, а сам рушає в похід (97-98).

II фаза — *Акція скитів і їхня воєнна тактика.*

- а) Скити звертаються до інших племен з проханням про поміч проти Дарія (102, 118-119).
- б) План ведення воєнної акції у скитів (120-121).
- в) Початок воєнних дій (122).
- г) Продовжування воєнної тактики скитів (123-130).
- г) Скитські дари для Дарія й історія з зайцем (131-134).

III фаза — *Відступ Дарія.*

- а) Дарій залишає слабих вояків і започатковує відступ (135).
- б) Скити переговорюють з йонцями в справі зруйнування мосту. Хитрість йонців (136-139).
- в) Дарій доходить щасливо з військом до мосту (140-142).

Як бачимо з вище наведеного, методологічний бік усього скитського екскурсу, а в тому й оповідання про похід Дарія на скитів, є досить таки недосконалі, хоч Геродот і зробив велетенський крок вперед у грецькій історіографії в порівнянні зі своїми попередниками, представниками логографії.

До речі буде згадати ще й про асоціативний характер переходів з одної теми на іншу в Геродотовій Скитії. Поодинокі диспозиційні точки великого скитського екскурсу не є відірвані одна від одної з огляду на їхній зміст і сполучені між собою механічно. Вони є пов'язані асоціативно, тобто, кожна дальша тема, до якої приступає Геродот, є по-

в'язана й залежна під оглядом змісту з попередньою (навіть при екскурсах). Деякі місця Геродотової Скитії звертають особливо на себе увагу дослідника своїм класичним асоціативним характером. До таких місць належить передусім комплекс «скитської археології», що складається зі скитського, грецького, спільного грекам і варварам (про напад скитів на кімерійців) та Арістоевого льогой, які є подані в повному класифікаційному порядку: наперед два перші — мітичні (народній переказ скитів і грецький переказ), а відтак два другі оповідання, отже, історія виходу кімерійців з краю та оповідання Арістея про етнічні рухи — друга група, вже не мітична, а історична. На дальшу увагу заслуговує етнографічний комплекс Скитії з огляду на його асоціативний характер: релігія скитів, приношення жертв. Відтак настає опис воєнних звичаїв, що є найважливіші з усіх звичаїв кочових народів, за винятком релігійних. Далше йде скитське ворожбитство, укладання союзів, похоронні обряди й особлива риса характеру скитів-відраза до чужих звичаїв. Очевидно, трапляються й нелогічності. Так, прим., скитське ворожбитство й похоронні звичаї треба було пов'язати з описом релігійних вірувань, а не переривати їх описом воєнних звичаїв та складання союзів. І в описі походу подибуємо сліди асоціативного характеру. Геродот, прим., описує звичаї сусідів скитів у зв'язку зі згадкою про їхню роллю, яку вони відіграли в історії походу Дарія. Зрештою, Геродот є сам свідомий того, що він відбігає від головної теми. Він сам стверджує це й виправдується перед читачем («вже від початку відбігаю від теми» — IV, 30). Як бачимо з вище поданого, оповідання Геродота в його Скитії має назагал, як на той час і тодішню композицію в історіографії, асоціативний характер. Поодинокі недоліки на тому полі виправдується станом тодішньої історіографії й також частинно хаотичним характером відомостей про дану територію й її мешканців.

Д. Оляничин

З МОЇХ АРХІВНИХ ДОСЛІДІВ В НІМЕЧЧИНІ ВІД 1925 ДО 1938 Р.

Причинок до української історіографії.

Переводити архівні дослідження в Німеччині мене ніхто з наших українських істориків не намовляв. Я їх розпочав сам з пошукування в німецькій літературі вісток про Україну, як також вісток про перебування українського філософа Григорія Сковороди за кордоном. Про останнього я розпочав був від 1924 р. підготовляти дисертацію в берлінському університеті, студуючи в ньому від осені 1921 р.

У пошукуванні вісток в німецькій мові про Україну і Г. Сковороду я переглядав не лише різні журнали, але й наукові публікації. Знайомлячися з „Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Grossen Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg“, я надібав в I-му їх томі на вказівку його видавця Бернгарда Ердманнсдерффера, що в Таємному Державному Архіві в Берліні є матеріали про козаків і гетьмана Богдана Хмельницького. Було це у другій половині місяця березня 1925 р. Зацікавлений такою вказівкою Б. Ердманнсдерффера, я звернувся до свого професора Отто Гечц по рекомендацію до директора згаданого архіву й через пару днів я вже мав змогу працювати над джерелами, серед яких знайшов матеріали про козаків і гетьмана Богдана Хмельницького. В даному архіві вони не творять цілоти, а розсіяні в рубриці «Польоніка». По перегляді лише кількох фасцикулів-зв'язок від 1648 р. я наткнувся серед них на один, в якому були оригінальні листи від гетьмана Богдана Хмельницького до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма (дат. Чигирин, 21. VI. 1657) та від Івана Виговського (дат. там же, 11. III. 1658), як теж інструкція курфюрста Фрідріха Вільгельма для свого посла в Україну рйтмайстра Александра Ахіллеса-Майна (дат. Кельн над Шпрее, 21. XI. 1657, концепт) й реляція останнього до свого курфюрста (дат. Кельн над Шпрее, 30. V. 1658, оригінал).

Інших фасцикелів до доби гетьмана Богдана Хмельницького й Козаччини я не брався розглядати в Таємному Державному Архіві в Берліні. Задовольнившись тим, що я в ньому знайшов, я від'їхав від нього до свого барачного студентського мешкання в Шененберзі, щоб написати лист до блаж. пам. Вячеслава Липинського в Австрію. В цьому листі я його повідомляв, про мою знахідку й питав, чи згодні листи вже відомі в українській або польській історіографії. Через кілька днів мені відповів В. Липинський, що відшукане є незнано для істориків. Він доручав зробити фотографії та відповідні кліше й переслати все з дотичною моєю статтею для опублікування в «Хліборобській Україні». На його просьбу, кошти на їх фотографування передав мені Сергій Шемет. Незабаром моя стаття й матеріяли до неї були вже надруковані.¹

Від весни 1925 р. аж до кінця літнього семестру я не міг переводити систематичних дослідів в Таємному Державному Архіві в Берліні, бо в цей час я ще достудіював в університеті. Лише по скінченні моїх студій і складенні іспиту дня 29 липня 1926 р. з титулом доктора філософії, я взявся ревно до них. У великій пригоді став мені тоді при тих архівних дослідах Український Науковий Інститут у Берліні, заснований восени того ж 1926 р. Відтоді був я в ньому так зв. стипендіятом I-ої категорії, з щомісячною платнею по 120 марок, і належав до катедри з історії України під керівництвом В. Липинського. На чолі Інституту був тоді блаж. пам. Дмитро Дорошенко.

Уся моя праця в Таємному Державному Архіві в Берліні зосереджувалася на добі гетьмана Богдана Хмельницького й його співробітників: Івана Виговського, Данила Грека Олівенберга, Юрія Немирича й т. д. Багато дечого знайшлося до тієї доби на основі донесень бранденбурзько-прусських резидентів у Варшаві до курфюрста Фрідріха Вільгельма чи до урядових радників в Кенігсберзі, як ось Йоганна Говербека, Андреаса Адерсбаха, Адама Гуче, полковника Гувальда й інших. Заслугою А. Адерсбаха було також і те, що він до своїх звідомлень до курфюрста Фрідріха Вільгельма долучував також у тогочасному німецькому перекладі рецеси польського сойму в Варшаві. Також збереглося в Таємному Державному Архіві кільканадцять листів Стефана Немирича, брата Юрія Немирича, до курфюрста Фрідріха Вільгельма. Всі вони написані французькою мовою. На жаль, че-

---

¹ Див. Д. Оляничин: Два листи Гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма, «Хліборобська Україна. Кн. 5. Рік 1924—1925», Відень, видання Українського Союзу Хліборобів-Державників» (з їх репродукціями), стор. 377—384. Згодом передрукував лист гетьмана Богдана Хмельницького до курфюрста Бранденбурзького блаж. пам. пок. Михайло Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси», Київ 1931, т. 9. ч. 3.

З приводу опублікування в «Хліборобській Україні» зазначених вгорі двох гетьманських листів до курфюрста Фрідріха Вільгельма, див. листи до мене В. Липинського в додатку до цієї статті 1—2 та інші, 3—10, 12—13.

рез моє недосконале знання цієї мови я їх для себе не використовував. Я запропонував їх зміст переглянути пок. Ігореві Лоському, але він від того відмовився.

Між іншим, в Таємному Державному Архіві в Берліні я використав важливе джерело до доби гетьмана Богдана Хмельницького, а саме Конрада Якоба Гільденбрандта „Dreyfache Königl. Schwed. Legation-Reiss-Beschreibung ihn Siebenbürgen, Ukrain und Türken nacher Constantinopel“, замовивши його з Державного Архіву у Штеттіні. На його слід я натрапив під час перегляду журналу „Baltische Studien“ (Штеттін 1881, т. 31, с. 157). На основі цього твору К. Я. Гільденбрандта я написав причинок під назвою: «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р.».² Тим шведським послом до гетьмана Богдана Хмельницького був тоді Готгард фон Веллінг. До «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» надіслав я оцей свій причинок ще в місяці вересні 1932 р. Але так сталося, що він надрукований в них щойно в 1937 р. Ним зацікавився був проф. букарештського університету Франц Бабінгер, що саме тоді підготовляв згаданий твір К. Я. Гільденбрандта до друку (надруковано теж в 1937 р).³ Про те, що я користувався тим твором перед ним, він довідався з повідомлення Державного Архіву у Штеттіні. А втім, про те й інше питання збереглися його листи до мене.

Через незалежні від мене причини, наприкінці 1930 р. я був позбавлений наукової стипендії в Українському Науковому Інституті в Берліні. Тому від початку 1931 р. моє фінансове становище значно погіршало й через це я не зміг часто працювати в Таємному Державному Архіві в Берліні. Зголосившись в берлінському «арбайтсамті», як «безробітний», я діставав від нього дотичну тижневу допомогу й так далі проживав і працював для себе, переважно в державній бібліотеці. Тоді я оброблював одну найкращу з своїх праць під назвою: «Данило Грек-Олівєберг, посол гетьмана Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Густава і бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма». Для цієї праці я використовував не лише дотичні джерела з Таємного Державного Архіву в Берліні, але також, пізніше й джерела з Державного Архіву в Кенігсбергу й навіть з Державного Архіву у Стокгольмі. Цю свою працю надіслав я до друку до «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» вже в 1935 р.

Від місяця листопада 1932 р. моє існування в фінансовому значенні вже було покращало. Два тижні перед тим запропонував мені блаж. пам. Іван Мірчук студіювати теологію в університеті в Мюнстері.

² Див. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», Львів 1937, т. 154, стор. 41—69.

³ *Conrad Jacob Hiltenbrandt: Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658) hrgb. und erläutert von Franz Babinger, Leiden 1937.*

Це сталося для мене цілком випадково. Одна з двох осіб, намічена для того світлої пам. прелатом-мучеником Петром Вергуном, в порозумінні з І. Мірчуком, відмовилася їхати до Мюнстеру студіювати. Після триденного обміркування пропозиції І. Мірчука про ет контра я, нарешті, її прийняв і від 1932/1933 рр. розпочав в Мюнстері студіювати теологію на користь собі й нашій українській історичній науці. Побіч догматики, екзегетики, гомілетики й т. д. я залюбки слухав тоді лекції з історії церкви старохристиянських і середньовічних часів. Без знання старохристиянської епіграфіки мені ніколи не вдалася б розв'язка знаку на монетах Володимира Великого й його нащадків.⁴

Студіюючи теологію, я водночас продовжував уперто свої архівні досліди далі. Вже у перших днях мого перебування в Мюнстері я навідав тамошній Державний Архів. До доби гетьмана Богдана Хмельницького знайшлися в ньому лише другорядні вістки з 1648 й 1649 рр., як також кілька вісток до життя Александра Ахіллеса-Майна, бранденбурзького посла на Україну в 1657/1658 рр., які були для мене цікаві. Свої весняні й літні ферії я також використовував для своїх архівних дослідів. Навесні 1933 р. я був у Ляйпцігу й відвідував тамошній Миський Архів. Чогось особливого я в ньому не знайшов, окрім деяких вісток до торгівлі України-Гетьманщини з Ляйпцігом. Мав намір я тоді заглядати також до тамошніх архівів купецьких фірм з XVIII ст., але їх власники не дозволяли мені того робити, за винятком власника старого видавництва Брайткопфа-Гертеля. В Архіві цього видавництва віднайшлися дані до закупу в ньому книжок купцями з України-Гетьманщини. В ньому наткнувся я також на два цікаві листи в оригіналах до Брайткопфа, а саме листи архієпископа Юрія Кониського й архієпископа Іраклія Лісовського. Бачив я в тому Архіві теж листування з Брайткопфом графа Потоцького, першого куратора харківського університету, друкований «Отче наш» Березовського й т. д.⁵

Свої весняні й літні ферії в 1934 р. я провів у Бресляві. В тамошньому Державному Архіві віднайшов я мало вісток до доби гетьмана Богдана Хмельницького, зате більше до торгівлі України-Гетьманщини з Бреслявом у XVIII ст. Маса матеріялів до тієї торгівлі віднайшлася одначе в тамошньому Миському Архіві. А поза тим я відвідував також архіви старих бреслявських гімназій, як ось св. Марії Магдаліни, св. Єлисавети, св. Матіяса, університету й реальної школи, заснованої королем Фрідріхом Великим. В цих гімназіях і реальної школи

⁴ Див. *D. Oljančyn: Die Symbolik des Zeichens auf den Münzen Vladimirs des Grossen und seiner Nachkommen, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“, N. F. München 1956, Bd. 4, H. 1 und 1958, Bd. 6, H. 4.*

⁵ Про те див. мою невеличку статтю: Торговельні зносини України з Ляйпцігом у XVIII ст., «Наша Культура», Варшава 1936, кн. I (10).

доучувалася українська молодь, переважно з Київської Академії, як сини старшин, так і купців та заможних козаків. Знахідки віднайшлися там завеликі, цікаві й непередбачені. З них згадаю я тут лише одну: незнаний до того брат Григорія Сковороди, Василь Сковорода, після своєї науки в Київській Академії, доучувався два роки в останній класі (прімі) гімназії св. Єлисавети. По тій своїй науці там він був згодом козацьким сотником в ізюмському полку на Слобожанщині.

Після теоретичних студій теології в Мюнстері я не захотів приступати до практичних студій, тобто пастирології. І тому влітку 1935 р. я подався з Мюнстеру до Кенігсбергу, в надії знайти там опору для своїх дальших архівних дослідів в особі блаж. пам. проф. Ганса Коха, що був в той час професором історії церкви в тамошньому університеті й директором при ньому Східньо-європейського Інституту. Про свій замір переїхати з Мюнстеру до Кенігсбергу я йому писав, і він мені своїм листом відповів. І дійсно, мої надії на перебування в Кенігсбергу заради моїх архівних дослідів там не завели, — Г. Кох як міг, так і сприяв моїм дослідам у тамошніх Архівах, тобто в Державному й Міському, за що я є йому завжди вдячний. Допомогали мені перебувати в Кенігсбергу також гонорари за мої статті, друковані в «Кіріосі», що його видавав Г. Кох, як теж випадкові гонорари за друковані мої статті у Львові та Жовкві.

В кенігсберзьких архівах я працював майже два роки. В Державному Архіві я розглядав лише відділ «Польоніки»; відділ «Русіки» переглядав на той час ще молодий український історик д-р Михайло Антонович; на жаль, після захоплення большевиками Берліну в 1945 р. він безслідно загинув.

В Державному Архіві, у відділі «Польоніки», знайшлися дуже цінні матеріяли до доби гетьмана Богдана Хмельницького, як також про його посла Данила Грека-Олівеберґа. Віднайшовся там теж акт так зв. віленської конфедерації між протестантами-дисидентами і православними в 1599 р., в оригіналі, про який гадали до того всі вчені історики церкви, що він не зберігся. А втім, той акт не був зобов'язуючим для обох сторін, — в першому ряді бракує під ним кілька підписів і печаток, в тому числі теж підпису й печатки Костянтина Острозького.⁶

До речі кажучи, в Державному Архіві в Кенігсбергу переховувався також так зв. Герцогський Архів (Німецького Ордену). В ньому збереглися в оригіналах майже всі листи галицько-володимирських князів до того Ордену. Не дивлячись на те, що вони перед тим були у друковій відомі, я мав щастя їх в оригіналах розглядати.

В Державному Архіві в Кенігсбергу знайшлися деякі дані щодо

---

⁶ Див. *D. Oljančyn: Zur Frage der Generalkonföderation zwischen Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599*, „Kyrios“, hrgb. von Hans Koch, Königsberg-Berlin, Bd. 1, H. 1 (Text) und H. 2 (eine Kopie). До цього причина додано п'ять ілюстрацій з тієї грамоти між протестантами і православними.

торгівлі України-Гетьманщини з тим містом, які я доповнив такими ж з Міського Архіву там же. Під час мого перебування в Кенігсбергу мене цікавили також збережені в ньому пам'ятки з духово-культурного життя України.⁷

Між іншим, з Кенігсбергу я відвідав у місяці березні 1936 р. Державний Архів у Данцігу, опісля я їздив до Архіву Теологічного Факультету у Бравнсбергу й до Дієцезанського Архіву у Фрауенбургу, бо в тих містах перебував проїздом Данило Грек-Олівеберг, посол гетьмана Богдана Хмельницького до короля шведського Карла X Густава і бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. Окрім деяких вісток до доби Богдана Хмельницького, знайшлися в Державному Архіві в Данцігу також дані щодо торгівлі України-Гетьманщини з тим містом. В Архіві Теологічного Факультету в Бравнсбергу я не знайшов для себе нічого, бо матрикули тамошньої колишньої єзуїтської колегії, від XVI аж до XVIII ст. включно, не збереглися, переховалися лише матрикули так зв. папського семінару. Зате в Дієцезанському Архіві у Фрауенбургу наштовхнувся я, побіч другорядних вісток до доби Богдана Хмельницького, на копію договору Гадяцької Умови з 1658 р.

На самому початку місяця травня 1937 р. я переїхав з Кенігсбергу до Штуттгарту на посаду в «Авсланд-Інституті», на якій пробув аж до кінця місяця березня 1940 р., до мого звільнення з нього. У вільні години від праці в ньому я вже в перших днях мого перебування у Штуттгарті відвідав тамошній Державний Архів. В ньому я для себе нічого не знайшов, окрім другорядних вісток до доби Богдана Хмельницького, про галас Польщі від загрози їй від татар і козаків у 1648 р. Зате в рукописному відділі тамошньої «Ляндесбібліотек»-и я наштовхнувся відразу на листи професора Одеського Університету Пилипа Бруна та Ернеста Куніка до директора тієї бібліотеки Вільгельма Гайда. Перші листи до нього я опублікував.⁸

Але що найважливіше: в тій же бібліотеці та в її рукописному відділі я відшукав також рукописи, важливі для історії України-Гетьманщини XVIII ст. Перший з них зветься:

«Лѣтописецъ краткій, принадлежащій къ исторіи украинской о владѣвшихъ въ ней прежнихъ Гетьманахъ, въ которомъ приполнено многими грамотами, указами и инструкціям, принадлежащими къ сей исторіи». Картонова обгортка цього літопису, папір і письмо походять з другої половини XVIII ст. Усіх листів він має 114, з яких спереду три чистих, а ззаду — дев'ять.

⁷ Див. Д. Оляничин: Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі, «Науковий Збірник в 30-ту річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка», Варшава 1937.

⁸ Див. D. Oljančyn: Die Beziehungen Philipp Bruns aus Odessa zu Wilhelm Heyd in Stuttgart, „Auslandsdeutsche Volksvorschung“, Stuttgart 1937, Bd. 1, H. 3.

Другий з тих рукописів зветься:

«Описание кратчайшее знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ годѣ дѣялось въ Украинѣ Малороссійской и около Украины и кто имянно когда былъ Гетманомъ Козацкимъ». Картонова обгортка, папір і письмо цього «Описанія» походять також з другої половини XVIII ст. Воно переписуване точнісінько таким письмом, як і «Лѣтописецъ краткій». Виходить, що як останній, так і «Описание кратчайшее», переписувала одна й та сама рука. Додані документи до «Описанія кратчайшого» є також цікаві до історії України-Гетьманщини. Їх автором або компільатором мусів бути лише генеральний писар при гетьманові до 1764 р. або при генеральній канцелярії так зв. «Малороссійской Коллегіи» до 1780 р.⁹

Що в «Ляндесбібліотеці» є теж Острозька Біблія з 1581 р., то про те я вже подав до відома нашим українознавцям де-інде.¹⁰

Із Штутгарту, під час своїх фєрій, я відвідав в 1937 р. також університетські архіви в Єні, Галле й Геттінгені. Матрикули університетів у тих містах було до того часу ще не опубліковані. Цю свою подорож до тих архівів я переводив для того, щоб доповнити з тих матрикулів вістками свій реєстр тих укр. студентів, що студіювали в німецьких університетах до кінця XVIII ст. Як додаток, я той реєстр долучив до своєї праці про школу й освіту в Україні до кінця XVIII ст.¹¹ Спонукою до складення такого списку студентів з України, що студіювали

⁹ Про згадані в тексті рукописи, що переховуються у штутгартській бібліотеці, відомо назагал таке: На погляд В. Іконнікова, «Краткое описание» було складане «в 30-х роках XVIII ст.». Воно охоплює події від 1340 до 1734 р. Головним джерелом для його автора був твір Г. Грабянки «Дѣйствія презѣльной... брани Богдана Хмельницького» (1710). У свій час «Краткое описание» користувалося популярністю. Гетьман Кирило Розумовський наказав зробити в 1753 р. з його оригіналу копію, яку подарував петербурзькій Академії Наук. «Копія эта перешла потомъ въ Яготинскую библ. кн. В. Н. Репнина». В 1777 р. «Краткое описание» видав в Петербурзі В. Рубан під назвою: «Краткая лѣтопись Малья Россіи». В цьому виданні мова «Краткого описанія» підновлена, з певними скороченнями й доповненнями, які проробив А. Безбородко й додав до нього події аж до 1776 р.

«Описание кратчайшее» — це є відомий «Лѣтописецъ или описание краткое». Його джерелом було «Описание краткое» і відоме воно досі у двох варіантах. Перший з них видав М. Білозерський («Южнорусскія лѣтописи», Київ 1856), а другий — В. Антонович («Сборникъ лѣтописей», там же 1888). (Див. В. Іконніков: Опытъ русской исторіографіи, Київ 1908, т. 2, кн. 2, стор. 1597 сл.. Пор. Д. Дорошенко: Огляд української історіографіи, Прага 1923, стор. 30.). Його примірник у штутгартській бібліотеці був би отож третім варіантом.

¹⁰ Див. Д. Оляничин: Українці в Штутгарті. I. Острозька Біблія, «Україна» (за редакцією І. Борщака), Париж 1952, зб. 7, стор. 524—25.

II-га моя стаття з «Українці в Штутгарті» була присвячена зреферованню «Краткого описанія» й «Описанія кратчайшого», але вона в «Україні» І. Борщака друком не появилась.

¹¹ D. Olijančyn: Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. II, Schule und Bildung, „Kyrios“, hrgb. v. Hans Koch, Königsberg-Berlin 1937, Jg. 2, H. 1-4. H. 1-2 Text, H. 3-4 Anhang. В останньому подано реєстр або спис всієї молоді з України, що вчилася або студіювала в гімназіях і університетах, переважно в німецьких, від XVI до XVIII ст. Міста гімназій і університетів в цьому реєстрі або списові слідуєть в азбучному порядку.

до кінця XVIII ст., було знов же таки пошукування вісток в німецькій літературі про Україну і про приписуване перебування Г. Сковороди за кордоном. Пошукування тягнулися роками, почавши від 1923 та 1924 р. Ті дані мені вдалося доповнити в 1934—1937 рр., використовуючи для того матрикули гімназійні й університетські, почавши з Архівів у Бресляв.

Після так зв. злуки Австрії з Німеччиною в 1938 р. був у Відні й заглядав також до матрикулів тамошнього Університетського Архіву. Але, переглянувши їх поспішно лише до кінця XVIII ст., виявив, що з Великої України студювала тоді там одна одинока особа, зате була значна кількість молоді з Галичини, почавши від 1775 р., тобто після другого поділу Польщі між Австрією й Росією.

Коли я був у 1938 р. у Відні, то відвідав там також Придворний і Військовий Архіви. Туди заманила мене одна вказівка у праці А. Годінки (1912, с. 105), що в повідомленні ерлявського католицького біскупа графа Франца Баркочі з 1749 р. було сказано про наявність в Токаї «при московському генералові й його козаках» православного священика. В даному разі А. Годінка покликається на джерело віденського Архіву: «Беч, КПЛ». На жаль, він не зазначив при тім ані дня й місяця того донесення біскупа Франца Баркочі, ані його адресата. При всьому старанні його зміст перевірити й усталити дату мені не вдалося тоді у згаданих вгорі віденських Архівах це зробити. А позначене А. Годінкою донесення біскупа Франца Баркочі 1749 р. є для мене немаловажне. Бо коли так, то тоді воно потверджує переказ Михайла Ковалінського, що Г. Сковорода виїхав за церковника-дяка до Токаю таки з генерал-майором Федором Вишневським, а не з його сином полковником гвардії Ізмаїловського полку Гаврилом Вишневським, як це гадають, на мій погляд помилково, Дмитро Багалій і Микола Петров. Я переглянув також у Військовому Архіві наспіх каталог відділу «русіки» й замовив собі там для перегляду кілька томів актів, почавши від 1700 р. Їх перегляд тоді не був даремний для мене. В них я наштовхнувся на матеріали про домагання Москви, щоб Австрія видала їй гетьмана Івана Мазепу й Пилипа Орлика. Занотувавши сигнатуру тих матеріалів, я замовив їх опісля з Відня до Штуттгарту для використання.¹²

Наприкінці вважаю я за свій обов'язок ще раз торкнутися тут реєстру молоді з України, що студювала або достудійовувала в гімназіях і високих школах в Західній Європі. Перший крок для того я вже зробив. Не з моєї вини сталося так, що в тому моему списку не знайшла місця та наша молодь, що на протязі XVI—XVIII ст. студі-

¹² На основі цих матеріалів я написав такі статті: 1) Як Москва домагалася від Австрії видати гетьмана Мазепу, «Вістник», Львів 1939, річ. 7, кн. 4, стор. 263—65; 2) У справі царського «ордену Юди» в 1709 р. для гетьмана Івана Мазепи, там же, річ. 7, кн. 2, стор. 99—103; 3) Домагання Москви про видачу Пилипа Орлика (Австрії), там же, річ. 6, кн. 11, стор. 822—26.

ювала в Будапешті, Відні, Парижі, Пресбурзі, Римі й т. д. Наколи, з відомих причин, матрикули будапештського університету й тамошньої сербської гімназії, як теж матрикули колегії пияристів в Кошицях і протестантського ліцею у Пресбурзі є нині для їх використання ще недосяжні, то приступними для того є нині матрикули віденського університету й римських колегій. Їх використати, тобто вислідити в них, хто з нашої української молоді у Відні чи в Римі студював, є завданням, на мій погляд, молодих українських науковців; якщо б для того зайшла потреба, то навіть під керівництвом Українського Вільного Університету в Мюнхені. Під час перегляду матрикулів Віденського Університету і складання з них реєстру української молоді, що в ньому студювала, не слід обмежуватися XVI—XVIII століттями, але треба охопити в ньому теж XIX ст. включно може навіть до 1918 р.

На жаль, матрикули Паризького Університету з XVI—XVIII ст.ст. не збереглися. Натомість збереглися в тамошньому Архіві деякі матеріяли з так зв. земляцтв, як ось «Польонія» і «Германія». Можливо, що в тих земляцтвах перебував хто-будь з молоді з України. Переглянути матеріяли тих земляцтв є також завданням українських науковців.

ДОДАТОК

ЛИСТИ ДО МЕНЕ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

*що тичатъся моїх архівних дослідів у Німеччині від 1925 до 1938 р.
та написаних мною праць на їх основі.*

1. Вячеслав Липинський, дат. Reichenau N. O., 2. IV. 1925.

Високоповажаний Пане!

Дуже дякую Вам за прислану для «Хліборобської України» статтю, копії і фотографії листів. Ви непотрібно прохаєте вибачення, що пишете до мене, бо я на те й займаюсь громадськими справами, щоб про них листуватись. Коли б Ви раніше були до мене написали, я би Вам дав деякі вказівки для Вашої праці. Я просив п. Шемета, щоб він звернув Вашу увагу на мою «Україну на переломі», розділ IV (особливо ст. 46), ст. 158, а також 176-179. Не знаю, чи Ви перечитали ці місця. Коли так, то напишіть мені, чи Ви маєте якись документальні дані вважати, що в листі Гетьмана Хмельницького йде мова про Данила Виговського. Я думаю, і з моєї праці це ясно, що мова тут йде про Данила Олівенберга. Коли моя думка справедлива, то я виправлю це місце в Вашій статті, а також дещо додам, зробивши ссилку на «Україну на переломі». *Напишіть, чи згоджуєтесь на це.*

Щодо фотографій, то будьте ласкаві, замовте якнайшвидче (бо друку «Хліборобської України» вже кінчається) і пришліть тільки ці три фотографії, які до цього долучаю. *Інших не треба.* Долучаю також розмір, в якому вони будуть репродуковані в «Хліборобській Україні». Покажіть це фотографові, щоб він не зробив значно більших фотографій (трохи більше можуть бути). При чім іде про це, щоб вийшли якнайбільші букви, отже *порожній папір*, наприклад внизу листа В. Хмельницького, *можна не фотографувати.* Але *все, що написано на цих сторінках листів, мусять на фотографії вийти.* Щоб зменшити кошти, найкраще було б, коли б Ви були ласкаві зразу замовити для нас кліше, відповідно до долученого при цьому розміру. Коли фотографувати буде той сам, що робить кліше, то це значно дешевше нам обійдеться. *Напишіть, чи це можливо.* Як так, то гроші на кліше вшлемо Вам через п. Шемета, а він Вам, думаю, зараз же наперед зможе видати. Якщо це не можливо, то ми просили б прислати крім фотографій і негативи (добре запаковані), бо тоді дешевше коштує кліше.

Якщо фотографії будуть чіткі, то латинського тексту не будем друкувати. По використанні латинські копії Вам поверну. Напишіть, чи також повернути Вам рукопис Вашої статті і прислані фотографії.

Будьте ласкаві порахувати всі кошти, які Ви мали при переписуванні і фотографуванні. Кошти ці поверне Вам п. Шемет, а також гонорар за статтю. Про це пишу до нього одночасно.

Жду Вашої скорої відповіді і щиро вітаю Вас

Вяч. Липинський.

Р. S. Якщо будете замовляти кліше, то замовте б. л. не «сіткові» (ці дуже дорогі), а «крискові» — на останніх письмо дуже добре виходить.¹⁾

---

¹ Моя заввага до цього листа В. Липинського до мене: Коли я сказав у моїй статті, що лист гетьмана Богдана Хмельницького з дня 21 червня 1657 р. до курфюрста Фрідріха Вільгельма вручив останньому Данило Виговський, як його посол до нього, я не мав очевидячки ніякої рації, бо тим послом від нашого гетьмана до того курфюрста був дійсно отець Данило Грек, вневдовзі, як Данило Грек-Олівеберг, нобілітований шведським королем Карлом X Густавом. Само собою зрозуміло, що я до вказівки В. Липинського в його листі до мене відразу приєднався. В той час я ще не був ніяким вишколеним істориком, як таким, і ним не збирався навіть бути, хіба що принагідно істориком духово-культурного життя України. Річ у тім, що підчас моїх студій у берлінському університеті моїм головним фахом була педагогіка з її помічними науками, як ось етикою, психологією, соціологією й т. д. Цей фах вибрав я собі для своїх студій як колишній народній учитель і педагогічним студіям я присвятив аж шість семестрів. Моїми побічними фахами були тоді в берлінському університеті національна економіка та історія середньовічна й нова. З неї послухав я теж джерелознавство. Історія України була мені до того часу теж знана, але пересічно; в її деталях, навіть до доби гетьмана Богдана Хмельницького, я ще не добре розбирався. Щойно випадково віднайдені мною листи в Таємному Державному Архіві в Берліні до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма від гетьмана Богдана Хмельницького й Івана Виговського змусили мене відтак стати не українським педагогом, а українським істориком.

2. Вячеслав Липинський, дат. 9. IV. 1925.

Високоповажаний Пане Домете!

Вашого листа з д. 6. б. м. одержав. В імені нашого Союзу сердечно дякую Вам за пожертвувану «Хліборобській Україні» Вашу цінну розвідку, а в імені нашої Редакції дякую Вам, що хочете ласкаво допомогти нам у справі кліше.

Отже щодо кліше, то дуже просимо Вас замовити для нас тільки *самі кліше без фотографій*. При чім, коли листа Виговського можна зняти на одно кліше так, щоб він вийшов виразно (це скажуть Вам в клішарні), то просимо тільки *два* кліше, коли ні — то три. Кліше ці фірма хай вишле на мою адресу (W. Lipinsky. Reichenau Nieder-Osterreich), а для Вас хай зробить кілька пробних одтисків — це будуть неначе фотографії. Ще раз підкреслюю, що кліше (коли можливо) мають бути *крискові*, а не сіткові. Що до грошей на кліше пишу одночасно до Сергія Михайловича, щоб передав Вам.

Ви мені не відповіли, чи згоджуєтесь, щоб при виправці Виговського на Олівенберга дати ссилку на «Україні на переломі». *Напишіть про це*. Набудуче, коли при Ваших історичних працях зустрічатиме якінебудь сумніви, будьте ласкаві звертатись до мене, все радий буду, чим зможу, допомогти Вам. Коли переглядатиме документи, що відносяться до Гетьмана Дорошенка, то зверніть увагу на його лист до Курфюрста, знайдений в Кракові й опублікований Кривецьким в «Записках Наук. Тов. ім. Шевченка» (т. 117-118 р. 1913)

Шкода, що Ви тепер дуже зайняті, а то добре було б перевірити, як звався оцей Ахіллес. Про це є напевно у Пуффендорфа. В листі Виговського стоїть «Meupiso», — але це щось перекручене.

Що до підпису Хмельницького, то ясно стоїть «Cohor. Zarogoviunae», як зрештою і в листах до шведського Короля в тім часі підписувався. Отже так і оставимо, бо для історії і для читачів найкраще завжди: правда. Копії і фотографії по використанні відошлю Вам. Примірники «Хліборобської України» будуть Вам вислані.

Щиро вітаю Вас з Великодними Святами й бажаю Вам провести їх щасливо.

Ваш В. Липинський.

3. Вячеслав Липинський, дат. Reichenau N. O., 27. IV. 1925.

Високоповажаний Пане Домете!

Ваші листи з д. 13 і 23 б. м. я одержав і щиро Вам за них дякую. Вибагче, що через нездоровля і перепрацювання затримався з відповіддю на Вашого першого листа. Одповідаю по порядку.

Що до «філософії історії» нашої, то в коротких рисах, з *політично-державного погляду*, подаю її в цій V-ій книжці «Хліборобської України» (в своїх листах), яка тепер друкується. Крім того, давно вже маю намір написати *державну історію* України; як Бог дасть мені життя та здоровля, то по закінченню своїх «Листів до братів-хліборобів», зараз візьмуся до писання цієї державної нашої Історії. Але це річ не легка. Перш за все доводиться перероблять всю дотеперішню «соціально-культурну» схему і шукати масу

бракуючих і скрізь розкиданих матеріалів. Щиро тішуся, що Вас ці питання цікавлять, і що Ви, дасть Бог, будете це діло продовжувати, бо на писання такої історії вже в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління. З висловленою Вами потребою національного думання зовсім погоджуюсь, змінивши тільки його формулу, а саме: *думати через державу для нації*. Обосновання цієї формули в такій формі знайдете теж, як будете цікаві, в V-й книжці «Хліборобської України».

Дуже і дуже тішуся Вашими новими архівними цінними знахідками, а також хоч приблизним установленням прізвища посла курфюрстового на Україну. Було б дуже добре, як би всі ці документи Ви зібрали в одну розвідку для дальшої VI-ої книжки «Хліб. України». Друк VI-ої книжки ми почнем восени, отже ще маєте час. Про це, що Ви ці документи знайшли і подасте їх в слідуєчій книжці, додам згадку в цій Вашій статті.

Дуже раджу Вам, перед тим, ніж будете робити дальші досліди в Архіві, переглянути ті документи, які вже видані в «Архивъ Юго-западной Россіи», часть III-а, том VI, в «Памятникахъ издан. Кіевскою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ», том III, IV. Ці книжки дістанете напевно в берлінських бібліотеках.

За замовлені кліше і за всі Ваші клопоти в цій справі велике й сердечне Вам спасибі в імені нашого Видавництва. Кошги за кліше, пересилку і т. д. поверне Вам Сергій Михайлович Шемет, якому ми гроші для Вас перешлем, як тільки одержимо од нього рахунок.

П. Ципріянович під цю хвилину у Відні сидить у друкарні і робить коректи та доглядає за друком нашої книжки. Ваш привіт йому перешлю.

Бувайте здорові, бажаю Вам щиро успіху в Вашій праці і сили видержати тяжкі умови нашого сучасного життя.

Ваш В. Липинський.

4. Вячеслав Липинський, дат. Reichenau N. O., 25. VII. 1925.

Високоповажаний Пане Домете!

Велика шкода, що Ви зразу не написали мені, що крім листів Гетьманських, можете дати до V-ї кн. і ці, далеко важніші ніж листи, документи. тепер V к. вже видрукувана і додати до неї нічого не можемо. Бо, як Ви 23. IV. писали мені, що інші документи Ви тільки ще збираєтесь переписувати і що дасте їх пізніше для VI книжки, то я, згідно Вашому бажанню, Вашу приписку до Вашої статті дав. Розуміється, було б краще умістити все в V-ту книжку. Крім того, у нас ще тоді були гроші, і ми може змогли б були тоді виплатити Вам бажаний гонорар. Тепер всі інші гроші пішли для друкарні і ми абсолютно не маємо змоги виплатити Вам гонорар за статтю для VI книжки. Велика це для нас прикрість, що документи ці таким чином Ви будете змушені віддати іншому видавництву.

При нагоді повертаю Вам з подякою офіційльні копії листів, а також Ваші фотографії. V книжка зараз по виході буде вислана Вам в кількох примірниках.

Бажаю Вам всього найкращого

В. Липинський.

5. Вячеслав Липинський, дат. Reichenau N. Ö., 16. IX. 1925.

Високоповажаний Пане Домете!

Вашого листа з д. 5. б. м. одержав. Вибачте, що не одписав зараз і що пишу коротко, але недуга примушує мене виїхати цими днями до лічниці, і перед виїздом часу маю дуже мало.

Справа з документами, які Ви знайшли, вияснена вже Вашим листом і моїм листуванням з Сергієм Михайловичем. Ніякого жалю до Вас, ані гніву не маю і прошу Вас більше про це не думати. Надіюсь, що знайдені Вами документи разом з розвідкою побачимо, дасть Бог, в VI кн. «Хліборобської України». Вона вийде ще не скоро, отже часу на всестороннє, докладне й сумлінне опрацювання цієї так незвичайно цікавої і так важної теми маєте багато.

Чув я похвали про працю, написану Вами на німецькій мові. Сердечно тим тішуся. Якщо ця праця Ваша буде надрукована — буду Вам дуже вдячний, коли пришлете мені її для перечитання.

Чи одержали всі три примірники «Хліборобської України»? Коли б Вам треба було більше — напишіть, зараз Вам вишлемо. Написати про це можете до п. Циприяновича (адреса: М. Zyprianowytch, Reichenau N. Ö. Osterreich) або пишучи до мене. Моя адреса остається ця сама — листи мені будуть пересилати до лічниці.

Шлю Вам сердечний привіт і бажаю всього найкращого

Ваш В. Липинський.

6. Вячеслав Липинський, Дат. Neu-Finkenkrug, 20. III. 1927 (листівка).

Високоповажаний і Дорогий Пане Домете!

Востане, як ми бачились з Вами, Ви мені обіцяли, що приїдете в четвер. Тому я Вас ждав і мав надію, що побут у мене в цей самий день студентів ми використаєм для початкового обміну думок з приводу Вашого реферату. Щодо Вашого приїзду — то для мене було б найзручніше, якби Ви приїхали в понеділок 28-го с. м. пополудні 3.28. Якби цей день для Вас не підходив, то повідоміть мене.

Ваш В. Липинський.

7. Вячеслав Липинський, дат. (Neu-Finkenkrug), 20. V. 1927 (листівка).

Дорогий Пане Домете!

Статтю Вашу оце тількищо одержав. Якщо хочете її мати в понеділок рано, то будьте ласкаві приїхати до мене в понеділок потягом, що виходить з Lehrer Vnf. 10.00, а приходять сюди 10.38 *передполуднем*. Я волів би передати Вашу працю Вам особисто, бо, може, ще знайдуться якісь замітки, про які треба буде поговорити.

Отже, до побачення в понеділок.

Ваш В. Липинський.²⁾

---

² Мої завваги до листівок В. Липинського до мене під ч. 6-7, як теж його листів до мене під ч. 4-5.

8. Вячеслав Липинський, дат. Neumarkt in Steiermarkt, 10. III. 1928 (листівка).

Дорогий Пане Домете!

Сердечно дякую Вам за прислану Вами відбитку Вашої праці. Вибачте, що так пізно шлю Вам цю подяку. Останніми часами недуга моя мучить мене ще більше новими ускладненнями.

Писав мені М. В. Кочубей, що Ви хотіли б знати мою думку з приводу зроблених Вам пропозицій щодо Ваших праць. На жаль, він мені не пише, хто саме, яка установка робить Вам ці пропозиції і про які Ваші праці мова: ті, що вже надруковані, чи ті, що готуєте до друку. Отже, напишіть мені про все детально, тоді зможу поділитись з Вами своїми думками в цій справі. Сердечний Вам привіт

Ваш В. Липинський,

9. Вячеслав Липинський, дат. Neumarkt in Steier., 12. IV. 1928 (листівка).

Дорогий Пане Домете!

Вашого листа з д. 13 III. я одержав. Вибачте, що через недугу, забарився з відповіддю. — Щодо зібраних Вами матеріалів, то, розуміється, було б найкраще видати їх в «Записках Укр. Інст.». Але, як це неможливо з браку коштів, то краще видати їх хоч би в Києві, ніж зовсім не видавати Рішаючий голос в цій справі матиме, отже, проф. Дорошенко, до якого поради треба Вам застосуватись.

З радістю вичитав я в Вашому листі, що Ваша праця росте. Буде мені дуже приємно її прочитати й поділитися з Вами думками, як її мені пришлеть. З наступаючими Великодніми Святами шлю Вам сердечний привіт. Христос Воскресе!

Ваш В. Липинський.

Взимку 1926/1927 р. я розпочав писати свою невеличку працю на основі інструкції курфюрста Фрідріха Вільгельма для свого посла на Україну А. Ахіллеса-Майна з дня 21 листопада 1657 р. й реляції останнього з дня 30 травня 1658 р. Написавши ту працю, до речі, за вказівками самого В. Липинського, я надіслав її йому на розгляд до «Нового Фінкенкругу» (недалеко Берліну), де він по своєму переїзді з Австрії, як член колегії Українського Наукового Інституту в Берліні, мешкав. Він мою працю перечитав, поробив в ній помітки і для їх обговорення зі мною особисто він запрошував мене кілька разів до себе на своє приватне мешкання, щоб мені вказати на помилки в моїй праці та порадити, що з неї треба викинути. Так він передавав мені свій багаточисельний досвід історика. Відтоді залишилися в моїй пам'яті дуже виразними такі його поради й вказівки: історичні джерела подавати у своїх працях такими, як вони написані; всі свої оригінальні праці опубліковувати не в чужій, а у своїй рідній мові, пильнувати виразності, логічної чіткості вислову. Незабутньою для мене залишилася також така його порада: «Коли Ви перепишете свою відповідну працю кілька разів, то при тому усунете її недоліки, і вона стане кращою». Після таких порад і вказівок появилася моя праця під назвою: Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин друг. полов. XVII в., «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні», Берлін 1927, т. I, с. 113-139, з додатком: Інструкції курфюрста Фрідріха Вільгельма для свого посла на Україну А. Ахіллеса-Майна з дня 21 листопада 1657 р. та реляція останнього йому з дня 30 травня 1658 р. Редакція тих «Записок» прізвище «Виговський» транскрибувала «Wyhoffski», хоч в оригіналі було написано «Wyhowsky», за це я мусів вислухати від С. Томашівського «патер ностер», бо він ту реляцію в копії мав від мене в подарунок і був тоді в курсі написання зазначеної ото вгорі моєї праці.

10-11. Вячеслав Липинський, дат. Badegg, 27. XI. 1928. З цього листа наводжу тут лише два винятки

Дорогий Пане Домете!

«Дуже мені прикро, що я так довго задержав у себе Вашу працю».

«Взагалі праця Ваша мені дуже сподобалася. Як в оперованні матеріялами, так і в стилі, значно вже простішому і тому більше ясному, видно у Вас значний поступ. Від щирого серця бажаю і далі йти в цьому напрямі та збогачувати нашу державницьку історичну науку».³⁾

---

³ Моя заввага до цього листа В. Липинського. Моя праця, про яку він згадує в ось цьому його до мене листі, зветься: «Участь німців у війні Польщі з козаками». Вона написана мною популярно, очевидно, теж місцями на основі моїх архівних знахідок і стосується виключно до доби гетьмана Богдана Хмельницького. Два її розділи — від «Жовтих Вод» і «Під Зборовом» — були надруковані відтак у львівському «Поступі». Третій її розділ — «Під Берестечком» — переловила у Львові польська цензура й він пропав. До оброблення четвертого розділу цієї моєї праці я вже не брався, і тому вона не є закінченою.

12. Вячеслав Липинський, дат. Badegg, 17. V. 1929. З цього листа наводжу тут лише оден виняток:

Дорогий Пане Домете!

«Те, що оповідав Вам проф. Щербаківський, могли б доповнити й інші, що мене знали і говорили зі мною на українські політичні теми ще перед війною (1914, мое). Але розуміння для політичного передбачування і політичної підготовчої праці не лежить, на жаль, в українській вдачі. Не слухали мене тоді, не хочуть слухати й тепер. Всі мої заклики до єдності й солідарності в гетьманських рядах, без чого політична акція по упадку большевиків буде немислима, пропадають марно так само, як пропали марно мої заклики з-перед війни до підготовки клича української державної самостійності в її єдино можливій формі українського монархізму» — гетьманату (мое).⁴⁾

---

⁴ Моя заввага до цього листа до мене В. Липинського. Український Науковий Інститут в Берліні для своїх докладів в ньому запрошував також професорів Українського Вільного Університету у Празі, в тім числі ото теж проф. Д. Щербаківського, археолога. Користуючись такими викладачами, Українське Академічне Товариство при Українському Науковому Інституті, що об'єднувало тоді собі молодих докторів і студентів, просило їх дати йому виклад на тему узагальнюючого характеру. Проф. Д. Щербаківський мав виклад про сенс писанок на Україні. Після викладу я мав розмову з ним, за «чаєм» про се й те, як теж про В. Липинського, якого він особисто знав. І тоді я довідався від нього про політичні погляди Липинського ще перед війною 1914 р., і проте я написав йому. Він відповів своїм листом з дня 17 травня 1929 р.

13. Вячеслав Липинський, дат. (Штемпель пошти Тобельбад), 7. XI. 1929 (листівка).

Дорогий Пане Домете!

Сердечно дякую Вам за Вашу картку з Дрездену. Досі не зміг написати до Вас через недугу й різні прикрі клопоти. Якщо картка ця застане Вас ще в Дрездені, то *дуже раджу Вам* пошукати там за джерелами до біографії Стефана Немиріча (брата Юрія), що був генералом артилерії В. Кн. Руського за Гадяцької Угоди, а потім в характері генерала артилерії перейшов на службу до Саксонського Короля й помер в Дрездені. Мою монографію про нього певне знаєте. Було б дуже добре, якби Ви її доповнили, тим більше, що там можете знайти в зв'язку з Немирічем й інші цікаві матеріали.

Бувайте здоровенькі й напишіть, як Вам удалося то знайти.

Ваш В. Липинський.⁵)

---

⁵ Моя заввага до цієї листівки В. Липинського. Її я дістав не у Дрездені, але вже в Берліні й тому пораду В. Липинського щодо Стефана Немиріча не зміг у Дрезденському Головному Архіві виконати. Через брак зайвого гроша я про був тоді у Дрездені лише біля двох тижнів. Вся моя увага в тамошньому Головному Архіві була звернена виключно на добу Богдана Хмельницького, хоч, правда, як Юрій Немиріч, так і його брат Стефан Немиріч, належали обидва ще також до цієї доби. Я маю в посіданні ще пару листів від В. Липинського, але вони будуть опубліковані мною чи іншими установами де-інде.

14. Редакція «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», дат. Львів, 7. III. 1925.

Високоповажаний Добродію!

Лист Б. Хмельницького до курфюрста з 21. VI. 1657 р., оскільки мені відомо, не був публікований (з цієї дати знаю тільки лист гетьмана до Карла Густава — Арх. ЮЗР, III, 6, с. 303-4); щодо листа Виговського з 11. III. 1658, не можу певно сказати, але більш правдоподібно, що він теж не був виданий.

З пошаною (підпис за редакцію).

15. Наукове Товариство ім. Шевченка, дат. Львів, 28. IX. 1932.

Високоповажаному Панові Др. Дометові Олянчинові в Берліні.

На засіданні Історичної Секції НТШ дня 24. с. м. прийнято Вашу працю про Конрада Гільденбрандта та його подорож до друку у виданнях НТШ, з тим одначе, що Ви, Пане Докторе, предложите ще копію самого тексту подорожі у тих частях, що відносяться до України, яка буде видана як додаток до Вашої праці. Друк її появиться, правдоподібно, шойно за рік.

З належною пошаною
Мирон Кордуба, директор секції.

16. *Мирон Кордуба*, дат. Варшава, 20. II. 34.

Вельми Шановний Пане Докторе!

Витяг: «Вашу працю про Данила Олівеберга я отримав у Львові на кілька днів перед від'їздом до Варшави 15-го січня с. р. На засіданні Істор.-Філософ. секції Наук. Тов. приділено мені її до зреферовання. У Львові її прочитати я вже не мав часу, до Варшави не брав зі собою, бо по дорозі з пакунками ріжне може бути, отже, чужого рукопису не міг брати на свою відповідальність. Десь коло 15 марта піchnуться Великодні ферії, я знова поїду до Львова, де перебуває моя родина, тоді перечитаю і зреферую. Тема Вашої праці дуже мене цікавила, бо постать Данила Грека в Хмельниччині доволі загадочна. Коли не буде вигляду видрукувати її в короткім часі у виданнях Наук. Тов., постараюся пристроїти її у виданнях Укр. Інституту у Варшаві. Очевидно, коли не треба буде яких більших поправок або змін».

Щиро Вас здоровлю

Мирон Кордуба.

17. *Мирон Кордуба*, дат. Львів, 3. IV. 1934.

Вельмишановний Пане Др!

Витяг: «Тими днями я реферував Вашу працю на засіданні Секції, і Секція признала її пригожою до друку зі змінами, які я запропонував». «Важним плюсом Вашої роботи вважаю нові відомості про переговори (гетьмана Богдана Хмельницького, мое) з Бранденбургією і подробиці з побуту Данила в Прусії (1656/57). 15-го квітня вертаю до Варшави і там переговорю з Інститутом; може вдасться Вашу роботу там примістити, тоді вона вийшла би значно скорше».

Щиро здоровлю Вас і бажаю веселих свят

М. Кордуба.

18. Редакція «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», дат. Львів, 6. IX. 1935.

ВШановний Пане Докторе!

Витяг: «У відповіді на Вашого листа з 24. IX. повідомляю Вас, що до чергової книги Записок, що тепер іде у друк, піде Ваша стаття про *подорож Гільдебрандта*. Що ж до великої праці про Данила Олівеберга, то, на жаль, нема тепер ніяких виглядів, щоб праця могла діждатися публікації задля її великих розмірів — до 9 аркушів. Протягом цілого року Наук. Т-во видає усіх істор. праць ледви 10-12 аркушів і тому містимо тільки невеликі розміром статті 1-2 аркушів. Нема також надії, щоб у близькому часі відносини поліпшилися, — отже б. л. виришіть, що з працею робити. Може б її надрукував варшавський Наук. Інститут або Берлінський Інсти-

тут або Прага? Прошу нас повідомити, що з працею зробити, бо годі нам її в архіві тримати. І при дальших Ваших працях візьміть під увагу, щоб давати тільки коротенькі праці (1-2 арк.) на дуже інтересні теми, — тільки тоді можна рахувати на друк. У нас багато праць лежить від років без надії на видання». «Додатки до Олівеберга приложив до праці».

З поважанням

(підпис за редакцію).

19. *Мирон Кордуба*, дат. Варшава, 2. IV. 1936.

Вельми Шановний Пане Др!

Витяг: «Пишу до Вас вдруге. Зараз після отримання Вашої картки (30/III) написав на подану данцігську адресу, але сей лист дістав нині назад зі завіткою „verreist“. Отже пишу тепер до Кенігсбергу. Як вам відомо, я зреферував, на Ваше бажання, видання Вашого „Олівеберга“ у тутешнім Укр. Наук. Інституті, але, стрінувшись з не дуже прихильними настроями, волів відослати рукопис назад до Тов. ім. Шевч.».

Щиро Вас здоровлю
М. Кордуба.

20. *Franz Babinger*, дат. Würzburg, 18. IX. 1936.

Sehr geehrter Herr Doktor!

Wie ich höre, befassen Sie sich mit den kosakisch-brandenburgischen Beziehungen im 17. Jhd. Mich interessieren (in ganz andrem Zusammenhang!) die Jahre 1656/8 und ich frage deshalb bei Ihnen höflichst an, ob Sie darüber etwas veröffentlicht haben, ganz gleich in welcher Sprache.

Hochachtungsvoll
Frz. Babinger.

21. *Franz Babinger*, дат. Berlin, 4. X. 1936. Auszug.

Sehr geehrter Herr Doktor!

„Ihren frdl. ausführlichen Brief habe ich dankend erhalten! Sofern Sie von Ihren Arbeiten noch überflüssige Sonderdrucke haben, so wäre ich Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir davon je einen zukommen liessen“. „Am meisten, offengestanden, interessiert mich Ihre leider ungedruckte Abhandlung über den Pater Daniel, über den ich gesucht habe. Das, was ich besitze, genügt zwar vollauf für meine Zwecke, aber ich wüsste gern noch mehr über diese seltsame Persönlichkeit. Ich bin erbötig, mich für die Drucklegung dieser Arbeit einzusetzen und zwar entweder in Polen oder Schweden. Ich glaube auch, dass es mir gelingen wird. Freilich müssten Sie sich entschliessen, sie *nicht* ukrainisch zu schreiben! Also entweder deutsch oder polnisch“. „Ich verfüge sowohl zu Polen wie zu Schweden über ausgezeichnete und wetreichende Beziehungen, weiss allerdings nicht, ob Ihnen das behagt“.

Ihr erg.
Franz Babinger.

22. Franz Babinger, dat. Krakau, 16. X. 1936. Auszug.

„Sehr geehrter Herr Doktor!

Ihre frdl. Zeilen habe ich gestern kurz vor meiner Abfahrt aus Bln erhalten und danke Ihnen dafür. Ich bin morgen, Samstagabend, in Lemberg und habe vorhin an die Ševčenko-Gesellschaft geschrieben“. Ich hoffe, Herrn Redakteur anzutreffen und will „mit ihm Ihre Angelegenheit besprechen“.

Mit allen guten Wünschen und Empfehlungen
Ihr erg. Frz. Babinger.

23. Franz Babinger, dat. (Bukarest), 20. X. 1936. Auszug.

„Sehr geehrter Herr Doktor!

Ich war also vorgestern (Samstag) während meines Lemberger Aufenthaltes in der Ševčenko-Gesellschaft“. Den Herrn Bedakteur, „trotz vorheriger Ankündigung meines Besuches nicht antraf“. „Hingegen traf ich den Sekretär der Gesellschaft, mit dem ich mich unterhielt und der mir versicherte, dass Ihre Arbeit noch in diesem Jahre gedruckt werde. Inwieweit ich natürlich diesen Zusicherungen Glauben beimessen darf, weiss ich nicht, doch macht der betr. Herr einen sehr sympatischen und zuverlässigen Eindruck“.

Mit allen guten Wünschen für Ihre Studien und besten Empfehlungen

Ihr erg. F. Babinger.

24. Редакція «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», дат. Львів, 13. XII. 1936.

ВШановний Пане Докторе!

Витяг: «Видавнична справа в НТШ. за ці місяці не посунулася зовсім вперед. Посольство Веллігове лежить у друкарні і має прийти на чергу, врешті, цього місяця, — чи це здійсниться, побачимо. В кожному разі ця праця появиться у цьому найближчому томі Записок.

Для праці про Данила Олівеберга я дальше не бачу видавничих можливостей, з причини її великих розмірів. Не знаю, на якій основі проф. Бабінгер запевняв Вас, що йому обіцяно, що цього року праця піде до друку... «Не одна Ваша праця лежить, але й кілька інших праць, присланих ще давніше, цю їх, через розміри їх, видати не можливо». «На цьому кінчаю, — коректу Веллінга накажу Вам переслати».⁶⁾

---

⁶ Отже, через невідрадні фінансові труднощі для видань наукових праць в «Науковому Товаристві ім. Шевченка» після I-ої світової війни, моя праця про Данила Олівеберга не була в них надрукована. Також, не зважаючи на пропозицію М. Кордуби, не захотів видати її «Український Науковий Інститут» у Варшаві. Завдяки блаж. пам. пок. Василеві Сімовичу мені вдалося ту свою працю про Данила Олівеберга в 1943 р. зі Львова врятувати. Опісля, у другій її редакції, я, з наївності післав для друку до Праги. Але вже було запізно. Моя найкраща історична праця там не була видана й мабуть пропала. Ілюструю кінець її трагедії листами В. Сімовича, Д. Дорошенка й Д. Антоновича, додаток 25-28.

25. *Василь Сімович*, дат. Львів, 1. III. 1943.

Дорогий Домете!

Ваш лист дістав я місяць тому, але не відписував, бо треба було добре покопатися в матеріялах НТШ, щоб дошукатися Вашого рукопису. Нарешті, ми його віднайшли, і він відходить сьогодні рекомандованим листом. Отже, будьте спокійні, доведеться Вам трохи почекати, бо посилки йдуть довше.

Дуже дякую за запитання про наше життя, обидвоє ми здорові, привітання Ваші передав як слід. Що робите Ви, як Вам поводить, коло нас — як звичайно, що може бути цікавого в таких тяжких часах війни. Працюю в Українському Видавництві, дружина за хазайством, і так ідуть день за днями. Старіємося і більш нічого.

Здоровлю щиро
В. Сімович.

26. *Дмитро Дорошенко*, дат. Прага, 9. III. 1943.

Дорогий Домете Герасимовичу!

Витяг: «Одержали ми від Вас листи, і я, і Євген Семенович (Вировий, мое). Ви спізналися на рік, на два. Як би Ви надіслали рукопис рік-два тому, то вже давно він був би виданий, тепер же обставини такі, що цензура держить наукові праці місяцями — й не пускає. Нема й паперу, чи краще сказати, не дають на нього приділу. Ще белетристики сяк-так пропускає, та й з нею що далі, то все підімче (?), а вже з науковими виданнями, то й зовсім скрутно. Оце робимо справу, даємо до цензури другий том «Наукового Збірника» Укр. Унів-ту, побачимо, що з нього вийде. Як що будуть якісь добрі авспіції, тоді можна було б спробувати й Вашого Данила Олівєберга подати».

27. *Дмитро Антонович*, дат. Прага, 11. V. 1943.

Високоповажаний Пане Докторе!

Витяг: «Маю за шану Вас повідомити, що Вашого ласкавого листа від 21. IV. 1943, скрипт Вашої праці і шістсот марок (6000 чеських корон) я отримав. На листа даю відповідь; працю, згідно з Вашим бажанням, передав Д. І. Дорошкові, а гроші скарбникові Т-ва Історично-Філологічного в Празі д-ру проф. І. Панкевичеві.

Крім того, маю довести до Вашого відома, що в засіданні І.-Ф. Т-ва сьогодні Вас одногосно закритим голосуванням обрано дійсним членом Т-ва. Тепер немає перешкод для друку Вашої праці. Порядок друку у нас такий: Ваша праця буде надрукована в VI томі праць нашого Т-ва, який подаємо до цензури в половині червня цього року. Крім надрукування в Працях, ваша праця вийде відбиткою, які у нас мають вигляд окремих видань. Звичайно відбиток робимо півсотні, коли Вам треба більше, то будьте ласкаві попередити. Передаючи Д. І. Дорошкові Вашу працю, ми з ним домовилися просити Вас, щоб Ви погодилися скоротити її заголовок. В такій формі, як подано у Вас, заголовок має бороковий стиль XVII століття... Я особисто

наше козацьке борокко дуже люблю, і воно відповідає до доби, якій присвячена праця, але все ж вона дуже виломлюється із звичаїв ХХ ст., коли працю писано. Мені здається, що в заголовці досить сказати „Дипломатична діяльність Данила Грека”».

«Прошу Вас, Пане Докторе, прийняти вияви моєї правдивої до Вас пошани, відданий Вам

Д. Антонович».

28. Дмитро Антонович, дат. Прага, 3. VII. 1943.

Високоповажаний Пане Докторе!

Прийшов час подавати Вашу роботу до цензури. Але в останню хвилину нас взяли сумніви, чи єсть у Вас копія Вашої праці, бо наша цензура — установа дуже непевна. Коли у Вас другої копії не зосталося, то ми повинні будемо дати Вашу працю до переписки, що зробить прикру задержку. Тому дуже Вас прошу, з першою ж поштою черкнути мені листівку, чи Ви копію маєте, чи ні.

Дати точні для документів у примітці, де вони знаходяться, дасте при коректі.

З найбільшою пошаною відданий Вам

Д. Антонович.⁷)

---

⁷ На цей лист Д. Антоновича я відповів, що копії з своєї праці про Данила Олівєберга не посідаю, бо, не маючи машинки до писання, писав її своєю рукою. Очевидячки, цей прикрий факт став цілком на перешкоді її появи друком навіть на переломі 1943/1944 р. Останній воєнний рік був вже закритичний для якихбудь наукових видань. Як відомо, мого промотора до видання моєї праці про Данила Олівєберга, Д. Антоновича, большевики у Празі відразу арештували, продержали в себе під терором цілу ніч і на другий день рано пустили його до свого мешкання, і він подорожі до нього вмер від розриву серця. Його особистість залишилася для мене незабутньою.

29. Ганс Кох, дат. Познань, 25. VII. 35.

Вп. Пане Добродію!

Щиро жалую, що ми не могли стрінутись, так, як я вже 2 тижні в дорозі і сперва (?) десь біля 1. падолиста думаю вернутись. Тим часом прошу, однак, у всіх справах книжок або наукової літератури звернутись до мого співробітника, П. Дра Гоодмана, якому я Вас одночасно поручаю. В нього дістанете і адресу П. Думіна, б. члена УГА, що зараз мешкає в Кенігсбергу, а наднях приїде туди, мабуть, також Др. Антонович.

Щодо матеріальної помочі я, очевидно, зараз нічого не можу сказати, але дуже радо почую, що Вам потрібно.

— Не маючи, однак, змоги вже тепер обіцувати деякі конкретні рішення —

Остаюсь зі щирим привітом

Ваш Проф. Ганс Кох.

ПИТАННЯ ІСТОТИ НОВЕЛІ

Пристаюючи до нашої праці, насамперед мусимо спинитися на тих категоріях поетики, якими нам доведеться в досліді оперувати, мусимо вяснити, що ми розуміємо під новелею та оповіданням.

Цілий ряд дослідників підкреслюють, що вичерпного визначення поняття новелі ще й тепер не дано. Так, напр., J. Klein („Geschichte der deutschen Novelle von Goethe bis zur Gegenwart“, Wiesbaden, 1960), констатує: „Unleugbar herrscht auch heute noch viel Unsicherheit, was eigentlich eine Novelle ist“.

Труднощі для докладного і повного визначення жанру, на нашу думку, полягають не в недостатці уваги до нього, але в тому, що вічна, замкнена в собі «норма» жанру неокреслювана з самої своєї природи, якщо бажається триматися дійсних літературних фактів. На перешкоді до ідеального нормативного визначення жанру новелі стоять причини: 1) змішування жанрів; 2) історичний розвиток жанру крізь різні літературні стилі; 3) національна специфіка літератур.

Та все таки треба визнати, що *приблизно* ідеальне визначення жанру, таке, яке охоплювало б різні епохи літературного розвитку й різні національні літератури, можна подати. Застиглої норми немає і не може бути. Але є визначення, що наближають нас до нормативної досконалости, і завдання літературознавства полягає в тому, щоб по змозі загальне визначення щораз більше уточнювати.

Наш розгляд можна б почати наведенням найпоширенішого (і найелементарнішого) визначення новелі, яке ми знаходимо в Енциклопедії „Der Große Brockhaus: Novelle (ital. ‚Neuigkeit‘), eine kleine Erzählung, meist in prosaischer Form... eine knappe, scheinbar rein sachliche Darstellung einer einheitlichen, bedeutenden „unerhörten Begebenheit“, die in dem äußeren oder inneren Schicksal des Helden eine entscheidende Wendung herbeiführt“ (Bd. 13, Lpz. 1932, S. 528).

Серед численних визначень новелістичного жанру отут наведене належить до числа кращих. Це визначення має в собі, хоч і не досить підкреслене, основне зерно всіх вдалих визначень, те зерно, на яке вказав ще Гете, який перший поспробував дати чітке розуміння нашого жанру: «нечувана подія». Та знаходимо у наведеній формулі й окремі невлучності. Навряд чи виправдується вислі „meinst prosaischer form“, адже відомо, що в останніх століттях новеля повністю належить до прози. Вислів „scheinbar sachliche Darstellung“ можна було б ужити саме в супроводі „meist“, бож не раз знаходимо в новелях такі зразки стилізації, які висуюють на передній плян ліричне насвітлення події, яке може дати невиразність контуру змалювання «події» або й замінити зовнішню подію подією душевною, переживанням, окреслюючи які, здебільшого, трудно застосувати визначення — „Sachlich“. Наведена нами з Брокгавзу формула потребує більшого розгорнення, спрещування й доповнення, до чого ми й переходимо.

Дослідники раз-у-раз підкреслюють специфіку новелі в тому, що не цілість життя людини охоплює вона, а тільки один якийсь кризовий, відзначний момент (А. Hirsch: „Der Gattungsbegriff ‚Novelle‘“. Berlin 1928, S. 61). Зате в зображенні цього моменту може виявитися щось загальнолюдське, що заслуговує на увагу. От саме тут і виявляється ідейний зміст новелі. У визначних новелістичних творах ідея новелі має бути захована в отому «кризовому» образі, має містити в собі ідею, будити думку читача, штовхати його на глибші висновки, незримо підводити його до *чуттєвого думання*.

Дуже цікаво було б встановити, як новеля своєю формальною специфікою обмежує і дає простір ідейному змістові. Здається, це питання дотепер в літературознавстві взагалі виразно ніхто не ставив.

Проблема ідейності новелі в советській поетиці завжди наголошується і завжди без встановлення зв'язку між законами новелістичної творчості й ідеєю.

Західне літературознавство, як і російські формалісти питання ідейності здебільшого обходили, що треба пояснити впливом авторитету Гете, який в „Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten“ висловився, що в новелях треба «лишити розум у цілковитому спокої».

На ревізію цього становища, яке геть часто не виправдується і не виправдувалося літературною практикою, передусім і у самого Гете, наважився щойно інший німецький авторитет у царині новелі, Пауль Гойсе, який зазначив, що в добрій новелі її зміст мав би бути сконцентровано поданий одною фразою, розумів він під цим, очевидно, спеціальне підкреслення ідеї.

Чи так воно повинно бути в кожній добрій новелі, можна в цьому сумніватися. Коли ідею висловлено у прямій формі, ми в праві говорити про тенденційний тип новелі, який може сполучатися з художністю, але не обумовлює її. Здебільшого ідея виступає в новелі захо-

вано й дає читачеві можливість до застанови. За приклад такої ідейної новелі можна б уважати «Ніч Клеопатри» Т. Готьє. (Theophil Gautier). В одній короткій пригоді єгипетської цариці Клеопатри, у здійсненні її мрії про могутнє пристрасне кохання, показано, немов у соці, блиск і мізероту античної культури з її великими архітектурними пам'ятниками, з гігантською творчою фантазією мистців, з вражаючою організованістю спільноти, з одного боку, і з безкраїм деспотизмом огорнених німбом святости володарів, що посідаючи казкові багатства, у повну ніщоту своїх підвладних обертають, знищують себе духово тягарем своєї влади й не здібні на великі людські почуття, такі як справжня, не сласно-розпусна, а глибока і чиста любов чоловіка до жінки, з другого боку. Ані ставлення Гете, ані Гойсе до проблеми новелі не може бути прикладене до «Ніч Клеопатри». Ідея в цьому творі є, але її не випнуто ніяким окремим реченням, вона так само многогранна, як многогранним є художній образ кожної видатної новелі.

Але повернімося до формальних, більш-менш розроблених елементів поетики нашого жанру, намагаючися сконденсовано подати досліджене та уточнити й доповнити все це в тій мірі, в якій ми бачимо до цього можливість і потребу з огляду на характер нашої теми.

Новеля має свій структурний тип. Ряд німецьких дослідників, услід за Л. Тіком, вважають за характеристичну прикмету кожної новелі так званий Wendepunkt. Тік твердив, що в новелі існує поворотний пункт, в якому вона несподівано повністю міняє напрям. Ще перед Тіком Август В. Шлегель вказував на цю ж таки особливість новелі. В розумінні останнього зворотний пункт новелі має бути таким, щоб собою унаочнював увесь попередній біг твору, стягаючи весь матеріал новелі навколо себе.

Для нас є безсумнівним, що новеля має нести в собі несподіванку, без неї новеля розсипається, тільки несподіванка в силі розвинути і втримати відчуття «надзвичайности» подій і людей. Але саме поняття Wendepunkt, тобто повороту, звороту в розвитку сюжету вважали б ми не типовим для новелі. Воно може бути, як наприклад, у новелі Винниченка «Записна книжка», але його частіше може й не бути. Треба б замість цього говорити про кульмінаційний пункт, тісно зв'язаний з несподіванкою, що, як побачимо далі, у деяких знавців новелі знаходить назву «ефекту». Якщо новелю можна б було уявити у вигляді графічної схеми, то довелось б креслити лінію, що поступово підноситься від поземної площі і раптом спиняється, але не пасувала б тут лінія, яка в певній точці завертала б у попередньому напрямі. І якщо б ми захотіли згідно з нашою схемою, уявити новелю, то поземна площина становила б звичайну емпірику життєву, вічний побут, а стремління лінії вгору символізувало б наростання напруги в

мистецьки організованих і переусвідомлених фактах життя, які ведуть до верхів'я, до «ефекту».

Навряд чи є тут потреба спинятися на так званій Falkentheorie, вона ще штучніша, як теорія Wenderpunkt, і вже і в німецькій літературознавчій теорії помітне заперечення цього поняття, (див., наприклад, критичні зауваги у F. Lockemann „Gestalt und Wandlungen der deutschen Novelle“. Mü. 1957).

Застосування так званої Falkentheorie в поетиці новелі слід би вважати за вираз німецького формалізму, і є скептичні голоси щодо цієї теорії (наприклад, у F. Lockemann'a). Однак, бодай у невеликій частині гарних новель прийом Falke знаходимо.

Назва Falke походить від новелі Боккаччо Джованні під назвою-5-й день, 9-те оповідання. В долі героя цієї новелі, лицаря Friedrich degli Alberighi, його сокіл відіграє особливу роллю: перший раз він символізує велику силу любови лицаря до дами, але й найбільшу лицареву життєву програ, другий раз згадка про сокола також символізує вийняткову любов лицаря, але повторна поява сокола дає також і істотний перелам у ході новелі.

Отож, у тому разі, коли явище, предмет, річ тощо є наділені властивістю при повторній появі новелі, міняти істотно хід самої новелі, маємо застосування прийому Falke.

Новеля, за Гіршем, позначена «досвідченим групуванням» матеріялу. Ця заувага видається нам дуже важливою. В ній виявляється підхід до цього жанру, як до найбільш вимогливого з епічних жанрів, як до вершини досконалости епіки, що є, без сумніву, правильне. Ця досконалість і досвідченість митця має показати себе саме в «групуванні» матеріялу, і групування тут має свою окрему жанрову логіку. З приводу цього образно і влучно висловився російський формаліст Айхенбавм: «Новеля тяжить до максимальної несподіваности фіналу, що концентрує навколо себе все попереднє... Усім своїм еством новеля... накопичує всю свою вагу на кінець. Немов металний набій, кинений з літака, він має ринути вниз, щоб з усією силою вдарити своїм вістрям в потрібну точку».

На потребу твердої кінцівки вказує і другий російський формаліст Томашевський (Томашевский. Поэтика, Ленинград 1925, стор. 197). Такий погляд стоїть також у цілковитій згоді з переконанням німецьких вчених, що його знаходимо у Гірша: „Von Anfang an strebt die Novelle zu einem notwendigen Schluß hin, der aus dem Mittelpunkt des Stoffes hervorgeht. Diese Angaben sind wichtig, weil durch sie die absichtvolle Formgebung, man könnte sagen Stilisierung des Lebensstoffes als eine Eigenart der Novelle hervorgehoben wird“ (Hirsch, S. 46).

У світлі цього новеля виглядає як вираз найощаднішого мистецтва, автор повинен уміти відкинути все випадкове, все, що затримує рух, він повинен уміти висловитися цікаво і дати читачеві відчуття руху

до катастрофи, до несподіваної, але й неминучої саме в одному визначеному попереднім ходом розповіді, розв'язки. І навряд чи можна виправдати погляд Томашевського, що новеля може мати і раптову або випадкову розв'язку. Це становище російського дослідника слід пояснити тим, що він новелі не відмежовує від оповідання.

Справжня новеля має архітектонічну стрункість, в ній кожна частина є цілеспрямована і кожна тісно зв'язана з іншими. Архітектонічну, так скажу, формулу новелі дав Печ (Petsch: „Wesen und Formen der Erzählkunst, Halle-Saale, 1934, S. 246): „Die echte Novelle verlangt raschen Einsatz, eine sprungweise, doch hinreißende und überzeugende innere Entwicklung und einen knappen vielsagenden Abschluß.“

Цілком аналогічну інтерпретацію «тайни архітектоніки» новелі дає визначний майстер американської новелі Едгар По, який пише: «Умілий мистець побудував оповідання. Якщо він розуміє справу, він не стане морочити голову над приладнуванням зображуваних подій, але обдумавши якийсь один центральний ефект, винаходить по тому такі події або комбінує такі епізоди, які найкраще можуть сприяти виявленню цього зарані обміркованого ефекту. Якщо його щонайперша сентенція не служить розкриттю цього ефекту, він послизнувся з першого кроку.

У всьому творі не повинно бути жодного слова, що прямо або побічно не стосується до задалегідь вибраного малюнку. Завдяки такому роду прийомам, згідно з зусиллями й умінням мистця, картина нарешті завершена, викликає в людині, наділеній достатньою мистецькою чуйністю, почуття повного задоволення».

В цій імпресіоністичній, але вдалій характеристиці мистецтва архітектоніки По підводить до завдання, яке така архітектоніка виконує. «Завершеність» картини має викликати почуття естетичної насолоди.

Цю властивість завершеності новелі помічено давно. Ще 1821 року Алексіс (нім. дослідник) вбачав специфіку жанру в «короткості, завершеності, заокругленості». Ми до цього додали б іще напруженість, інтенсивність зображуваного життя. Ця напруженість може бути не лише в динамічній зміні подій, але й у згущуванні, наростанні ліричного змісту твору. „Das Ereignis, — як каже Klein, — kann nach **innen** verlegt werden, so daß an seine Stelle eine Haltung tritt, die sich ständig verschärft . . .“ (Klein, Geschichte der deutschen Novelle, S. 5).

Як бачимо, що глибша аналіза природи новелі, то більше виявляється, що формальні елементи жанру зазублюються із формами сприйняття з боку читача. І зовсім не випадкове те, що ряд дослідників вказують на конечність особливої мистецької переконливості цього гатунку творів. «Нечувана» подія, особлива і вражаюча, має бути подана так, щоб читач переконався в її правдивості. Тут закладена внутрішня діалектика жанру. Мистецький образ, закладений в новелі, мусить бути настільки універсальний, що має так чи інакше заторкати стру-

ни душі читача, розбуджувати в ньому ті чи інші аналогії з його власного життя, в новелі читач має неможливо знайти самого себе, якусь частку своїх переживань і життєвого досвіду, лише піднесених на щабель тієї ідеальної інтенсивності, яка ушляхетнює самого читача, витончує комплекс його суб'єктивного «я».

Оця вимога переконливості є критерієм мистецькості, алеж яким важким і вимогливим! Тут криється, на нашу думку, і обмеженість мистецьких можливостей новелі, бож як мало може бути тих майстрів, які є не тільки вповні зрозумілими, але й наділеними мистецькою суґестією для всіх народів і всіх епох!

Здається, що треба ще брати під увагу й глибину переконливості, а вона збільшується там, де вужчає круг читачів. Проблема «мистецької переконливості» новелі — це величезна проблема, покищо тільки вдало зачеплена дослідниками, але не розгорнена у розв'язках.

Будь-що-будь, але орієнтація письменника на заокруглене мистецьке враження від новелі серед читачів дуже міцно стверджена всіма тими, хто докладно й ділово писав про цей рід літературної творчості.

Предмет новелі, як уже стверджено, «надзвичайна, нечувана» подія. Але що значить оця «надзвичайність і нечуваність»? Чи справді письменник має бути завжди «відкривачем» цілком невідомого, незнаного?

Таке трактування, на нашу думку, було б спрощенням справи. Розуміється, найпривабливішим завданням для новеліста було б показати щось абсолютно нове, але нагод для цього письменник має небагато, і він не може змагатися з астрономом, озброєним телескопом, чи з біологом, до послуг якого стоїть мікроскоп.

Його мистецтво бачити нечуване й небачене полягає в тому, що він звичайні речі й події бачить по-новому, з несподіваної точки зору, оновлює річ і подію, застосовує прийом «відсторонення» («отстраненія» — за термінологією російських формалістів). Та знаємо добре, що прийом «відсторонення» поширюється на різні жанри, щож до новелі, то тут він особливо загострений, ощадний і спрямований на один або на незначну кількість об'єктів.

«Надзвичайна, нечувана подія», як предмет новелі — це ще далеко не все. В новелі завжди є присутня людина. В парі з надзвичайною і нечуваною подією виступає щонайменше «особлива» людина, бачити яку наш зір у житті не звик, але в якій ми пізнаємо щось надзвичайне, а разом з тим і близьке нам. Це є герой новелі. В новелі розвивається подія, але герой постає перед нами готовий, сформований як індивідуальність, ми його бачимо не в стані душевного розвитку (ску́пість подій на це не дозволяє), а в статистиці типу. Але ця статика саме й дає можливість глибини зображення, письменникові не доводиться розпорощуватися на простежуванні розвитку душевних процесів,

він сміливим розрізом має дати анатомію душі. «Конфлікт новелі визначається усталеними характерами і не може мати іншого виходу», — каже Шпільгаген.

Заокруглене враження може поставати тоді, коли твір можна сприйняти весь разом, прослухавши його без перерви від початку до кінця. На думку Е. По, новеля має вміщатися у дві години.

Новелю хтось розповідає або читає вголос перед товариством, яке слухає. І хоч тепер новелю здебільшого читається насамоті, то все таки це «ерзац» первісного стану, коли її творець чи відтворювач стояв у тісному зв'язку зі слухачами.

У основоположника європейської новелі Боккачо (1348 р.) група фльорентійських вельможних дам і кавалерів з десяти осіб під час лютування пощести чуми у Фльоренції, коли місто охоплене розпачем і моральним маразмом, тікає з нього у позаміський фільварок на лоно природи, віддається там приемним розвагам і заповнює час розповіданням цікавих історій, при чому оповідає кожний за чергою, а всі інші слухають. Таким чином склався «Декамерон». Вступні сторінки до нього присвячені саме створенню гурту слухачів, які водночас є й оповідачами. Самий перебіг розповіданих історій ніде не переривається, тільки по десятиох творах довідуємося ми, що день, присвячений приемному й корисному зайняттю, закінчився, змінюється голова цього вибраного товариства, і під новим головуванням знову точиться наступна низка десятиох подій-історій.

Таким чином, новелі мають свою рамку, в якій з'являється перед нами товариство, що живе своїм замкненим життям, серед чару багатьох примхливих образів. Оця рамка, в яку замикається новеля, надовго стала літературною традицією. За зразком «Декамерона» в рамку взято новелі у Арієнті Джіованні Сабадіно Порретане (1483), у Маргарети Наварської («Гептамерон», 1558), Гете („Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten“, 1795) і т. д.

Отже, новеля стала виразом спілкування між оповідачем і слухачами. В 19-му столітті рамка з'являється вже не так часто, але оповідач у багатьох випадках дає себе знати то своєю передмовою, то самим тоном розповіді. Оповідач кладе печатку своєї індивідуальності на розповідане, ви його відчуваєте у звертаннях до слухачів, у вигуках, в інтонаційній структурі речення, в лексичній специфіці, притаманній йому і його середовищу тощо. Прийом розповіді такий поширений, що він здобув для себе спеціальний термін — „Ich-Erzählung“.

У цікавій статті Б. Айхенбавма «Як зроблено „Шинель” Гоголя» показується, що навіть і твір, в якому спеціально не випнуто оповідача, весь побудований на прийомах розповіді і цим прийомам твір завдячує свою мистецьку виразність. Однак, твердження Айхенбавма про те, що мистецька значність тоді більша, коли центр ваги автора перенесений з сюжету на стилізацію розповіді, слід уважати формалістич-

ним захопленням, якого, зрештою, і сам Айхенбаум не завжди додержувався. Є новелі, в яких ми оповідача взагалі не відчуваємо, а все таки сприймаємо їх як високо мистецькі.

Не сама розповідь, її стилізація є, на нашу думку, повсякчасним показником мистецької вартості новелі, її вартість, як жанрового спеціес, обумовлюється наявністю контакту між автором і читачем, а контакт цей забезпечується тим, що новелю читається за один раз від початку до кінця. Індивідуальне, авторове сприймається читачем в цілості, в «заокругленості», автор дарує своє «я» читачеві одним могутнім коротким поривом, наділяє читача своїм відчуттям світу і зливається з читачем, якщо його малюнки «переконливі».

«Переконливість» малюнку, як спосіб групування матеріалу, як добір мальованих об'єктів, як вибрані фарби для малюнку, як ідея, що розчиняється в образі — оце одна сторона мистецької вартості новелі. Друга сторона, не раз найтісніша, переплетена з першою, — це розповідь з усіма її стильовими можливостями.

Поняття новелі, що вироблялось у поетиці з XVIII-го століття, особливо стало предметом студій у XIX ст., уточнювання розуміння цього жанру триває й у наші часи. На таким довгим історичним відтинку висловлювалися раз-у-раз думки плутані, хибні, що затемнюють істоту справи, заважали і заважають подекуди й досі зрозуміти ество речі. І це не завжди слід пояснювати поверховістю думання чи незнанням дотичного матеріалу.

Часто-густо хибність визначення корінилася у прив'язаності дослідників до новіших, сучасних їм властивостей новелі, вони генералізувалися, розумілися як сталі й позаісторичні, і тим мимохіть спотворювано картину. Сказати, що належить до іманентних прикмет новелі, а що у визначеннях виявляє нашарування моди, естетичних смаків одної епохи, не так то й легко, бо тут у літературознавстві все лежить облогом; бур'ян понять, обумовлених епохою, укрив усе поле, і тільки спеціально до того взявшись, можна було б цілину зорати, тим то ми обмежимося лише поодинокими прикладами, які нам видаються виразнішими.

Славетний і плідний німецький новеліст та теоретик новелі Пауль Гойзе (Paul Heyse), що творив у другій половині XIX та на початку XX-го століття і був у значній мірі епігоном (але блискучим) класицизму, вважає, що первісна форма новелі дана самим життям. Сам Гойзе не належав до реалістів, але так висловлене твердження в епоху реалізму спокушало до припущення, що новеля в природі своїй є реалістичною.

Ми не можемо розуміти реалізм так, як розуміли його позитивісти попередніх генерацій. Реалізм не є найправдивішим «відображенням життя», як не є ним і «реалістична типізація». Всі літературні стилі

намагалися по-своєму «найкраще» збагнути суть життя, навіть і тоді, коли вони декларували свою відразу до життєвих явищ.

Новеля жадібно ковтає «новини», вона на цьому твориться, але вона бере новину «відокремлено» від життєвого потоку, вона шукає *надзвичайности*. Надзвичайність і відокремленість новини — це риси форми новелі, а власне суттєворні елементи жанру. Ці риси — відокремленість і надзвичайність — не вкладаються у філософську підоснову реалізму, і хоч є дуже багато блискучих реалістичних новель, то це не свідчить, що новеля за природою реалістична. Все залежить від світовідчуження і творчого методу письменника. Відокремленість і надзвичайність можна легко пов'язати навіть з реалізмом, але ще легше це пов'язання виступає в романтичному стилі, натуральним є воно і в класицизмі. Це ствердження має велику методологічну вагу для нашої теми.

І ми рішуче заперечуємо поставу найвизначнішого сучасного німецького теоретика новелі Кляйна (його стаття про новелю в „*Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*“), яка полягає в тому, що новеля нібито самою своєю формою, так скажу, принципово, несе з собою розвиток реалізму. Чи справді французька новеля епохи ренесансу є посиленням реалізму? Чи не збільшує вона роллю курйозитету в літературі, чи не полює вона за сексуально-подразливим і веселим? Якщо порівняємо «Гектамерона» із «Декамероном», то навряд чи доведеться говорити про поступ реалізму. І якщо в новелі виявляється потяг до реалізму, то як тоді пояснити широкий розвиток новелі в романтичній літературі з її мотивами фантастики?

Не можна навіть сказати, що форма новелі в новіших часах прокладає дорогу реалізмові. Щоб не звертатися до прикладів із чужих літератур, візьмімо твори Васильченка, побудовані на змішуванні дійсності і фантазії, навіть на контрастуванні цих двох світів (Степан Васильченко — «*На хуторі*» і інші). А тим часом вони є типовими новелями: економія засобів, тяжіння до розкриття одного епізоду життєвого явню за це свідчить.

А подивугідна майстерність новель Стефаніка, який не малює всебічно явища або предмету, а подає його одним штрихом і суб'єктивно; так як він це бачить, що і вказує на імпресіонізм. «І чого ти серце моє...» — приклад нехарактеристичної новелі, але дуже сконденсованої. Новелі Черемшини тим і вирають, що відштовхуються від реалістичного малюнку. Великий майстер новелі Коцюбинський здобував нові осяги тим, що від реалізму відхиляючись, шукав імпресіоністичних виразових можливостей.

Коротко кажучи, форма новелі, в її загальних дефініціях, є неутральна до реалізму і може заповнюватися різним стильовим змістом, може навіть імпресіоністичним більше, ніж яким іншим (залишаю це питання відкритим, бо це — окрема тема).

Клясицизм започаткував канонізацію форми новелі, романтизм серед своїх формально-деструктивних завдань супроти клясицизму захитав також і форму новелі. На місце скупченості, підпорядкованості конструкційній схемі постає часто розтягненість (хоч аж ніяк не завжди).

Тік творить довгу новелю, сповнену рефлексіями, і теоретики першої половини XIX століття схилиються до думки, що властивістю новелістичного жанру є рефлексійність. Розуміється, це була аберація зору, викликана творами Тіка. Для деяких німецьких романтиків, — не тільки для Тіка, але й для Шеллінга, — стала неясною природа новелі, і вони її розуміють як «маленький роман». І якщо Райнбек (Reinbeck) різко заперечує цю розпливчатість Тікових формул, то це, мабуть, слід розуміти як вплив клясицизму, який в епігонських формах залишався в Німеччині XIX століття живущим.

Ріль (Riel) порівнює (мабуть також надиханий клясиками) строгість форми новелі з музичною сонатою. Як образне порівняння, воно могло б бути прийомне. Але це порівняння привело декого до хибного висновку, що новеля, так як і соната, є формою «камерного мистецтва», призначеного для замкненого кола людей. Що це не так, можна засвідчити майже всією історією української новелі, вона ішла в маси і через неї здійснювався частинно процес пробудження нації.

Дуже виразно клясицистичне заперечення романтичних понять про новелю звучить у Геббеля (Hebbel), коли він пише: „Die Novelle namentlich sollte, statt der Herzens- und Geisteserfassung, worin sie sich mehr und mehr zu gefallen anfängt, die Begebenheit, die neue, unerhörte, bringen, und das aus dieser entspringende neue, unerhörte Verhältnis“ (Hirsch, S. 57).

Так позначалися, під впливом панування різних стилів, різниці у визначенні новелі, які закаламучують прозоре джерело понять і тягнуть над дослідниками, гальмуючи роботу над уточненням наукових окреслень. Та трудність полягає ще й у іншому, у природному змішуванні жанрових ознак.

Мистецтво слова є водночас і жанрово розчленоване, і суцільне, що продиктовано самою природою творчого процесу. Самі вимоги представлення словом ставлять перед письменником проблему способу представлення, а тим самим передусім питання жанру. Але разом із тим процес творення у великій мірі позараціональний, і логічна свідомість жанрової категорії геть не завжди присутня у митця під час творчого акту. Не раз специфіка фактичного матеріялу й ідеї не знаходить повного виразу в чітко окресленому жанрі. Є твори, які своїми формальними властивостями дуже досконало вкладаються в ідеальне поняття новелі. Таким є «Поєдинок» Г. фон Кляйста чи його ж «Маркіза О». Це справжні новелі, хоч сам автор уникав для них цієї назви й означав як «гешіхте». В них вияляється потрібна для новелі сконцен-

трованість, зростання сюжетної напруженості і динаміка, композиційна майстерність. Як побачимо з дальшого розроблення нашої теми, у нас серед романтиків уже шедевр новелістичного гатунку знаходимо в «Орісі» П. Куліша. Але коли ми візьмемо, наприклад, «Люцінду» Шлегеля, то тут відразу в яскравім вияві натрапляємо на оте змішування жанрів. «Люцінду» найліпше можна було б назвати повістю, тобто приділити до того жанру, який не є спеціально виділений в багатьох західноєвропейських літературах, в німецькій також, де для нього навіть і терміну немає.

В «Люцінді» є і риси роману, і риси новелі. Насиченість твору самоаналізою, рефлексіями на тему сексуальної любови, дає йому обсягову широкість, властиву романам. Разом із тим твір по суті має одного справжнього героя — самого оповідача. Поруч цього героя стоїть його кохана — Люцінда, але це в більшій мірі проєкція любовних ідеалів оповідача, ніж конкретна постать («в цьому глибокому дзеркалі я не боюся самим собою захоплюватися і самого себе любити»).

Ще більше символічні інші героїні, вони немов би знаки любовних етапів у житті героя. Життя взято дуже вузько — одною лише стороною. Все це наближає твір до новелі. Але є і діалог Юлія й Люцінди, застосований з такою правильною послідовністю, яка властива драмі.

«Люцінда» лише одна з багатьох можливостей схрещування жанрів. І тому у значній мірі виправдується метод багатьох дослідників протиставлення новелі різним іншим суміжним гатункам літератури.

Новеля протиставляється романові, казці, драмі, легенді, анекдоті тощо. Цей метод розкриття новелі, яким часто дослідники починають і кінчають свої праці, не є сприймовний для нас, він бо спроможний не лише вияснювати суть справи, але й постійними екскурсами у сферу різних жанрів методологічно притьмарювати основний предмет досліджу.

Та коли ми в основному дали наше розгорнене, ідеальне окреслення поняття новелі, оперте на міркуваннях ряду авторитетів, доцільно буде звернутися й до методи зіставлення, покористувавшись при цьому дослідями інших, згадавши про різні жанри на фоні новелі та перенісши центр наших власних дослідчих зусиль на порівнення новелі з оповіданням та розкривши природу оповідання спеціально, бож наша тема в цілому має завдання дослідити, як українське оповідання в своєму повільному розвитку зближалося до новелі чи перетворювалося в неї.

Найперше звернімося до зіставлення новелі з романом. При глибокому розгляді, якщо відійти від педагогічно спрощених, для вжитку школи достосованих категорій поетики, то виявиться, що й визначення роману не має достатньої скристалізованості.

Слід визнати слушним погляд, що новеля в основних, генеральних своїх прикметах відлилася в певну приблизну норму давно, і тільки стиль, зміст та різні секундарні її властивості дають безконечні можливості варіацій і творять ілюзію неокресленості цієї естетико-літературної категорії; натомість роман, хоч рахує за собою багато століть існування, все таки перебуває у стані розвитку таких своїх властивостей, які не раз слід зарахувати до визначальних.

Роман як жанр формується ще й далі. Ще в 1867 році автор німецької поетики Fr. Beck (Poetik, Mchn, 1867) не розрізняє новелі і роману ніяк інакше, як тільки за обсягом. І хоч цей примітивний підхід уже залишився позаду, все таки кількість сторінок залишається наявним зовнішнім показником, який перший сигналізує, де маємо роман, а де новелю. Новеля вкладається в кілька або кільканадцять, рідко- в кількадесят сторінок, роман завжди переходить сто сторінок і може складатися навіть з кількох томів.

Томашевський у своїй «Поетиці» (Ленінград, 1925 р., с. 196) прикметі розміру надає великого значення; він каже: «Ознака розміру-основна в класифікації повістувальних жанрів — геть не така мало важлива, як це може здаватися з першого погляду. Від обсягу твору залежить, як автор порядкуватиме фабульним матеріалом, як він побудує свій сюжет, як впровадить в нього свою тематику».

Роман малює цілу історичну епоху, захоплює собою життя багатьох осіб, груп чи й суспільних верств. Він націлений на відображення безкрайого моря життя, він дає відчути його потік.

Новеля концентрує увагу навколо одної особи чи невеликої групи їх, навколо одної події чи небагатьох, що взаємно зумовлені чи так себе доповнюють, що стають органічною цілістю. Якщо широта роману дає відчуття потоку життя, то вузькість новелі приносить зі собою інтенсивність бачення деталі, вглиблення в окремих життєвий випадок, крізь який прозирає проблематика найістотнішого в житті.

Роман представляє розвиток життєвих ситуацій, одної за другою, новеля дає розкриття одної ситуації. Роман пробує розв'язувати ряд проблем, новеля зосереджується на поставленні проблеми. В новелі знаходимо героя з його певними рисами, і ці риси є незмінні; що краща новеля, то сильніше ці визначені риси характеру виявляють себе у сюжетній ситуації; у романі ж ми можемо не знайти цього моментального «анатомічного розтину» душі, він замінюється картиною душевного розвитку. Інакше кажучи — новеля оперує статичними характеристиками, а роман показує розвиток характеру. В романі є простір для широких медитацій, для цілого ланцюга рефлексій, що мають певну логіку свого розвитку. Добра новеля стрімголов біжить до своєї розв'язки, вона уривається на найвищій точці свого напруження або дає несподіваний поворот подіям і різко замикає себе на тому. Рух ро-

ману поволі піднімається до кульмінації, щоб потім поволі спускати-ся вниз, даючи розв'язки тим ситуаціям, в яких опинилися герої.

Дехто вважає, що роман — це сума цілого ряду новель, при чому стрижнем роману є один чи кілька героїв, що проходять через усі новелі, еднаючи їх таким чином. Цей погляд може бути виправданий тільки до деякої частини романів, наприклад, він часто підходить до авантурного роману. Але, здебільшого, складові частини роману дуже умовно можна назвати новелями, там, здебільшого, не знайдемо ланцюга новель, а натомість вростання одної новелі в другу, перетинання, змішування, так що новелістична якість розчиняється й набирає іншого характеру. Про його новелістичні складники краще не говорити. Тут ми заперечуємо позицію Томашевського і схиляємося до погляду Кляйна, який каже, що „Übergänge vom Roman zur Novelle sind selten“ (Reallexikon der Deutschen Literaturgeschichte, Berlin, 1963).

Айхенбавм висловлюється категоричніше: «Роман і новеля — форми не тільки однорідні, але й внутрішньо ворожі і тому ніколи не розвиваються одночасно і з однаковою напругою в одній і тій же літературі». Ця формула особливо вірна в першій своїй половині, що ж до паралельного розвитку новелі й роману, то це в літературах трапляється раз-у-раз, хоч і не з однаковою силою напруги. Там, де поруч новелі не розвивається роман, там все таки, здебільшого, є повість як ерзац роману. В німецькій літературі терміну «повість» не існує, хоч відчуття наявності проміжного жанру, більше спорідненого з романом, наявне, і є спроби означити цю категорію творів спеціальним, але не досить виразним висловом „größere Erzählung“.

В повісті менше подій, менше героїв, ніж у романі, також і час подій обмеженіший, тому й кількість сторінок не може бути особливо великою. В ній вміщається менший круг проблем, і події розвиваються інтенсивніше, ніж у романі.

Якщо початки роману постали зі збірників новель, з розповідей про мандрівки, то новеля відгалузилася від анекдоти і казки, там треба шукати її початків, але тим більше треба подати розмежування цих жанрів.

Анекдота жанрово не досить окреслена, елементарна форма прозаїчного твору, позбавлена у змісті всякої претенсії на глибину чи проблемність, тоді як новеля так чи інакше ставить проблему чи нашттовує на неї читача.

Новеля прагне надзвичайного, нечуваного, — анекдота — розважального. Анекдота може складатися з одного мотиву (якщо вона є каламбуром), може витримати накопичення небагатьох мотивів, але для неї не є характеристичним ускладнення мотивів, зударі життєвих сил, розвиток ситуації; анекдота здебільшого не доростає до того, щоб мати сюжет. Вона може мати в собі сировинний матеріал життєвий, придатний для мистецького оброблення в новелю.

Тіснішим є зв'язок новелі з казкою. Доказом цього є те, що багато новель мають казковий кольорит. Сплітання новелі з казкою спостерігаємо в західних літературах, особливо часто в епоху романтики; українська література культивує це схрещування жанрів і пізніше, в добі реалізму (Нечуй-Левицький, Панас Мирний і навіть Винниченко).

Казка нормально має дію, що розвивається в реальному і фантастичному світі, новеля може сполучати в собі обидва світи. Новеля й казка передбачають слухача й оповідача, естетична заокругленість і обмеженість у часі характеристичні для обох жанрів. Для оповідача казки та слухачів світ магії, чародійства і фантастичних пригод якщо й не є вірогідний взагалі, то в момент самої розповіді все таки й оповідач і слухачі є оповиті атмосферою наївної життєвої екстази, яка робить фантастичне вірогідним, або сприймається як умовна можливість, розглядана крізь призму лагідної іронії.

Вся мовна стилізація казки спрямована до того, щоб викликати вітальну піднесеність, життєву екстазу, що має своє першоджерело в первісній життєстверджуючій психології наших предків. У новелі цієї стилізації, вітального оргіазму, як правило, немає. Новеля оперує переважно не чудесним, а нечуваним, чимсь неповторно-оригінальним, а якщо і з'являється чудо, то воно має виступити не як паралельність зі світом реальним, як у казці; ні, чудо має бути вмотивованим, старанно вмонтованим у реальність, психологічно переконливим, опертим на інтуїцію чи на містичну сторону нашої душі.

Фантастика казки здебільшого навантажена картинами ідеально бажаного до здійснення, вона має «мистецько-ідеологічний» народний зміст, що, розуміється, відсутнє в новелі. У казці «вищий порядок», світ ідеального стає над ницістю вегетативної буденщини. Тому казка з її фантастикою майже завжди має щасливий кінець. Герої з допомогою чудес перемагають усі життєві труднощі. Якщо фантастика виступає в новелі, вона все таки може вести до найрізномірніших розв'язок, щасливого або нещасливого кінця. Однак, «вищий порядок» казки, наївний світ ірреально-оптимістичного не раз приваблює собою новелістів, і вони його стилізують. Це і є найбільше можливе зближення новелі до казки.

Найтісніше зв'язана новеля з казкою в північно-американській літературі. Там народні казки постають ще в ХІХ столітті і носять на собі позначки новелістичних впливів. З другого боку, американська новеля більше зв'язана з усною розповіддю, що є впливом казки. Марк Твен був визначним оповідачем своїх новель. Справжні новелі чи оповідання називають і зараз в американській літературі „Short story“, а романи „Novel“.

Казка — народнього походження; казки, укладені авторами, залишаються казками в такій мірі, в якій вони наслідують поетику народньої казки.

Поетика казки не властива поетиці новелі. Що краща новеля, то більший у ній потяг до оригінальності мистецьких засобів. Що краща казка, то більша в ній віртуозність у комбінації народніх образів, у насиченості фолклорним елементом. Казка створена народньою мовою, її діалектичні риси становлять прикрасу мистецької структури. Казка оперує стандартами народньої поетики, фолклорними епітетами, вона має спеціальні, для казки властиві стилістичні прийоми, однакові зачини й кінцівки, в сюжетній дії — трикратність повторення її, герої казки елементарно — прості в своїй психології.

Все це цілком далеке від новелі; новеля цурається стандарту, вона шукає не тільки нечуваних подій та незвичайних, дивних героїв, але й полює за індивідуальною оригінальністю мовного стилю. Казку збудовано на таких прийомах, щоб її можна було легко запам'ятати і з пам'яті розповісти, новеля ж має бути легко прочитана вголос, з індивідуальними інтонаціями й ефектами автора, містифікованого оповідача.

Не від речі було б тут зіставити новелю із легендою. Та в цій точці ми могли б сміливо покористатися міркуваннями Й. Кляйна, який розглядає новелю лише як „Stofftyp“. Він каже: „Die novellistische Legende kommt im Mittelalter vor, die Romantik neigt wieder zu ihr. Aber ihr Stoff widerspricht den Aufgaben, die die Novelle gemäß ihrer Herkunft bekommen hat. Die Novelle reicht — in Ausnahmefällen — höchstens an die Grenzen des Überwirklichen, die Legende überschreitet sie. Die Novelle stellt wohl auch Charakterbewährung dar ohne metaphysische Sicherung, die Legende setzt solche voraus. Die Novelle geht gern vom Zweifel aus, die Legende vom Glauben; die Novelle beschäftigt sich oft mit dem Unheil, die Legende mit dem Heil. Die Charaktere fallen demgemäß verschieden aus. Ein legendenhafter Schluß wirkt bei einer Novelle peinlich“. (Reallexikon der Deutschen Literaturgeschichte, Berlin, 1963).

Цю точку зору можна б в основному прийняти. Слід зробити лише застереження проти її абсолютності. Відомо, що деяким романтикам щастило легендарний матеріал ввести в новелю так, що він там відчувався потрібною органічною часткою, і чудесне залишалось переконливим. Як приклад цьому можна взяти «Поєдинок» Кляйста. Те, що героїня новелі Літтегарда звільнилася від обвинувачення у розпусті, сталося чудом, але це чудо міцно вмонтоване в хід новелі і збуджує релігійне почуття. Відмовитися від думки, що новеля може спиратися на легендарно-чудесне, значить занадто піддатися позитивістичному розумінню природи новелі і не розуміти чару деяких

романтичних новель, які життєво-надзвичайне опромінюють німбом чудесности.

Важливим є для нашої теми і порівнення новелі з притчею. „Durch den lehrhaften Zug unterscheidet sich die Parabel grundsätzlich von der Novelle“ — каже Клайст (Reallexikon . . .). Цей погляд спускає з ока так звану «моральну» новелю, споріднену з притчею. Встановити грань тут не завжди легко. Різниця все таки та, що в притчі роля повчання більша, ніж у новелі. «Моральна» новеля не завжди дає позитивну мораль, притча зв'язує себе міцно саме з позитивною високого звучання мораллю. Моральна новеля намагається бути цікавою, дивна подія все таки залишається, для притчі ж головне — мати образний приклад до моралі.

Німецькі дослідники настоюють на близькості новелі й драми, що видається нам у великій мірі штучним, тому ми на цьому зіставленні не спиняємося.

І тепер залишається розгорнути паралель між новелею й оповіданням. Розмежування новелі й оповідання переведено в поетиці ще недостатньо, а подекуди різниця між цими двома типами прози взагалі заперечується, особливо у росіян, тоді як українські формалісти (Шамрай), різницю сюю, в інтересах історії української літератури, виразніше відчують.

Вагання є і в колах німецьких дослідників. У книзі Кайзера (W. Kayser: „Kleines literarisches Lexikon“, Bern 1953) серед основних літературознавчих понять зовсім не знайдемо поняття «Ерцелюнг». Тимофеев у своєму підручнику теорії літератури для вищих шкіл трактує новелю й оповідання як однозначні поняття.

Змішування бачимо й у Томашевського. Наскільки німецькі дослідники неточні в окреслюванні оповідання, можна бачити хоч би на прикладі Кляйста, який у книзі „Geschichte der deutschen Novelle“ (Wiesbaden 1960, S. 10), між іншим, каже так: „In den deutschen Ausprägungen neigt die Novelle zum Heroischen, die Erzählung zum Idyllischen“.

Можна сумніватися щодо правдивості цього навіть у відношенні до німецької літератури, не говорячи вже про інші. Скоріше всього, дослідник не знайшов для своєї думки точного вислову, бо можна б, справді, сказати, що новеля тяжить до напруження в змалюванні людей і подій, а оповідання тече спокійно. Відчуття цього, здається, мав Гавф, коли у 1827 році („Stuttgarter Morgenblatt“, № 292/3) протиставляв новелю оповіданню. На його думку, оповідання, які він читав, за дитинства, можна з меншою уважністю переповідати, аніж новелю, бо, мовляв, «природний порядок» елементів у оповіданні зберігається, а в новелі порушується.

З цим збігається, приблизно, і погляд Роберта Печа (R. Petsch. „Wesen und Formen der Erzählkunst“, Halle/Saale, 1934, S. 1), який каже:

„Unter Erzählung verstehen wir schon im gewöhnlichen Leben eine zusammenhängende Mitteilung von vergangenen Tatsachen, die sich über die bloße Nachricht erhebt und wenigstens nebenher ästhetisch wirken kann“.

Це визначення неточне передусім тим, що вироблене оповідання націлене звичайно на естетичний вплив повністю, а не „nebenher“.

За коротке і вдале визначення слід вважати подане у Вільперта (в його популярному лексиконі поезики, стор. 189): „Im engeren Sinne eine Gattung, die sich durch geringeren Umfang und Breite von Epos, Roman, Saga, durch weniger kunstvollen und tektonisch straffen Aufbau von der Novelle, durch Vermeidung des Unwirklichen von Sage und Märchen unterscheidet und somit alle weniger gattungshaft ausgeprägten Formen der Erzählungskunst umfaßt. Sie erscheint in Prosa, doch auch in Versen“.

З цим визначенням сперечатися не доводиться. Можна лише закинути, що воно не досить вичерпне. Важко окреслюваний жанр представлено тут шляхом відмежування від усіх сусідніх, але протиставлення новелі, яке найкраще окреслило б своєрідність оповідання, не переведене до кінця. Так само, як і новеля, оповідання змальовує події, але в ньому немає новелістичного спрямовання уваги на одну подію, немає поспішного бігу до одного центрального випадку, воно не шукає особливої надзвичайності, нечуваної оригінальності подій. Воно простіше, елементарніше не лише в доборі матеріялу, але і в композиції.

Оповідання може звернути більшу увагу на характер, на його розгорнення, тоді, як у новелі все зводиться головно до незвичайної події. Все це, так чи інакше висловлене дослідниками, мусимо доповнити й власними оригінальними міркуваннями.

Оповідання не несе в собі тої змістової глибини, захованої символічності показаного, як новеля. Воно має бути ці к а в и м представленням життя, цікаве тут є функцією мистецької сконцентрованости. Новеля має бути не лише цікавою, а й глибокою, вона повинна наштабувати на застанову, вона змушує в окремому особливому і цікавому випадкові бачити відзеркалення широких течій життя, захованої течії. Вона бере в основу одну подію, оповідання може бути дещо більше, одну сторону життя в її розвитку. Тому в новелі центральна точка чітка і напружена, в оповіданні ж виступає розгорненість окремої сторони життя. Перехідні форми між одним і другим трапляються особливо часто. Вгляд у розвиток цих двох форм на українському ґрунті показує, що наші письменники дуже часто не дбали про диференціювання близьких жанрів, а не раз, видно, і не уявляли собі досить ясно якостевої відмінности сусідніх жанрів. Це не означає, що дослідник має право так само змішувати жанри, як вони представлені в історичній дійсності. Ні, його завдання полягає в тому, щоб, у міру можливости, встановлювати лінії розвитку окремих жанрів, спосте-

рігати, як вони, в процесі літературного розвитку, поволі розмежувалися й унутрішньо окреслювалися.

*

Новеля у клясицизмі належала до числа менше розвинених жанрів. Дослідники історії літератури звичайно обходили питання про властивості новелі в клясицизмі. Навіть таке капітальне видання, як многотомна історія світової літератури за редакцією О. Вальцеля, не присвячує уваги клясицистичній новелі.

В центрі уваги літературознавців, які зверталися до вивчення цього стилю, стояли драма, трагедія, ода, роман, навіть і «низькі» жанри, як травестована поема, бурлеск, байка, комедія тощо, але новеля раз-у-раз залишалася далеко збоку, про неї або глухо згадувано, або взагалі промовчувано.

Ми також не можемо взяти на себе завдання, яке явно відбігає за межі нашої теми і можливостей: ми не станемо розглядати проблеми клясицистичної новелі XVII—XVIII століття в європейській літературі, обмежимося лише кількома спостереженнями й констатаціями зі сфери західноєвропейських літератур, які нам можуть бути потрібні для вияснення ролі клясицизму у формуванні новелістичного жанру на українському ґрунті.

Клясицистична західноєвропейська новеля несе на собі всі головні ознаки стилю. В основному вона належить до прози, хоча Ляфонтеніві „Contes et Nouvelles“ і написані віршем. Те, що Ляфонтен ставить казку й новелю поруч, здається нам не випадковим. Поетика клясицизму, що містить в собі багато норм і точних окреслювань, не дала належної жанрової межі в ділянці новелі: маємо тут на увазі межу якостеву, бо просторова межа у вигляді короткості виступає досить виразно.

Новеля стоїть поміж «низькими» і «високими» жанрами клясицизму. З високими жанрами новелю еднає її дидактизм, завжди в ній присутній. Його знайдемо і в «Пентамероні» Giovana Battista Basile, і у Ляфонтена, навіть у «Трагікомічних новелях Скаррона, а вже з особливою силою дидактизм виявляється в «моральних оповіданнях», ціла повінь яких з'явилася в другій половині XVIII століття.

З «низькими жанрами» в'яжеться новеля тим, що часто стоїть близько до анекдоти, до буденного явища життя, часто черпає свої мотиви з народньої казки (Базіле, Перро), що веде до демократизації літератури. Новеля стремить до композиційної ясності, галлянтно-преціозний спосіб малювання відбився на ній у меншій мірі, як у романі, але все таки його відчутно, вона має майже завжди нахил до пікантерії: більший (у Ляфонтена) чи менший (у Мармонтеля). Спрощення образів, поділ на «чорне» і «біле», так властивий клясицизмові, виступає виразно і в новелях.

Клясицизм всотує в себе новелістичний досвід попередніх епох: використовуються мотиви, сюжети, форми «Декамерона» Боккаччо, новель Сервантеса, більше того, сягається до ембріональної форми новелі, до середньовічної проповіді, з її *exempla*, і саме ця ембріональна форма дає поштовх для розвитку моральної новелі. Для новелі типовими є сюжети, сперті на орієнтальні мотиви, це стає штампом так у романі, як і у новелі.

Клясицисти не шукають оригінального сюжету, центр ваги лежить не в сюжеті, а в способі його оброблення. Noch in den „Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten“ begnügte sich Goethe vielfach mit überkommenen Stoffen und gab nichts anderes hinzu als die Prägung seiner Wortkunst. Was davon Marschall Bassompierre erzählt wird, schließt sich eng an die französische Vorlage an, mitunter so eng, daß es wie eine freie Verdeutschung klingt“ (Walzel, Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters, Berlin-Neubabelsberg, 1923, S. 170-171). Якщо це властиве великому Гете, то ще в одвертішій формі знайдемо переймання змісту у Ляфонтена та багатьох інших клясицистів.

Новеля не демонструє собою розцвіту клясицизму, як слушно зазначає J. Klein (Geschichte der deutschen Novelle, Wiesbaden, 1960, S. 62), „die Klassik begünstigt die Formbildung, aber nicht die innere Dynamik, die die Novelle so oft hat“.

Може саме тому лишається новеля немов би на периферії розвитку цього стилю. Одначе, коли у Франції наступають присмерки клясицизму, коли поруч нього співіснує вже і його витискає Рококо, тоді постає дуже популярне, хоч і не з найвищими літературними якостями «моральне оповідання», що має цілі виховно-педагогічні і розцвіт якого, здається, треба пояснювати реакцією на моральний розклад епохи Освічености і Рококо.

Це відгалуження клясицизму для навітлення нашої теми є важливе, і тому воно заслуговує на спеціальну коротку характеристику.

Основоположником типу морального оповідання є Jean François Marmontel, творчість якого колись мала великий успіх у читачів, але вже від довшого часу ґрунтовно забута, а навіть цілковито занедбана в сучасному літературознавстві.

Серед неvistарчальних згадок про творчість цього письменника ще найбільше заслуговує на увагу коротка характеристика Клемперера (V. Klemperer. Geschichte der Französischen Literatur im 18. Jahrhundert. Berlin, 1954).

„Seine Geschichten unterscheiden sich wesentlich von den üblichen Contes des achtzehnten Jahrhunderts. Er gibt die Verbindung mit dem Märchen, das phantastische Marionettenspiel der Ideen auf, er verzichtet fast durchweg auf den Orient . . . er bleibt im Realen und mit Vorliebe auf dem Boden der französischen Gegenwart. Technisch gewertet, bedeutet

seine Neuerung einen Rückgriff auf die ursprüngliche italienische Novella, die an einer anekdotisch einprägsamen „Neuigkeit“ das Bild eines Lebensausschnittes aufhängt... Alle Novellen Marmontels sind moralische Exempla, alle zeichnen sie in kindlichem Schwarz und Weiß das Laster und die Tugend, alle beherrscht der kindliche Glauben an die prompten Barzahlungen der göttlichen Gerechtigkeit. Darunter leidet denn die angestrebte Lebenslichkeit.

Marmontels Helden sind nicht so sehr Individuen als generelle Gestalten und Allegorien, wie sie in der „Moralität“, dem didaktischen Schauspiel des Mittelalters, auf allen europäischen Bühnen agierten. Er läßt sich auch keine Gelegenheit zu Sentenzen, zu abkühlenden allgemeinen Bemerkungen entgehen.

Wiederum arbeitet er der Abkühlung entgegen durch einen unendlichen Verbrauch an tugendhaften Tränen und eine gewisse Lüsternheitsdosis... Man könnte sagen, Marmontel habe der längst vorhandenen comédie larmoyante als neue Gattung die nouvelle larmoyante zur Seite gestellt. In seiner ersten Serie („Contes moraux“, 1761 — O. S. B.) überwiegt das novellistische, in der zweiten („Nouvelles Contes moraux“, 1793 — O. S. B.) das larmoyante (weinerlich — O. S. B.) und pädagogische Element. Schule gemacht hat gerade dieser Bestandteil“. (V. Klemperer. Geschichte der französischen Literatur im 18. Jahrhundert, Berlin, 1954, S. 278-279).

Для нашої цілі потребуємо ми в цій загалом цікавій характеристиці дещо уточнити, як і дещо додати до неї. Оповідання Мармонтеля не можна назвати ані християнськими, ані антихристиянськими. В епоху просвіченості, сповнену виступів проти клерикалізму й релігії, Мармонтель посідає позицію середини, він деїст.

В новелях Мармонтеля можна натрапити і на змалювання пікантних ситуацій, на хітливі двозначні натяки, але в усьому цьому Мармонтель не переходить меж, він лише відбиває загальну літературну моду, і на фоні розкладових виявів її треба б говорити про певну скромність Мармонтеля.

Умовність новель Мармонтеля, їх незв'язаність із життям підкреслюється тим, що він любить образи ідилічних чутливих пастушок і пастушків, іноді поринає цілком в античність, знаходячи там для себе героїв і з їхньої поведінки черпаючи собі матеріял для повчань, деколи звертається він до царства казкової фантастики, щоб звідти витягнути також моральну науку.

Слушно зазначає Клемперер, що свіжим повіом є звернення Мармонтеля до сучасності, до французької дійсності 18-го століття. Але Мармонтель бере ще лише поверхню цієї дійсності, у нього вона називається, а не змальовується. За типовими для класицизму іменами, милозвучними Ariste, Eraste, Cleon, Glarice, Hortence та таке інше за-

ховані безбарвні герої, не образи, а носії прикмет. Поетика його порівнень, метафор не знає засади індивідуалізації. Він тут у полоні загальникових формул, досконалість прикмет і властивостей розкриває він через порівнення з античністю. Звертаючися в поетичних образах до античної мітології, він плекає вишуканість стилю вислову; далекий від життєвої реалістичности, творить стиль, приємний для уха аристократа і прийомний для читання в аристократичних салонах. У нього не знайдете жадного бруталного виразу. В своїх новелях він культивує форму: Ich — Erzählung.

Вплив руссоїзму позначається на Мармонтелеві виразно, особливо в пізнішій творчості. Життя на лоні природи стає для його новель ідеалом. Дослідник M. Freund у праці „Die moralischen Erzählungen Marmontels“ (Halle, 1904) зазначає: „Das . . . Land galt . . . im Gegensatz zur Stadt als der Tempel der Liebe und aller Tugenden. In wenigstens der Hälfte von Marmontels Erzählungen finden wir vornehme Pariser auf dem Lande. Bei jeder Gelegenheit wird ein Preis des Landes und der Natur angestimmt. Das geschieht aber zumeist in ziemlich allgemeinen Ausdrücken“ (S. 59).

Ціотливість представляє Мармонтель у похвальних тонах. Моральні негативи він бере у зм'якшених формах і своїми історіями повчає, заперечує доцільність моральної невитриманости людини. Він не є ні в якій мірі сатириком.

Мармонтель ніколи не цінує оповідання самого по собі, як виразу мистецького бачення світу. Зміст оповідання є для нього лише матеріалом, на якому виправдується його певна моральна теза. Іноді він цю тезу лише наводить, але раз-у-раз це переростає в нього у розгорнене повчання.

В Мармонтелеві бачать батька «морального оповідання». За ним постає ціла жанрова хвиля у французькій літературі кінця 18-го століття. Постають оповідання-одноденки, що не лишають майже сліду в історії літератури, але стають найпопулярнішим читвом для тодішнього покоління.

Мармонтеля перекладають на більшість європейських мов. Він викликає постання течії морального оповідання в Німеччині. Серед представників цього напрямку у свій час звертали на себе увагу Sturz, клясичний прозаїк і сатирик, (W. Kosch, IV, 1927), Moritz Erdmann Engel (1767—1836), який написав „eine Reihe von Kinder- und Erbauungsschriften“. (W. Kosch. Deutsches Literatur-Lexikon, 1, 445). Але особливої слави зажив Johann Peter Hebel (1760—1826), своїми „Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes“.

Це є збірка оповідань, що простотою свого змісту часто переходять в анекдоту. Поучка в цих оповіданнях завжди наявна, іноді і на початку, і в кінці твору.

Це мораль людини з євангелицьким способом думання; раціональний момент виступає завжди яскраво. Своєю простотою, стрункістю викладу оповідання в'яжуться тісно з класицизмом. Вся внутрішня краса цих творів базується на їх простоті. В них не знайдемо ні портрету, ні пейзажу. Іноді з'являється легкий гумор, але він викликається завжди ситуацією і ніколи не описовими засобами.

Гебель містив свої оповідання в календарі, до календарних потреб вони були достосовані. Сьогодні вони майже забуті, і навіть у найгрунтовніших історіях літератури ім'я Гебеля можна знайти лише принагідно.

До школи морального оповідання треба зарахувати й велику кількість оповідань Квітки-Основ'яненка. Думку проф. Чижевського про те, що Квітка-Основ'яненко був мало зв'язаний з сучасною українською й чужими літературами (Д. Чижевський. Історія Української Літератури. Нью-Йорк. 1956 р., стор. 362-363) слід би ще перевірити, вона нам видається, щонайменше, сумнівною. І проф. Чижевський відзначає у Квітки тип оповідання моралістичного, але він не ставить його у зв'язок з західноєвропейською моралістичною новелею. А цей зв'язок можна помітити навіть за загального зіставлення.

Мармонтель був перекладений на російську мову Карамзіним, багато видань Мармонтелевих новель з'явилися в польських перекладах. В харківському університеті тих часів знаходимо цілий ряд німецьких професорів. Це були люди таких духових інтересів, до яких моралізм Штура, Гебеля дуже пасував. Чи в цій атмосфері загального зацікавлення моралістичною новелею міг Квітка залишитися незаторкнути і творити цю галузь новелі цілком оригінально? Це дуже сумнівно.

Наша аналіза не дає підстав шукати якихось конкретних запозичень, але ми бачимо ясно зв'язок Квітки зі школою моралістичного оповідання. Місце Квітки в цьому напрямку — між Мармонтеlem та Гебелем.

Але тут відразу треба з усією силою наголосити, що Квітка дуже перевищує всіх своїх попередників в європейській літературі. Він талановитіший від них. Моральні сентенції його хоч і тісно сплетені з оповіданням, проте сама художня тканина оповідання набуває самодостатнього значення, художні образи мають вартість самі по собі, незалежно від моралі, з ними зв'язаної. Але й мораль Квіткина не є холодним розумуванням. У ній багато сердечности, нехай і сполученої з наївністю. Його повчання пливають з глибини народньої мудрости та відображають українську релігійно-православну точку зору.

Недоцільно шукати якихось надто виразних впливів окремих представників морального оповідання на Квітку, але його творчість слід бачити в рамках цієї літературної школи, в якій він вивершує напрям, дає йому мистецьку повноту і тим заслуговує на окреме почесне місце в історії світової літератури.

І той факт, що твори Мармонтеля забулися, а Квітчині читаються на Україні з непослабленим інтересом, додає ще один вимір значенності Квітки і приводить до припущення, що кращі його оповідання, перекладені на чужі мови, зайняли б почесне місце на полицях сучасних масових бібліотек.

Не ставлячи перед собою безплідного завдання встановити «залежність» Квітки, ми все таки можемо і повинні провести паралель між ним і спорідненими йому письменниками на Заході.

Квітці чужа моралістична млявість Мармонтеля, він не визнає «золотої середини», компромісу з розбещеністю, яка виступає у Мармонтеля в його використуванні пікантного, він також чужий і холодному раціоналізмові Гебеля, його мораль іде «від серця».

Сучасне життя в його творах кольоритне, воно не має класичної умовності французьких зразків, ні німецької схематичности, воно сягає до фолклорних джерел може так, як сягала фолклору класична новела древніх греків (див. „The Greek Novella in The Classical Period by Sophie Trenkner. Cambridge 1958). Під цим оглядом, здається, пророцтво Гердера про гелленістичні можливості на Україні починало в творчості Квітки давати перший натяк на здійснення. Відродження української культури на початку XIX століття ішло з народних джерел дуже органічно, так як творилися й початки античної культури.

АРГО УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛЯРІВ І СТУДЕНТІВ

Школярське арго належить до найраніших арготичних систем, за-свідчених в українському письменстві окремими виразами ще в 17 в. Їх виникнення пов'язане з постанням братських шкіл і бурс: в Остро-зі (1580—1608), Львові 1586, Володимирі 1588, Рогатині 1589, Городку 1591, Перемишлі 1592, Комарні 1592, Більську 1594, Люблині 1596, Дубні 1604, Ярославі 1609, Києві 1615, Луцьку 1620, Межибожі 1621, Галичі, Кам'янці Подільському (кінець 16 в.), Замості, Холмі, Неми-рові, Білилівцях, Пинську (початок 17 в.). На зах.-укр. землях виникло тоді ж і багато єзуїтських колегій (Ярослав 1571, Львів 1608, Кам'я-нець Под. 1608, Луцьк 1609, Перемишль 1617, Острог, Вінниця, Бар, Берестя, Пинськ, Київ 1647 і ін.), де вчилася багато укр. молоді; у 18 в. діяли тут теж піярські (Межибіж, Львів і ін.) та василіянські школи (Бучач, Умань, Гоща, Любар, Шаргород, Володимир, Дрогобич і ін.); зокрема після скасування чину єзуїтів 1773 їхні колегії в Барі й Ост-розі передала 1781 варшавська Комісія національної едукції васи-ліянам, і вони їх вели аж до часу остаточного притіснення унії на Пра-вобережжі й Волині в 1830-их рр. Найважливішою серед православ-них шкіл стала київська (від 1632 колегія, 1701—1819 академія, 1819—1920 духовна академія) зі своїми дальшими відгалуженнями (у Вінниці в 1630-их рр.), духовними училищами й колегіями (в Чер-нігові 1700—1920, перенесена з Новгороду Сіверського, де була засно-вана 1689; в Харкові 1734—1817, духовна семінарія 1817—1919; в Пе-реяславі 1738—1862 й Полтаві 1779, духовна семінарія 1797 і 1862—1919). Аж до виникнення новочасного шкільництва в 19 в. ці духов-ні школи обслуговували і не кандидатів духовного стану. Згодом во-ни поперетворювалися переважно в духовні семінарії, коли згідно з вимогою «Духовного регламенту» 1721 р. православних єпископів зоб-ов'язано відкрити духовну школу при архиерейському домі. Такі духовні семінарії, крім названих, постали: в Новгороді Сіверському (1785—97), Крем'янці (1796—1939), Шаргороді (1797, перенесена зго-дом до Кам'янця Подільського 1806—1920), Чернівцях (1827—1944) і далі ще в Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді, Житомирі й Холмі,

проіснувавши до 1919—21 рр., а чи то до 1939 р. (після 1945 р. діють духовні семінарії в Києві, Одесі й Луцьку); їх число 1911 р. — 10.

Новочасне світське середнє шкільництво виникло на Україні аж у 19. Ще варшавська Комісія едукації підчинила правобережно-волинські школи зреформованому університетові в Вильні; подібно утворене 1802 р. російське міністерство освіти передало нагляд над школами за відповідними шкільними округами університетам у Харкові (1805), Києві (1834) та Рішельєвському інститутіві-лицееві в Одесі (1830). Новочасні гімназії постали спершу з приватної ініціативи 1805 р. в Ніжені (1832—75 лицей), Крем'янці (1819—31), Одесі (1837—65 лицей), у Вінниці (від 1814), згодом державні в кожному губерніальному, а на початку 20 в. й повітовому осередку (до 50, а реальних шкіл до 29); у 1830—40-их рр. створено на подібному становому принципі (для дітей шляхти й офіцерів) 3 кадетські корпуси (у Києві, Полтаві й Єлисаветграді) та 4 дівочі інститути (Київ, Харків, Полтава, Одеса). Крім державних комерційних, середніх технічних (після 1894 р.), сільськогосподарських, фельшерських і зубарських, діяли ще й приватні — серед них українські духом 2 комерційні школи в Києві та 2 гімназії (в Києві й Одесі). Українськомовне середнє шкільництво розвинулося аж після революції 1917 р. Перейняті 1772 р. польські школи Сх. Галичини (6 єзуїтських, 3 піярські, 2 василіянські — в Бучачі й Дрогобичі, 4 академічні) Австрія стала германізувати, переймаючи за державні 4 єзуїтські після касати й закладаючи нову державну гімназію в Збаражі 1789 (перенесену 1805 до Бережан); зокрема, німецьку мову запроваджено тут скрізь після 1849 р., а замінено її в гімназіях польською 1867 р. (німецька залишилася в 2 гімназіях: у Львові та Бродах, тут лиш до 1900). Ще до того стали поляки закладати польські гімназії (перша у Львові 1858). Укр. гімназії в Галичині виникли аж у 2-ій половині 19 в.: у Львові 1874 (її філія 1906), Перемишлі 1887, Коломиї 1893, Станиславові 1905, а паралельні укр. кляси при польських в Бережанах і Стрию 1907 — разом 5 укр. супроти 39 польськ. (та дальших 11 реальних шкіл) і 2 німецьких. Тому тоді ж постають укр. приватні гімназії: сс. Василіянок у Львові 1906, Рідної школи — в Рогатині 1907, Яворові й Копичинцях 1908, Бузьку й Городенці 1909, Збаражі 1910. На Буковині виникли укр.-німецькі гімназії в Чернівцях 1896, Кіцмані 1904, Вижниці 1908 і приватна в Вашківцях. 3 укр. приватні гімназії на Волині (Луцьк, Рівне, Крем'янець) постали аж у 1920-их рр., подібно як і державні українські на Закарпатті (Берегово, Хуст, Тячів, Ужгород).

Гострий внутрішній режим, інтернатське відосіблення вихованців по бурсах 17—19 вв. мусіли спричинитися до витворення почуття групової відрубности, а яке в дальшому несе з собою й деякі словниково-стилістичні особливості, притаманні лиш членам таких спільнот. Пра-

во прошакувати в заміну за спів побожних псалмів по багатіших міщанських домах (порівн. образи таких відносин у переяславській бурсі 1780—90-их рр. у повісті В. Нарезного «Бурсак», 1824, Избранные сочинения, т. 2, стор. 16-18, Москва 1956), отже часово-обмежений мовний стик з довіллям, — все воно могло причинитися до скристалізування й усвідомлення власної групової відрубності супроти небурсацького довілля, а яка виражувалася не лиш у ноші, але й у мовних привичках. Враження окремої, ніби «цехової», групи з чіткою «становою» градацією шкільних років підсилювалося ще й стрункою внутрішньою організацією шкіл-бурс з правом нагляду старшим річникам над молодшими товаришами. Цю кастову організацію переяславської бурси характеризує В. Нарезний у згаданій історично-побутовій повісті по-гротескному так:

«Когда я жаловался, что консул во зло употребляет возраст свой, силу и право пить вино, курить табак и носить усы, Кастор сказал мне: — Напрасно так думаешь, приятель, и, видно, не знаешь наших постановлений. Послушай же: почтенное сословие бурсаков образует в малом виде великолепный Рим, и консул управляет оным вместе с сенатом. В консулы избирается старший из богословов, а прочие богословы и философы образуют сенаторов; риторы составляют *ликторов*, или исполнителей приговоров сенатских; поэты называются *целерами*, или *бегунами*, которые употребляются на рассылки; прочие составляют *плебеян*, или *чернь* — простой народ. Если бы консул сделал какое позорное дело, то сенаторы доносят о том ректору, и тот немедленно снимает с него сей величественный сан и, наказав про мере вины палками, розгами или батожем, обращает в звание сенатора. Зато и консул имеет свои выгоды и преимущества. Именно: если кто провинится из нас, но немного, как например сегодня ты, то он один своею властью определяет меру наказания; в случае же вины важной он созывает сенат и с ним вместе рассуждает о деле и произносит кару. Кроме одежды и обуви, у нас все общее и хранится в каморке, пристроенной к бурсе, а ключ всегда у консула. Главный промысел наш состоит в пении под окнами мирян церковных песней или — если кто столько смышлен — в проворстве рук» (там таки, стор. 15-16).

Нижчі класи семінарії це — відповідно до пророблюваного матеріалу — «*етимологи*, *поэты*, *риторы*» (стор. 12); зрештою на арготизми ця повість не багата: є ними хіба ще — *совоитель* «соратник» 11, *точить балы* «байдикувати» 12, *киса* «мішок, подорожня сумка» 103, *позашибиться* «підпити собі» 165, *питух* «п'яний» 105, *пенник* «міцне хлібне вино» 10, — з інших же його ж повістей хіба ще: *варенуха* «горілка», 312 *полутан* «шляхтич, що не має кріпаків» 310, *ховтуры* «дохід за треби (весілля, похорони, христини)» 538 (сер.-лат. *chartularium* «відчитуваний священником під час парастасу пом'яник»), *Асмодей* «злий дух, руїнник подруж», *хрія* «система риторичних прийомів для розгорнення якоїсь теми» (гр. *chréia* «використання; застосування; влучний вираз») — останні три вирази знані зі зміненням частково значенням в вуличному арго сьогодні (сх.-укр. *хавтурник* «злодій, що краде при мерцях», *асмодей* «поганець», теж *когут* «селянин» з переосмисленого на рос. *петух* «півень» *питуха*; зах.-укр. *хрія* «сварка, бійка, неприємнощі»).

Чи створили бурсацько-школярські спільноти на Україні цехово-приймальні церемоніяли для новиків на лад «беанії» краківських «жаків» 15—16 вв. (з дальшими арготизмами типу *rauser* «жак», *hadidam* «бійка» — від латинського заклику на допомогу «*Ad idem!*», *kozubales* «данина-відчіпне жидів студентам, щоб оминуги побоїв» — ніби податок від козуба-кошика, з яким крамар обходив клієнтів), можна сумніватися, бо свідчень про таке в нас нема.

Загалом сліди школярських арготизмів задокументовані всього принагідно по різних великодніх і різдвяних віршах-травестіях учнів і мандрівних дяків-пиворізів і теж по інтермедійних вставках — на лад «рибалтовської комедії» польських студентів-вагантів 16—17 вв., де теж арготизмами характеризувано з мовно-стилістичного погляду дійові особи. Такі окрушини школярського арготизму засвідчені в нас із 17—18 вв.:

1) В опублікованих В. Н. Перетцом (К истории польского и русского народного театра, Известия ОРЯС XV, 4, стор. 151-90, СПб. 1910) рукописних «Вършах на Воскресение Христово» з кінця 17 початку 18 в. у виступах 14-го, 17-го, 19-го і 20-го «отроків» зустрічаємо: *компан* «товариш» 170, *махати у дорогу* «вирушати» 170, *правити теренѣ* «говорити небилиці» 171, *лелекати* «силябілізувати» 173 (нехай же [дяк] лелекає тепер сам у школь) — вирази, знані й сьогодні сленгові Львова (*кумпАн*, *махАти*, *теревЕн'і* — мабуть, з надністрия. *тирилЕйси* «небилиці», що з гр. *Kyrie eleison* «Господи, помилуй», — відвигукове *лалАкати*), де ці вірші, ймовірно, й виникли.

2) Опубліковані М. Возняком (Різдяні й великодні вірші-оразії зі збірника кінця 17 — початку 18 в., ЗНТШ 96, стор. 119—46, Львів 1910) рукописні «Върши нищенские, утѣшние», виниклі на Зах. Поділлі в тому ж часі, включають, крім попередніх, ще такі вирази: *нищій* «школяр» 127, *голиши* «убогий» 129, *мишуровати* (може з *машерувати* «маршувати»), *закидати ногами* «йти» 128, *вирвати* «втєкти» 129, *мѣтися в запасѣ* «берегтися» 138, *утинати* «їсти» 127, *кучати* «п'яничити» 130, *кабака* «горілка»? (взялем собѣ у торбу кабаки и хлеба 130), *стрѣляти з пузака* «редєге» 128, *ремень що в лѣтѣ дерут по дереву* «лико» 128, *клепати бѣду* «бідувати» 126, *змовити мутиши* «сказати: «брєшєщ, крутиш», поль. *maćisz?*» (коли того не будет, змовите мнѣ мутиши 132), *вигяти* // *окривати кишком* «бити» 127, 128, *зомкнути* «забрати» (смерть тебе зомкнет з свѣта 139), *застити* «вмерти» 127 — і звідси низка виразів ще вживається в зах.-укр. сленгу (*втинАти* «їсти», *виривАти* «тікати», *шурувАти* «йти геть»);

3) Цілу низку арготизмів включає збірка інтермедій 17—18 вв. (Українські інтермедії 17—18 ст., Київ 1960), де ними характеризувано мову дійових осіб циган, жидів, козаків, російських солдатів, прошаків,

шляхтичів, селян, п'яниць, — і вона, можливо, в якійсь мірі відповідала стилеві тих соціальних груп; але що докладно розрізнити їх з того погляду годі, то перелічуємо їх загально серед школярських. Багато туг калямбурних перекручувань — один з-поміж примітивних прийомів арготичного словотвору, — чимало виразів, що сьогодні належать уже до кольоквіалізмів.

Понижче подаємо перелік цих арготизмів, упорядковуючи їх тут і в дальшому за такими значенневими групами: **I. Людина**: а) тіло, його органи, їх функції, б) одяг, взуття, в) їжа; **II. Школа**: а) її адміністрація, б) вчителі, в) навчальні предмети, г) вчитися, відповідати уроки, писати завдання, г) оцінки, д) кари, е) забави, гри, бійки, є) товариші, дівчата, їх прикмети, стосунки з ними; **III. Налоги**: а) курення, б) п'яничення; **IV. Довкілля**: а) рідня, б) міський побут, в) званневі групи, г) крадіння, злодійський і поліційно-тюремний світ, г) інше.

I а) мармуза 130 (пор. зах.-волин. *мўса* «писок корови»), *мурга* 132 «обличчя» (з рум. *múrgă* «темношерстий кінь, корова», альб. *murk*), *ребеса* «ребра» 180, *пекарня* 137, *пань старая* 167 «зад»,* *продавати витришки* «дивитися» 128, *пердь пердя наганяе* 166, — *поганяе* 203 „*pedege*“, *потелъпатися* 121, *почепчиковати* 122, *чупчиковати* 197, *шкандибати*, *чвалати* 204, *посовтати* 140, *поплатися* 204, *отчахнути* 205, *вичакнути* 132, *грякнути* (к *чорту*) 132, *поперти* 106 «піти», *нахвататися* 106, *припхатися* 197 «при-, надійти», *будчати* «обернутися, повернутися» 140, *вгобзнути* «проскочити» 203, *двинутися* *стремголов* «кинутися» 204, *прикорхнути* «прилягти відпочити» 103, *балагурити* 122, 164, *блягузнити* 200, *каландирити* 132 (може, від *калякати* «паякати»), *сокотати* 199, *плескати* 181, *човпти* 123 «говорити», *наколоти* «набалакати» 70, *човпти верем'ю* «плести нісенітницю» 100, *звягати* 89, *катувати* (себто посилати до ката!) 206 «лаяти»;

б) *курман* «лахміття» 93, вацок «гаманець» 71 (поль. *wasek* з нім. *Watsack*), *товар* «воші» 214, *чорний скакунок* «блоха» 214;

в) *гинтяк* «мішанина (їжа)» 202 (пор. гуц. *гінта* «сука», *гінтити* «паруватися» про собаку; тут ніби «їжа собакам»?); *набурити* «намішати страви» 202, *затинати* 50, *трепати* 150 «їсти», *ухватити* 203, *натребатися* 143, *обхопитися* 82 «наїстися»;

II в) *кеблиця* «таблиця, книжка» 53, *мормол'я* «ермолой» 53, *верец'я* «промова» 86 (лат. *oratio*), *трепати* «читати, співати» 53, *криличествувати* «співати в крилосі» 134, *куншти* «образи, малюнки» 134 (нім. *Kunst* «штука»), *компердьпердь* «портрет» 137 (франц. *contrefait* «відображений, -ення»);

* Порівн. евфемістичного походження нове укр. розмовне *стара пані* й давніше та сучасне поль. *stara pani* «зад».

д) *барбара* 136 (давнє поль. *barbara* й здрібніле *baška*, звідки підльвів. бázька «шутка, лоза»), *ментюга* 51 (може, від ментор «дорадник»), *сергѣй* 120 (може, натяк на сирицю?) «нагай», *хлудина* 133, *вегера* «кий» 74, *знуга* «знущання» 175, *знѣта* «побої» 55, *рѣзнути по мурзѣ* 132, *растаскати рожу* 131 «набити по лиці», (києм) *лоскотати* 97, *обертати* 54, *пофукати* 70, *помазати* 137, *основати* 97, (вегерою) *смаговати* 74, *осмолити* 82, *в шію перти*, *попирати* 122, *дати драла* 106, *вререпати* 122, *дати праса* 187, (сергієм) *скарбувати* 144, (в паню старую) *налити палѣччя* 167, (по голові) *груздувати* 123 «бити», *идати сергѣвеву звѣрину* «скоштувати нагая» 129, *припиляти рога* «усмирити» 137, *отметувати* «відплатити» 175, *вмытися пасокою* «залитися кров'ю» 204, *в кулак затрубити* «заплакати» 197, *випендити* «прогнати, вислати» 197 (поль. *wypędzić* «вигнати»);

е) *видирати хуриі* «витворяти штуки» 203, *кебзовати* «насміхатися» 61 (може, від кепкувати, з поль. *kiep*, кра «дурень»), *волачай потѣшний* «весельчак» 94, *фарина* «фараон (гра)» 216, *фѣль* «карта валет або дама-козир» 216 (за комедійною постаттю *Ramphilus-a*);

є) *чупрун* «українець, мужик» 131, *земко*, *земочко* 112, *зіомочок* 131, *зѣмочок* 168 «росіянин», *ляшуга* «поляк» 140, *чюфутка* «еврей» 152 (осман. *çufut(iko)* те саме), *легкобит* «легкун» 137, *шилихвіст* «зарозумілець» 140, *бовняк* 206, *онагр* 136 (церк. *онагр* «дикий осел» з гр. *ónagros*) «дурень», *капар* «бідолоха» 75, *капар(а)* «нещастя, лихо» 116, 127 (нім. *argot*, Карроге «лихо, смерть», іддіш *Каррога*, *Каруга* «спокутування»; звідси й зах.-укр. *капáрний* «нехлюйний», *капáрник*, *-ниця*), *оцаленний* «одурілий» 103, *хамон* «гевал» 214 (іддіш *hamón* «люд, простолюддя»), *капарник* 115, *бестелюга* 112, *пестелюга* 133 (лат. *bestia* «тварина»), *шевлюга* 140, *нахтеж* 175 (гр. *anáthema* «проклін; проклятий»), *котюга* 70 (карпат. *котюга* «собака» і 167 з угор. *kutyá*) «поганець», *хабло* «чорт» 178 (циган. *кало* «чорний?»), *невгарний*, *неглузний* «поганий» 205, *нелапшое* «недобре» 89 (циган. *лачѣ*, *лашѣ*, *лахчѣ* «гарний, добрий»), *валечный* «міцний, добрий» 204 (поль. *waleczny* «хоробрий»), *зацуприковати* «затягти» 122, *фуриювати* «піднімати бучу» 62, *кобезитися* «впиратися» 198, *вертѣти хвандами* «крутитися в біді» 141, *смявати* «зважати» 203, *потороч* «недотепа» 89, *скавезитися* «здуріти» 206, *харанудитися* «лякатися» 203;

III б) *малзамѣя* «рід вина» 89 (з *малмазія*), *аковотея* 90 (лат. *aqua vitae* дослівно «вода життя»), *горѣлица*, *бражка* 133, *горѣвчиска* 64 «горілка», *бречка* 84 (з поль. *brzeczka* «мост; сита»), *простуха* 63 «гірша горілка», *золотуха* «краща горілка» 64, *жерт* «пити» 89;

IV а) *жаданка* «жінка» 128, *жаданчата* «діти» 128, «циганські діти» 143 (циган. *чяй* «дочка», *чяво* «син?»), *старе заткало* «старцюган» 128;

б) *полушка* «півалтин» 211, *пентачок* «п'ятачок» 131;

в) *плешивець* «польський духовник» 175 (від *тонзури*), *бурлудим*, *барнадим* «бернардин» 187, *ксендзаровати* «орендарювати» 158, *упия* «хоробрий вояк?» 193, *дейнека* «розбійник» 139 (осман. *değnek* «кий» — від *узброєння*), *ярига* «волоцюга» (осман. *uygük* «кочовик?») 129, *ша-рапата* 137 (поль. *szarapata* «обідранець»), *шевлюга* 206, *шалвѣр* 72 (з нім. *Salber* «продавець мастей і олійків, знахар», поль. *szalbierz* «обманець») «обманець», *шалверовати* 146, *махлювати* 128 (нім. *makeln* «торгувати»), *вернуть на менѣю* 100 «обманювати», *крутохвост* «обманець» 102, *коварство* «обман» 144, *здохы* «хитрощі» 140, 102, *гулити* «вабити» 177, *мантачка* «брехня» 105 (лат. *mendacium*), *лементѣйка* «крутіяка» 106 (лат. *lamentor* «лебеджу» з попереднім), *кобзувати* «чарувати» 103 (румун. *chibzui* «обдумувати?»), *кабузнѣк* «ворожбит» 101, *коверзниця* «відьма?» 168;

г) *купити без грошей* «вкрасти» 215, *волочити* (коні) «красти» 119, *загрознювати* «загнуздати» 175 (пор. пд.-поділь. *крѹндзяти* «вовтузитися», *дрѹндзяти* «танцювати» з поль. *kręcić* «крутити»), *гаман цвяхован* «гаманець з грішми?» 200, *оголити* «обдерти з грошей» 143, *всовтатися в лихо* «влізти в біду» 140, *кмѣтувати* «слідкувати» 203, *вбирати в чизмака* «дати собі з ким раду» 170 (*чїжми* «чоботи» з угор. *szizma*), *справити до росолу* «вбити» 182, *уперти* (*у турму*) «запроторити (в тюрму)» 141, *хай йому хомут і дуга* «хай йому лихо» 170, *хувра*, *хивра* «свиня?» 103 (новогр. *chiros* «свиня»), *втерєбити* «увіпхати в руки» 200;

г) *риздво що робят паску* «Великдень» 203, *фєст* «свято» 82 (нім. *Fest*), *сколесити* «з'їздити» 204, *киптюга*, *курелея* «пилюга» 204 (пор. *кѹпоть*, *курява*), *карлюка* «соха» 200 (румун. *sîrlig* «гак»), *перепендити* «перев'язати» 199 (нім. *binden* «в'язати»), *фрибра* 74 (лат. *febris*), *тетюха* 132 («тітка») «трястя», *уклепати* «переконатися?» 169, з *уздром с потрухом* «ціліненийкий» 169 (буков.-гуц. *пѹтрухи* «нутрощі», *пѹздرو* «коробка», наддністр. «геніталії жеребця»).

4) Декілька арготизмів виявляє й складена учнями Покровської школи в Коропі 1740 р. рукописна пародія «Служба пиворѣзам» (В. Адріанова-Перетц: До історії пародії на Україні в 18 в., Записки ІФВ УАН 18, стор. 35-50, Київ 1928): *бражка*, *сивуха* 40, *брандохлища* 38 (чесь. *brunda* «лихий напиток» і нім. *Branntwein* «горілка») «горілка», *галат*, *горѣлкокусатель*, *горѣлкохлист*, *ярига*, *яриган*, *пиво-рѣз*, *пявка сивухосущая*, *сивухопийця*, *сивохлист* (!) 41, *сивухокусатель* 39 «п'яниця»; згадка тут про *салямандру* (акы *вторіє солімандры* в том пламени горелкопитія всегда пребивать желаете, 42) промовляла б за поширеністю нім. студентського арготизму *Salamander reiben*, *Ehrensalamander*, *Biersalamander* (про спільне корпорантське пиття пива — від половини 19 в.) і на Лівобережжі.

5) Оpubлікований М. Возняком (Два співаники половини й третьої четвертини 18 в., ЗНТШ 133, стор. 115-72, Львів 1922) «Върш мѣщанскій» з рукописного співаника Степана Вагановського 1750 р. з Тернопільщини включає арготизм *миркати* «прошакувати» (від привіту «Мир вам!») 156, за яким названо й убогих спудеїв *миркачами*.

6) Теж у віршах Климентія Зинов'єва (В. Доманицький: Невідомі вірші еромонаха Климентія з поч. 18 в., ЗНТШ 81, стор. 51-126, Львів 1908) зустрічаються, мабуть, арготичні вислови: *бакал* «бакаляр», *нищий* «школяр» 120, *канархистра* «читець канону, диригент хору» 98 (грець. *kanonárchēs* «читець канону, повторюваного хором»), *партесник* «хоровий співак» (лат. *partes* «хорові голоси») 108, *творізі* «мандрівний дяк» 92, *бардачник*, *кабачник* «шинкар» 92, *костіра* «грач у кістки» 125.

7) Школярські арготизми зустрічаються і в рукописних віршах із Шарищини, опублікованих Ів. Панькевичем (*Chrestomatie ukrajinských textů ze současné a staré ukrajinské literatury*, Praha 1954): а) Василя Тарасовича 1751 р.: *швелбавий* «незрозумілий?» (коли я почну дашто проповѣдати, то ся з мене вшыткы будете смѣяти, же *швелбаво* бесѣдую 281), *теребодер* «скупар», *ката* «торба» 281 (з *Ката* — Катря?); б) з нижнерибницького рукопису 1817 р.: *фамеліаш* «шкільний послугач» (з лат. *famulus* «слуга»), *вѣргаси* «побої, різки» 282 (знахідний множ. лат. *virgas* від *virga* «різка» — щодо утворення порівн. поль. школяр. *librosy* «книжки» з лат. *libros*, знах. мн. від *liber* «книжка» в епіграмах кінця 17 в. самбірщанина Адама Корчинського, А. Korczyński: *Fraszki*, Biblioteka Narodowa, Seria I, nr 134, стор. 31, *fraszka* nr 98, Wrocław).

Зате лиш слабо відображена арготична лексика в наших давніх лексикографів:

1) «Лексиконі славено-росському» Памва Беринди (Київ 1627,¹ Кутеїн 1653² — сторінки подаємо за виданням Київ 1961), де такими виразами, хоч не конче школярськими, слід уважати: *храп* «лють» 13, 39 (львів. сленг. *храп мати на кого* «сердитися»), *хитлюю* «лицемѣрствую» 58 (львів. аргот. *ікльовати кого* «дурячи насміхатися» з угор. *hűtlen* «віроломний, зрадливий», може, почерез рум. *vicleán* «т. с.; лукавий» й укр. хитрувати), *гунка* «милотарь» (кожухар) 63, *бурда*, *фасол* «молва» (галас) 65 (поль. *fasoł* за нотами ґами *fa-sol-la*)*, *манеллѣ* «монисто» 65 (львів. арг. *манел'і* «дрібні речі; кайданки» з італ. *maniglia* «браслет»), *спекулятор* (лат. *speculator* «розвідач»), *шибеничник*, *палічник* 80, *цекляр* (поль. *seklarz* з нім. *Zirkler* «сторож, поліцейський» від кружляння, лат. *circulus* «коло») 110 «кат», *шубравец* «рубищеносец, полный лат» 109 (львів. арг. *пошабріваний* «порваний»,

* Порівняй теж італ. *alzare la zólfa* «знімати вереск».

шабер «лом», нім. арг. Schabber гебр. šebher «злам»), жминдак «скврънавий» 114 (поль. żminda «скупарство» від жму), тарас (поль. taras «тераса; тюрма» з франц. terrasse), веселя издебка, кулик (порівн. поль. kulig «м'ясопусна гостина») «узылище» 138, фрѣнца, френчюга «хороба блудных» 143 (пор. прѣнци «сифіліс»), фукѣю «лаю, кару, язвлію» 160, закрет, превет (італ. privata «кльоака»), потребная коморка, выходок «афедрон» 183 (наддністр. правѣт «виходок»);

2) в рукописному латинсько-слов'янському словнику Івана Максимовича з 1718—24 рр. у Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина в Ленінграді (Q XVI nr. 21, див. наша стаття I. Maksymovych, ein verkannter ukrainischer Lexikograph und sein Wörterbuch, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US“, New York 1960, v. VIII, 1—2, стор. 95—114): барбара «flagrum», жминдак «floces bibens», хундя «febris», балакир «cloacula» (з румун. băligăr «навіз, купа гною»), бурлаки «colluvium» хамоны «crustula»*, чмир, щипростыи «crambe», ляфе «demensus cibus» (осман.-араб. alafa «жолд послові»), по гаранѣ, по брани «debellato» (поль. harap від німецького оклику herab! «долів!» на мисливських собак, щоб залишили вбиту дичину), вычзертки пѣвческіе «flexiones modorum et vocis» (трелі — з італ. ricercato «прелюдія» почерез давнє поль. ryczwerk, wycwirk).

Багатющє джерело бурсацьких арготизмів, мабуть, полтавської духовної семінарії 1780—89 рр., де тоді І. Котляревський учився, це його «Енеїда». Власне в ній зустрічаємо аж три прийоми бурсацького арго:

1) латинсько-українські макаронізми типу «Енеус ностер магнус пѣнус І славний троянорум князь . . .» (пісня IV, рядки 451—70, у промові троянських послів перед Латином),

2) засекречувальна морфологічно-словотвірна метатеза членів синтактичних пар (пісня IV, рядки 1—20, у ворожбі Сибіллі Енееві):

<p>Борщів як три не поденькуєш, на моторошні засердчить, і зараз тяглом закишкуєш, і в буркоті закендюшить. Коли ж що напхом з'язикаєш, і в терєб добре зживотаєш, то на веселі занутрить, об лихо вдаром заземлюєш, і весь забуд свій зголодуєш, і біг до горя зачортить. Та що абищоти верзлялом, не казку кормом соловяť: ось ну, закалиткуй брязкалом, то радощі заденежать.</p>	<p>себто: Днів як три не поборщуєш (поіси борщу) на серці замоторошнить, і зараз затягне кишки, і в кендюсі забуркотить. Коли ж що язиком напхаєш, і в живіт добре втерєбих, то на нутрі повеселішає, об землю лихом вдариш, і весь свій голод забудеш, а горе до чорта забіжить. Та що верзти абищю? Не казкою кормлять солов'я: ось ну, забряжчи калиткою, то денежки порадують.</p>
--	--

* Мабуть, з жидів. hāmn-taš «печиво на свято Пурім».

Коли давало сп'ятакуеш,
то може чуло зновинуеш,
як, що з тобою спередить,
куди на плавах човновати,
як угодили юонати
і як Еней замінервить.

Коли даси п'ятака,
то може почуеш новину,
як і що перед тобою буде,
куди на човнах плавати,
як угодили Юоні
і як за-енеїть (за Енеєм стане)

Мінерва.

В цих внутрішньореченневих переставках переплутано дієслова-присудки з іменниками-підметами чи предметами й доповненнями чи обставинними окресленнями (*зновинуеш чуло* — *почуеш новину*, *човновати на плавах* — *плавати на човнах*). Такі переплутання трапляються спорадично в мові дорослих та, як гра слів, у дітей; їх улегшують характеристичні для мови фольклору плеонастичні ближчі об'єкти (*думку думати*, *мову мовити*). У Котляревського одночасно як члени таких синтаксичних переплутань виступають і вульгаризми (*напхати язиком*, *втербити «з'їсти»*).

3) Третій прийом бурсацького аргю в «Енеїді» це виразові (метафорно-метонімі) арготизми — бл. 360, при чому годі сказати, чи взяті вони були виключно з бурсацького аргю, а чи може й зі злочинського та вояцького — тимбільше, що найбагатіша синоніміка появляється тут не при типових виключно-школярських поняттях (55 виразів для «бити», 15 «пити», 12 «тікати», 8 «іти», 9 «повія», 6 «бігти», 6 «загинути», 5 «їсти»). Децю з того виявиться ще — після належного вивчення лексики Лівобережжя — діалектним вульгаризмом, хоч прадавнім хоч спопуляризованим уже таки «Енеїдою». Вже сам перелік цих арготизмів виявляє з одної сторони їх пов'язаність з інтермедійними бурсацькими, а з другої — з молодшими на 50 років східноподільськими школярсько-семінарськими з «Люборацьких» Свидницького; це й доказ, що не йшлося тут лиш про якісь індивідуальні творива авторів травестійних віршів і інтермедій, Котляревського чи Свидницького. Цифри після виразу називають лиш пісню «Енеїди»; докладно ж зльокалізовані всі слова «Енеїди» в показнику — В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова: Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського, покажчик слововживання, Харків 1955.

І а) макітра «голова» 5, пика «лице» 1, кирпа «ніс» 6, лизень «язик» 5, кеньдюх «шлунок, живіт» 4, задня 5, пані стара 6 «задниця», кабака 1, мазка 2, 5 «кров», хиріти «спати» 3, клювати «дрімати» 5, сокотіти «говорити» 4, мусоватъ «думати» 3, розчовпити «зрозуміти» 3, налигачися 2, тріпачъ 2, убирати 4, згамкати 5, глитати 1 «їсти», по-чухрати 1, дмухнути 2, швендювати 3, швендати* 2, чимчикуватъ 3, таскати 3, валити 4 «піти, йти», черкнути 1, черхнути 2, хвататися за ким 6, ізслиз-

* Мабуть, почерез поль. *szwankować* «заточуватися, храматися, блукати» з нім. *schwenken*.

нути 4, пороснути 5, дунути во всі лопатки 5 «побігти», карабкатися «повзти» 5, дати тягу 1, нахивати п'ятами 1, уплітати 1, дати драла 1, шатнутись 1, влизнути 2, убиратися 5, увильнути 5, ввильнути 4, шмигнути 5, дати навтіки (підібравши клунки) 6, оддергися на сухо 4 «втекти»;

б) холоші «штани» 1, манишки «білизна» 6, верзун «постіл» 6, охвота 3 (мабуть, від ф́ота «хвартух»), дулет 3 «жіночий одяг» (фр. *douillette* «ватований плащ з пелериною»), фіги-миги 3, шумиха 3 «блискітки», вбгатися в оклад «убратися» 3;

в) гливтяк «хліб» 3, лакомина «смакощі» 2, пундики 4 (нгр. *pungí* «гаманець», лірницьке арготичне пундій, кондій «пиріг») «пирого», трубити в кулак (з голоду) «голодувати» 1;

II е) грати в паці 5, скакати тісної баби по лавках 3, бити лещатами по спині 3 — назви гор, дати тинфи 5 «пустити в ніс дим» (поль. *finfa*, рос. у Помяловського «Очерки бурсы» *пфимфа*, укр. бурсацьке Свидницького *пимфа* «жарт із вдуванням сонному в ніс диму зі спаленої бавовни» — з нім. *Finte* «підступ, зловний жарт; удаваний штих при фехтуванні» з італ. *finta* «вдавання»); хлюст (з нім. *Fluß* «річка, течія» за секвенціями карт одної масти) 1, носок 3, жгут 3, кеп 3 (поль. *kiep* «дурень»), лава 3, пара 3 (може з поль. *fago* «фараон, газардна гра?»), візок 1, (теж зах.-укр. *свінка* «гра в карти, де програвач обвезив рачки на спині виграшника довкруги стола»), сім листів 3 (газардна гра), памфіль 3 (за трумфовим вижником-валетом) — назви картових гор; убити добру грінку «виграти» 1, плутня «обман» 3, плут 3, мот, мотяга 3, ярун 4 (від *ярига* «волоцюга», див. стор. 9), підпустити москаля 3 (за інтермедійною постаттю хитруна-салдата), провести 6, злити кулю 6, показати фігу 6 (*фіга* «кукиш») «обманути», скакати халяндри 2 (може, з нім. *Ländler, Länderer* «вальсовий танець» з Горішньої Австрії, *Landl*, та циган. *кхэлэс* «танцювати», *кхэллані* «танець»), фуруцювати 2 (*фиркати* «брикнути»), понести баляндраси 1 (сконтаміноване *халяндра* й *баляси* «поруччя»), садити 1 «танцювати», прясти набалдашник 5 (рос. *набалдашник* «галка ціпка», *балда́* «довбня» з осман. *balta* «сокира»), гардовати «перебувати, гуляти» 5 (*гард* «із; рибальча оселя» з румун. *gard* «затон»), кургикати «співати» 3 (звуконеподібне, про журавлів), задирать «дразнити» 6, дати кучму 1, робити глузи 5 «насміхатися», колобродити «гороїжитися, храбрувати» 6, веремія 3 («буря»), содом 5, жидівська школа 3 (порівн. одесь. *хай*, львів. *хайдер* «галас», гебр.-їдд. *chêder* «кімната; основна школа») «галас», ярміз «нелад» 2 (осман. *yarmız* «свавільний, неотесаний, лотер»), баскалачитися «супротивлятися» 3 (від *баский*, *басувати* з тюрк. *bas-maq* «наїздити, насакувати»), пеня «клопіт» 1 («гривна» з лат. *roepa* «кара»), коробитися «мучитися» 6, надсад «лють» 5, дро-

читися «сердити» 6, заюрити 1, яритися 5, остервенитися 5, 6, вспахати духом Асмодея 6 «розсердитися», дивитись оскілками 4 (себто вищіривши зуби, кли), зашморгом 6 (ніби шибеницею), сентябрем 6 (від хмарної погоди в вересні) «люто глядіти», загвоздити в батька 3, кобенити 3, 5, величати по-сербськи віру 5 «клясти», порошити 6, за-порошати 3 (ніби «кричати як порося», порівняй заенеїти, заіванити...); розкудкудакатися 1 «кричати», пащиковать «сваритися» 4 (від пащєка), потягатися 6, храбрувати 6, задирать 5, площатися 5, подуть тичка 6 (від площі, тичка, звільнених для дужання) «битися», дать ляпас // ляща 1, надсадити бєбєхів 2, вставити окуляри на очі 2, переміжжити в прах // дребезги 5, мозчити 5, розміжчити лоб 2, полосити 6, заїдити 3, 6, уладити 6, стригти по спині 6, задавати ко-го в сто лях 6, дати тришья 2, 3, дати цибульки під ніс 2, затопити в висок 2, чубити 3, вихрити 4, тормошити 4, піднести з оцтом фіги 3, зварити каші 2, зімнути на кабаку 2, тузити 5 («бити тузом, асом»), на-тасувати 5, 6 («мішати карти» з франц. tasser), підтичити 6, супо-нити 6 («зав'язувати супоню хомута»), втерть мордаси 4, мазнути 5, 6, покропити плечі 3, локишити 5 («сікти на локишину», тюрк. lakša «кус-ні тіста, варені в юшці»), наварити киселя 4, посадити на лід 2, вкру-тити хвоста 2, зувічити на смерть 2 («скалічити»), валяти на купку 4, давати субітки 4 (від суботніх побоїв-кари бурсакам за провини всього тижня), дати тьху // тоху 6 (нове сленгове дати дѹха «допе-кти»), дати перегону 5, кабаки // міцной кабаки 6 (кабака «табака; горілка»), затьору 6 (затираха «саламаха»), прасу 6 (прас «преса; час-ник»), березової припарки 6, перцю // маку 4, киселя 5, швабу 4 (мо-же, від ошвабіти «обманути» чи нім. аргот. schwäbbeln «пити, хлеб-тати»), накарпас 5 (за давнім поль. nakarbaszować «накарбувати» з сер.-вис.-нім. kērben та карбач з осман. кутбаџ), давати добру хльору 3, 4 (може з румун. fiór «дрижаки, страх» чи з італ. fiore «цвітка; ко-зир, трєф»); рожен 1, халазія 1 «побої» (бурсацьке з інтермедій ха-лазія, холодзія «частування», може перекручене поль. kolасja «вече-ря» з лат. collatio «складка, складкове вгощання» з дальшим припо-дібненням до пд.-поділь. галаджія «галас» з рум. gălăjje «шум»), ма-лахай 1 (перекручене махати, нагай та малахай «гостроверха шап-ка з навушниками» з монголь.-казах. малахай), хлист 5, тройчатка 4 «нагай», скиксовать 5, 6 «промахнутися» (мабуть, від нім. Kicks «фаль-шивий удар при більярді»);

е) кагал «гурт» (герб. qāhāl «зібрання»), дока «знавець» 5 (з лат. doctus, -tor «вчений»), третий «досвідчений» 6, плохутка 6 (плохий «смирний») «боягуз», дзіндзівер-зух «герой» 4 (осман. cengâver «войов-ничий, войовник» та поль. zuch із zuchwały, zufały, zurwały), верлань «горлань» 5 (сконтаміноване з верзти й горлати), сонько 5, тімаха 2 «сплюх» (від аргот. кімати, нрг. kimòme «спати»), крюк 6, підтяга 6

«крутій», *балагур* 2, *мартопляс* 1 «весельчак» (за якимсь рос.-укр. *мартышка* «мавпа»), *фертик* 3 «елегант» (за назвою літери Ф — *ферть*), *філіфікетний* «манірний» 3 (за якимсь франц. *fille d'etiquette* «дівчина етикетки» чи нім. *etepetete* «маніжний»), *мугир* 4 (згрубіле від *мужик*), *гевал* 5 (від імени Хамового внука *Гевала* кн. Буття 10, 7), *амалик* 5 (від імени Єзавового внука *Амалека*, кн. Буття 36, 12, а чие ім'я тлумачено «метафорично» як Антихрист, див. Бериндин «Лексикон», стовпець 340) «неотеса», *скупіндря-скурвасинська* «скупий» 4, *висікака* «задирака» 4, *слабий на утори* «неповздержливий» 4 (втори «рівці для дна в клепках бочки»), *драпічка* «хабарник» 1, *ласоцохлист* 3, *лиоминець* 3 «ласун» (від. поль.-укр. *legumina*, *легуміна* «солодка, 3-тя страва обіду» з франц. *legume* «городовина, салатка»), *ярижник* 3 (від *ярига* «волоцюга»), *пудофет* 2 «ледачий» (може з молд.-рум. *пэдукьбс* «вошивий?»), *суціга* 1 «процесович» (від *сутяга* «незгідливець», *тяжба* «процес»), *крючок* 6, *ярига* 6 «обманець процесувальник», *асмодей* «чорт» 4, 6, *бахур* «немовля» 1 (гебр. *bâchûr* «молодюк»), *пуцьверинок* «малий» 1, *шкарбун* 2, *дундук* 3 «старцютан» (від *дундук* «індик, індюк»), *гиря* 1, *гирявий* 3 «короткострижений», *курохват* «бурсак» 1, *слимак* «манастирський служка» 5, *чуприндир* 4, *чупрун* 6 «козак (простий)», *пендос* «грек» 4 (може від нгр. *kondós* «маціцький, низькорослий» чи *randochéfs* «корчмар»), *проскиноси* «(грецькі) передові частини» 4 (нгр. *brostinós* «передній»); водити *коверзу* «плянувати» 3, *кукнути в кабак* «піддати думку» 6 (тут *кабак* «голова», первісно «гарбуз» із тюрк. *kabak*), *йти в витяжку* «рискувати» 6, *піймати облизня* 2, *попасти на слизьку* 5 «казнати невдачі», *задор* «невдача» 5, *дати кучму* 2, *учинити ярмис* 2, *наварити каші* 5 «наробити лиха», *загнать в трістя к чортам* «запропастити» 1 (трістя «трясовина»), *ізвонпити* 2 (з поль. *wątpić* «сумніватися»), *хватило за виски* 2 «злякатися», *іграти на зубах* «цокотіти зубами» 4, *збитися з плигу* «розгубитися» 2, *надути хвіст* «похнюпитися» 3, *окошитися* «притихнути, всістися», 2, 3 (ніби «стати кошом, табором»), *супліковати* «просити» 5 (з *супліка* «прохання на письмі», італ. *súpplica* «благання»), *слинити* 3, *зарюмати* 6, *завіскритися* 1 (власне «засмаркатися») «за-, плакати», *базаринка* 2 (з поль. *basarunek* «судове відшкодування за скалічення», сер.-вис.-нім. *bezzerunge* «відшкодування»), *ралець* 2, 4 (пн.-лівобережне «гостинець», може з якогось *ларець* «скринька, коробочка?») «подарок, хабар», *посулити* «подарувати» 5, *піднести пиріжок* 2, *прилабузнитися* 5 «підлещуватися», *щеголяги* 6, *дути губу* 4, *финтити* 4, 6 (з первісного «перехитрювати при фехтуванні», з нім. *Finte* «підступний удар при фехтуванні»), *розприндитися* 3, 6 (від *прінда* «чванливість, примхи», пов'язаного з *бріндитися* «прибиратися», давне поль. *brunda* «цяцьки, дрібнички», циган. *брінда* «зморщка, зборка», з сер.-вис.-нім. *brēm* «обшиття, ля-

мівка, оправа» чи франц. brimborion «цяцьки») «пишатися, парадувати», *бридня* «дурниця» 6 (поль. brednie «небилиці», bredzić «маячити»), *нагородити чепухи* 4 (рос. чепуха «небилиці»), *гонити ахинеї* 6 (*анинея* «замислувата мова, небилиці» з грець. athēnaios «атенський», напр., в акафістовій фразі *афинеяская сплетения*), *правити теревені* 6 «говорити дурниці», *уджигнути річ* «сказати промову» 6, *казань поука* 2, *підтруняти* 6, *скуйовдити* 6, *галити* 3 «підбунтовувати, підганяти», *розікласти лапки* «зміцнити» 6, *сказати пас* «уступити» 5 (з картярського франц. je passe «я стримуюся (при цьому ході)»), *понеділковати* «відпочивати» 1 (від народнього звичаю стримуватися в понеділки від усіх чи декотрих робіт), *до артикулу* «якслід» 3, *в із'ян* «на шкоду» 4 (з осман. ziyan «шкода»), *не до шмиги* «погано» 3 (*шмига* «мірильна дощечка стельмахів, майстрів» з нім. Schmiege «циркулькутомір; складаний метер») *сількісь!* «добре, гарно» (мабуть, з тюрк.-казах.-каракалп. *сейкес* «якслід, відповідно, підхожо»), *ні гугу* 5, *ні гич* (осман. hiç «ніщо») 3, *ні гаріля* 3 (*гальер*, чесь. haléř з нім. Haller «рід дрібної монети» від міста Schwäbisch-Hall бл. Штуттгарту, де її чеканено), *чвирк* 1 «ніщо» (ніби плювок); *моргуха* 3, *зубоскалка* 6, *фиглярка* 6 (від *фігель* «жарт» з поль. figiel, чесь. figl), *дзига* 6 (поль. суга «жук, фуркало» з угор. csiga «слимак; жук»), *придзигльованка* 3, *цьохля* 4 (з циган. чхай, чхаєрі «дочка; дівчина-циганка», покут. цьора «нехлюя; повія»), «дівчина, жінка», *пащикуха* «цокотуха» 6, *плакса* «плачлинка» 6, *ярига* 6, *ярижниця* 3 «ледащиця», *підпускати // точити баляси // ляси* 1, *пускати бісики* 1, *підсипатися* 4, 6, *пидючити бочки* 3 (ніби *випинати*, але не без впливу тут і: *фіндюрка* 5, 6 «повія», з.-укр. аргот. *пінда* «легка дівчина», давнє львів. злодій. *вінія* «дівчина», з циган. *пхен* «сестра», нім. арг. *Vein, Veinl* «повія»), *гарцювати* 3 «залицятися», *бабак* «бабій» 5, *перечос* «розпуста» 3, *злизатися* «зв'язатися» (молдав.-рум. *a se lega* «прив'язатися») 3, *бахур* «розпусник» 2 (сх.-укр. арг. *бáхур* «полюбовник»), *бахуровати* 2, *в гречку скакати* 3 «жити в розпусті», *гуртівні діти* «байстрюки» 3, *черк* 5, *цмок* 6 «поцілунок», *папльога* 1 (від *пáпльати* «базікати»), *шльоха* 1 (від *шлятися* «волочитися»), *хльорка* 3 (з.-укр. *фльбондра* «легка дівчина» й сх.-укр. арг. *шля́ра* «вуличниця»), *мандрьоха* 3 (від *мандрувати* й *манда́* «легка жінка»), *дiптjанка* 3, *пiдtпiанка* 6, *потiпахa* 3 (з нім. арг. *tirpen, dappeln* «соіге») «повія»;

III б) *пінна*, *пінненька* 2, *підпінок* 6, *мокруха* 2, *сивуха* 4, *пальонка* 5, 6 (порівн. закарп.-лемк. *палінка*, *палюнка*, угор. *palinka* «горілка»), *брага* 1—6, *гарячий* 3, *деренівка* 4, *ганусна* 6 («анижівка», бо *ганус* «анис, ганиж»), *кримська дулівка* 4 («айвівка, горілка з айв, гутей»), *сикизка* 4 (може, йдеться про якусь настійку на живиці, осман. *sakuz*, каракалп. *sağuz* «живиця, смола»), *чикилдиха* 2 (мабуть, настійка на

ягодах крушинуватого куща *Zizyphus vulgaris* джагатай *čäkirdäk*) «горілка, її роди», *чепуруха* 5, *красовуля* 5 «чарка» (з сер.-грець. *krasovóli* «виновий келих», новогр. «ковток вина»), *тягти* (*брагу*) 1, *хлистати* 2, *хлиснути* 1, *нахлистатися* по саме ніззя 2, *кружати* 1, *полигати* 4, *топити* печаль в питейнім морі 5, *смикнути* цівкою 4, *вижлоктити* 6, *черкнути* 3, *клюкнути* 4, *дмухнути* 2, *втерти* 2, *обдуться* 2, *обіжратися* 2 «пити, випити (горілки)», *надути хвіст* «оп'яніти» 4, *писати по землі мислите* «заточуватися» 2 (від назви літери *М* — *мислите*), *карабкатися* 5, *лізти раком* 6 «рачкувати від п'яна», *охмелитися* «протверезіти» 5, *чмелі* 2, *перелогі* 1 «очманілість після похмілля», *слухати чмелів* «бути очманілим»;

IV a) світелка «хата» 5, *куруще* «дим» 5, *балагурна* (*година*) «пізня»

в) будка 5, *тарадайка* 6, *бендюги* 6 «віз» (сх.-укр. «брикарський, вантажний віз», «рід саней; сховні дрючки для розвантажування; дрючок повертати вітряка» з поль. *binduga*, w- «склад дерева для сплаву, зв'язка на тратві», сер.-доліш.-нім. *bindinge* «зв'язка», змішане з *віндою*, нім. *Winde*);

г) підтяга «злодій» 6, *заріза* «різун» 5, *штрикати* «різати ножем» 3 (*потрошити* 6, *локшити* 6 «рубати»), *дубити* 6 (порівняй одесь. аргот. *дубарик* «покійник»), *сплющити* 6, *розплющити* 6 «вбити, вбивати», *стяти зуби* 5, *околіти* 6 «вмерти», *слизнути* 1, *ізслизнути* 2, *послизнути* 1, *поколіти* 1, *бути // стати шкереберть* 5, 6, *із'їсти дутеля* 6 (*дутьель* «свистун, порожній горіх»), *копирснути в ад* 6, *піти до чорта на шабаш* 6 «згинутити», *топтати ряс* «жити» 6 (*ряс* — назва кількох весняних цвіток: 1) *Primula veris* п е р в о ц в і т, баранчики, божі ручки, буквиця, веснівка, жовтуха, ключики, кукурічка, курячі сліпоти, 2) *Corudalis solida* р я с т, баранчики, індики, когутики, хохлатка, 3) *Scilla bifolia* п р о л і с к а, лувітка, просерен синій, синета), *шабас* «кінець» (гебр. *šabbâth* «субота, свято»), *в три вірви* 1, *до лясу* 6 (за поль. приповідкою про політичні роздори 18 в. *Jeden do lasa, drugi do Sasa* — при чому думалися два конкуренти до корони Станіслав Лещинський — «Las» — і саський король Август) «геть! тікай», *комезитися* 1, *закамешитися* 3, *задробити* 1, «заворужитися, забігати», *налягати* 4, *дати догонку* 4 «переслідувати, здоганяти».

Де кілька дальших арготизмів можна зустріти й по інших творах Котляревського:

1) в п'єсі «Наталка Полтавка» (1819), особливо в мові канцеляриста Возного: *розглагольствувати* «розмовляти» 279, *буки-барабан-башта* «непов'язані з собою речі» 280 (мабуть, за якимись прикладами з букваря на слова, що починаються з літери *Б*), *ништорна година* «вечірня г.» 255 (за поль. *niezprogu*, чесь. *peřprogu* «вечірня» з лат.

vespera «вечір»), *загалити* «розмахнутися (плянуючи)» 274, *укутати* «випити» 257 (порівн. рос. *кутѣть* «п'яничити»), *виканючити* «видерти хабар» 257 (від народнього повір'я, ніби *каня* може напиться лиш, коли дощ іде, — бо не захотіла колес з іншими птахами разом кри-ниці копати — тому її квиління серед спеки витлумачено, що це вона просить дощу, припудка чекає, як *каня на дощ*; звідси й *канючити* «випрохувати; куняти»), *вежа* «тюрма» 286, — і таки Виборного: *роздабарювати* «розмовляти» 285 (їддіш-гебр. *dabbern, dibbern* «говорити», гебр. *dâbhar*), *гнути кирпу* «гордитися» 259 (*кирпа* «ніс» первісно лиш «кирпатий ніс»), *згедзатися* «збунтуватися» 270 (від *гедзя*, поль. *giez, gzik*, перед яким товар *тікає*), *ловити гав*, *продавати витрішки* «стояти без діла» 275, *одкладивать в довгий ящик* «відкладати справу» 269, *піднести печеного кабака* (себто гарбуза) «дати відмову залицяльни-кові» 259, *уджигнути* (весілля) «справити» 269, *варенуха* «горілка» 274;

2) в «Москалі-чарівнику» (1819) в мові всіх дійових осіб: *Ф и н т и -ка* — *пронира*, *крючок* «поліційний канцеліст» 320 (сх.-укр. арг. *крючѡк* «міліціонер»), *М и к о л и* — *канцелюжка*, *цвентюх* «канцеліст» 315 (мабуть, від *цвенькати* «говорити по-польськи, по-французьки»), *розчовпти* «зрозуміти» 319, *утяти до галликів* «наїстися досита» 309 (ніби аж до заціпок ковніра свити чи сорочки), *докласти воза* 315, *дати хлосту* 321 (з поль. *chłosta* «побої прутом»), *дати березової припарки* 321, *нам'яти ворсу* 315 «провчити, набити» (*вѡрса* «волосинки на сукні»), *Т е т я н и* — *точити баяси* «фліртувати» 294, *галити* «кричати» 314, *веремія* «галас» 319, *не до чмиги* «не слід» 300 (від *шмига* «мірильна дощечка»), *надсадити бебехами* «надверезити здоров'я» 314, — і таки в російській мові Салдата — *фертик* «елегантик» 319, *чернильний хват* «канцеліст» 299, *подлипать* «залицятися» 314 (нове сх.-укр. аргот. *підлипало* «підлабузник»), *перехватить* «попоїсти» 301, *шнапс* «горілка» 306 (нім. *Schnaps*, первісно «ковток»), *карачун* «смерть, кінець» 299 (порівняй білорусь. *карачун* «несподівана смерть замолоду, корчі, лихий дух, що в корочує життя»);

3) декілька арготизмів є і в бурлескній оді «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»: *кобзура* «кобза» 325, *бляяти* «співати (попи на похороні)» 329, *хльобнути* «попоїсти» 328, *човптися* «товпитися» 326, *бити* (гопака) «танцювати» 325, *впіндрячити* «ввігнати (в землю), похоронити» 330 (з поль. *wpędzić* «ввігнати», звідки наддністр. *пéндити* «гнати швидко»), *до шніру* «до ладу» 328 (з якогось нім. *wie am Schnürchen* «якслід», дослівно «як на шнурочку»).

Такий прийом макаронічної поезії 15 в. як дочеплювання латинських закінчень до слов'янських виразів застосовував ще Ян Кохановський (1530—84) у пародійному вірші «*Carmen macaronicum*» (1568),

згодом анонімна польська комедія «рибалтів» і таки інтермедії. Є цей прийом і в наших інтермедіях та пародійних віршах, напр. у мові Козака в Інтермедії на три персони: хлоп, поляк і німець з рукописного Дернівського збірника 17—18 вв. (надрукованої в Я. Гординського «З укр. драматичної літератури 17—18 ст.», Пам'ятки укр. мови і літератури, т. VIII, Львів 1930, передрукованої у кн. Давній укр. гумор і сатира, Київ 1959, стор. 69), в Вірші про школярську науку «Ой, як мене моя мати дала до школи» з середини 18 в., (надрукованому Вацлавом з Олеська в зб. *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, Львів 1833, стор. 429-30, і передрукованому в кн. Давній укр. гумор . . . , стор. 175), а знаний і досі з народніх анекдотів, як напр. у занотованій нами 1930-их рр. у с. Романові, пов. Бібрка: коли мужик спитав сина, що в наслідок лихого вчення мусів покинути школу, як звуть по латині «гній», «вила», «віз», «поле», «повеземо», то хитрий син відповів — *гноянтус, вилантус, возантус, полянтус, повеземус*, а тоді батько заговорив до сина такою його ж «латиною»: «А то тепер беремус *вилантус, накладемус гноянтус на возантус і повеземус на полянтус*». Доречі, на такій «латині» полягають і львівські арготизми: *виривантус*, «втеча», *поніантус* «випивка», *обдертус* «голодранець», *академус* «студент», *збкус-пбкус-перевертус* «штучка, трюк» чи польські *wisus* «шибеник», *lizus* «підлабузник», *utrascjusz* «збанкrotований поміщик». Виступає вона і в білоруському аргі «корелів» Кричевщини 1786 р. (*гримус* «грим», *хренус* «хрін», рукопис «Описание Кричевского графства 1786 г.» Казанської університетської бібліотеки, цитоване за С. В. Максимов: Сибирь и каторга, Собрание сочинений, т. IV, СПб. [б. р.], стор. 199-202) і в «Люборацьких» А. Свидницького в мові бурсаків.

Макаронічної «латини» вжив Котляревський в «Енеїді» в «рації» (лат. *oratio* «промова») Енеевих послів до Латина (пісня IV, 451-70, «*Енеус ностер магнус панус . . .*»), Енея до Латинових послів (пісня VI, 832-50, «*Латинус рекс есть невгомонний . . .*») та в просьбі Евріяла про пощаду до Волсента (пісня V, 1006-10, «*Пеккатум робиш, фратер милій . . .*»).

Школярські арготизми шкіл Правобережжя, Волині й Галичини в 19 в. нам не відомі. Можливо, що дещо матеріялу знайшлося б по спогадах. Отак у спогадах Михайла Чайковського-Садика паші (1804—88) про шкільні роки зустрічаємо: *łarpświnia* «латинська мова» з поль. *łaci-na* (Pamiętniki Sadyka Paszy, Lwów 1898, стор. 49), *селедка* «воєнний інвалід» (вояць. арг. «шабля; міліціонер»; Записки М. Чайковського, Киевская старина, 1891, нр. 11, стор. 279); деінде ще: *monitor* «нагай» (лат. «нагадувач»), *dziuba* «коханка» (може, з циган. *джювлы* «жінка», чяй «дівчина, дочка», Руśма Т. Raduŕy, Lwów 1874, стор. 355).

Бл. 110 школярських арготизмів з духовного училища в Крутих біля Балти та студентських з духовної семінарії в Кам'янци Поділь-

ському 1840—50-их рр. ужив Анатоль Свидницький (1834—71) у сценах зі шкільного життя в повісті «Люборацькі» (1862, користуємося виданням Київ 1955, звіренням з автографом). Чимало з-поміж цих виразів було, мабуть, поширених по подільських говірках, дещо зустріне́ться в лексиці польських письменників з Поділля й Волині (напр. *kuban* «хабар», *kulik* «м'ясопусна гостина сусідів у шляхетському дворі»), інше ж перетривало то як вульгаризми то таки як школярські арготизми в Галичині й на Волині (*кмиш*, *жид*, *вчистити*, *гебес*, *кушка*).

I а) *макоеди* «рот» 118, *цапка*, «борода» 192, *кушка* «ніс» 34 (дослівно «конусова посудина для бруска гострити косу»), *півзиння під носом* «смарки з носа» 139 («зв'язані в одному кінці дві жердини прикладати солону на скирті»), *роздебендювати* «говорити» 195 (пор. *роздабарювати* Котляревського), *пухнути* «спати» 109, *сотатися* 17, *теліжитися* 164 (пор. з-поділь. *телéпатися* «йти») «плентатися», *постьобати* 153, *утрасти* 154 «піти (геть)», *стебнівкою* (ходити) «дрібно» 116, *іжиця* «задниця» 30 (від церковної назви літери «іпсілон»);

б) (кепка) *на буки-ёр-б* «на бакир» 168;

в) *молотити* 31, *затирати* 136, *запихатися* 150 «їсти», *запхати горло* 150, *підопхати кишку* 13 «попоїсти», *теребі́й* «їдець» 152 (пор. з-поділь. *теребі́ти* «їсти»);

II а) *свинарія* «семинарія» 178, *школа́* «учні, бурсаки» 18, *мученик* «учень» 8 (гра слів: *ученик-мученик*, *учитель-мучитель*), *бургий*, *бургийєць* (може, від румун. а *bârfi* «клеветати; базікати»?), *витія*, *горобець*, *оратай*, *реторва* «учень реторики, 1-ої кляси семинарії» 155, *кози* «учні другоуклясники» 121, *кончивший* «абсолювент семинару» 175, *кнурик* «клерик» 149, *хапатня* «роздача вільних парохій» 91;

б) *мучитель* «учитель» 8, *суб* «субінспектор» 163, *влови* «підстерігання учнів учителем» 179;

г) *пенца* «урок» 91 (ніби *пéнзум*, лат. *pensum* «завдання»), *ловити жупчики* «не уважати на лекції» 35, *терти лямку* «вчитися» 207, *підкурмегатися* «підтягтися» 178 (може від покут. *курме́й* «мотузка, налігач», з рум. *sigmei* «шворка»), *диктура* «намочена в чорнилі бавовна» 113 (з лат. *tinctura* «закрашення»), *жид* «пляма від чорнила» 112, *настрочити* «написати» 196;

д) *книга живота* «зошит з записаними прогріхами учнів» 180, *каз* «останні лавки, де сиділи злі учні» 106, *гебес*, *гебесня* «злий учень, злі учні» 106 (лат. *hebes* «тупий»), *нота* «колодка на шию тому учневі, якого приловлено, що говорить по-українськи» 21 (з-укр. *но́та* «оцінка» з лат.), *мужичити* «говорити по-українськи» 21; *попасати* «залишатися ще рік у тій самій клясі» 111, *кишнути* 169, *турнути* 192

«прогнати (зі школи)», *порхнуть* «бути прогнаним зі школи» 177, *спекулятор* 101 (давнє «кат» з лат. *speculator* «розвідач; допитувач»), *цензор* 113 «співучень, що як кат січе різками караних», *попушити* 25, *вичистити матошники* 103, *списати їжицю* 30, *дати в палю* 112, *дати гарячих* 112 «висікти різками», *підмаслок* 197, *кубан* 113 «хабар спекуляторові, щоб легше бив» (мабуть, з румун. *cu bani* «з грішми, за гроші»);

е) *всесожженіє* «палення квартирного зошита з записаними прогріхами учнів» 30, *пустити пинфу* «вдмухнути заснулому співучневі в ніс дим зі спаленої бавовни» 35, *різати* «грати в карти» 151, *прокуликати* «просвяткувати» 6 (поль. *kulik* «карнавал»), *теревені* «гутірка» 150, *мигнути* 151, *вчистити* 35 «вдарити, набити», *розклеїти* (носа) «розбити до крові» 28, *вгрітися* «вдаритися» 32, *щури* 151, *товченики* 191 «побої», *мордаси* «поличники» 153, *ошийник* «потиличник» 203;

є) *чадо* 151, *раб божий* 152 «чолов'яга», *пімперля* «хлопчак» 82, *хохол*, *обливанець* (бо хрещений лиш поливанням голови, а не занурюванням у воду) «українець» 188, *хохлуша*, *галушниця* «українка» 188, *ляшуга* «поляк» 153, *кацап* (від ар.-осм. *kasap* «різник»), *лапотник* 144, *кацалап* 170, *маркитан*, *коробошник*, *пилипон* (від прізви для старовірчої секти) 193 «росіянин», *пташка* з закованим носом 150, *диявол* 151, *на(в)ушник* 177, 201, *прісна душа* 203, *синок* 204 «донощик», *присолодити язика* «донести (учителеві)» 151, *удружити* «подарувати» 160, *нажабитися*, *напіндючитися* 198, *відквасити губу* 123 «надутися», *беднюгі* «лють» 123, *облизати макогін* «зазнати невдачі» 164, *засміятися на кутні* «заплакати» 193, *сорок святих і Юра аж попадала шкура* «біда» 175, *лахва* «оказія, нагода; рай» 78, 115 (ар.-осм. *alafa* «платня послові; жолд»);

III а) *цупечка* «мала люлька» 175, *куричка* «саморобна цигарка» 160, *запридуха* «поганий тютюн» 160;

б) *торкнути* 6, *телепнути* 152, *прополоскати дудку* 158 «випити (горілки)», *возліяніє* «п'яничення», *православна* 41, *живиця*, *красовуля* 152, *воодушевлення* 155 «горілка», *слухати джмелів* «валятися по землі від п'яничення» 125;

IV б) *субаква* «підвода» 31 (макаронічна калька: лат. *sub* «під», *aqua* «вода»), *попівська діра* «корчма в Кам'янці» 93, *палестина* «частина Кам'янця» 147, *махиня* «величезна річ» 19;

в) *книш* 92, *бородач*, *запокниш* 75 «священик», *попадька* 157, *хапокнишка* 220, «попадя», *крючок* 163, *канцелюра* 165 «канцелярійний урядник», *консистерські блохи* «урядники консисторії» 192;

г) підцобрити б, шатнути, підцапати 127 «вкрасти», закацапити «зарізати (людину)» 193, фурдига «тюрма» 212 (фр. corps de garde «вартівня»).

Вперше школярське арго Полтави початку 1920-их рр. записав етнограф Володимир Щепотьев (Мова наших школярів, Етнографічний вісник, кн. 3, стор. 76–81, Київ 1927); автор, викладач полтавських шкіл, подав бл. 210 арготичних виразів (в тому бл. 140 коренів) — «шпáновських» слів, для п'ятої частини яких приводить паралелі зі словника київського тюремно-злочинського арго (В. Попов: Словарь воровского и арестантского языка, Київ 1912). Йдеться тоді насправді про головно позашколярські вирази. Багато в тому позичень з жидівського, циганського, німецького; часта тут російська фонетично-морфологічна форма.

До речі, у Щепотьева якраз типово школярських арготизмів мало.

I а) кáрточка, ряшка, («цебер»), сýрло (рум. súrlă «свиня; рило») «обличчя», пловáтельница «рот», сапáтка «ніс», стýкать глázом, зéцать (від аргот. вигуку зекс! «увага! небезпека!»), зорýть, зýрить «дивитися», скесь «глянь» (перекручене зекс!), тóпать, чáпать «ходити», кемáть, кимáть «спати»;

б) шкéри «штани» (від аргот. шкар «кишеня штанів», ніби з циган. шукáр «гарний», бо звідти красти легше; або радше від тэ чхарэ «одягатися»), кольбóса «черевики», на всьом фасóні «шикарно вдягнений», фасóнно «гарно», хмизóво «погано», цýмес і кампóт «щось дуже гарне» (жид. símes з нім. Zugemüse «компот, третє дання при обіді»);

в) шáмать «їсти», шамóвка «їжа», дикóфт «хліб» (первісно «голодова страва», з декóкт, лат. decoctus «вивар» із збираних на переднівку рослин як їжа голодуючих);

II г) угрóbитись «провалитися на іспиті», засýпатьсь «оскандалилися при іспитах»;

г) на ять (себто знаючи, де писалася літера ять-ѣ у давньому рос. правописі), грубó «дуже добре»;

е) фуцáть «копати м'яча», посіпáка, халúй (рос. холúй «слуга») «хлопець, що подає м'яча»; затýрится «заховатися», потýрить «шттовхнути», зайдáтись «задиратися», вібити // вірувати // вісікти бúbну, кнáцать, кóцать (з нім. арг. kiebese «відрубувати голову», Kiebes «голова», з Kabis «головка капусти»), залимóнить, сковиря́ть ряшку, вісвітить // встáвить чýрву, вібить глаз, дать по зубé «бити, побити», для пóнту «для молодецтва» (понт «грошова ставка в картах» з фр. point первісно «пункт»), наладити, дати одскóч «прогнати», тóпай голодбч-

ком по сімейному, одскóч, одскóч од моєї печінки, одскóч грязь од підóшви, катісь калбасóй, сорвісь, валі кульбóм, одойді на два варéники, а не пішов би ти вібриком «йди геть!», качай «починай», прикрутіть гайку «приборкати», засіпати, криць «перемогти в слівній суперечці», засіпка, засіпка в дóску // в гроб // в мамóнтове дéрево «оскандалення», пáряться «сердитися», запáрка «розсердження», здрэфіть «злякатися», закінчено й запечáтано «рішуче кінець», нікакіх двáдцять «ні слова більше», скрóйся, закрóйся, замрі пацáн, заткнісь, заткні свою плювáтельницю «мовчи», сáла нема, слабó, спáса нет «немає спромоги, не буде діла», ма́ку, корóбочка ма́ку «а дзуськи», холóдкóм, холóдóчком «поволі», заті́рять «загирити», начудить, одчудить «зробити / сказати нісенітницю»;

е) братва́, шáтія (з жид. šutvis, гебр. šuttāphūth «спілка»), шпанá (ніби «отара еспанських овець»), шантрапá (первісно «наволоч», рум. șandramá «будя; лахміття» з осм. sundurma «шопа») «гурт», шпаніст «член шпани», ф́раєр «кавалер» (нім. арг. Freier «не злодій»), баядérка «кокетка», патентóваний цімес «здеморалізована дівчина», стреля́ть «залицятися», шля́па «тюхтій», малка́ш, пацáн, шкет (нім. арг. Schekez «вуличник», гебр. šeqec «нежидівський хлопчина») «малий хлопчак», барахлó, лаші, хмиз «нікчемна людина / річ», скес (може від назви гри в карти з одною висвітленою — італ. schiuso «відкритий?»), скес дубóвий «жаднога», скесувáть «мати неситі очі», грак «новак», руб-двáцять «хромий», больнóй, больнóй на гóлову, приці́уватий, муд салбóний, му́рик (новогр. mōrós «дурний») «дурний, дурень», малахóбльний «божевільний», медикóваний (на гóлову) «досвідчений», блатнóй «спеціаліст у школярських справах», парень-гвоздъ, парень першої гільдії «спеціаліст», затрúха «дрібничковець», жлоб (поль. żłób «жоліб», аргот. «селюх; несимпатична людина»), заглóба, закі́ря (від хірити «п'яничити», жид. šikiren, гебр. šikōr «п'яний»), занúда, зарáза, кі́рик, гад, гад ползúчий, калéка, калéка 20-го века, свóра, сúча дрáла, тварь, углоед (рос. оглоéd «галапас», огулом «гуртом»), шка́па, шкапогрíз, шмок (австр.-нім. Schmock — кличка собаки), шпок, шпак, шпек «дурень, поганець», мудáк, мудозвóн «марнослов», барахля́ний «поганий», америка́нський «дуже добрий», буза́ («лихий напитек» з осм. boza «напитек з проса, ячменю»), лі́па, понт (круглосветний) «брехня, нісенітниця», бóтатъ, бухтéтъ, бра́ти на ге́ц (львів. арг. гéца «жарт» з нім. Hetze «погоня; розвага»), налива́ть, понті́ть (на радóстях), бузі́ть, варі́ть бузу́ // лі́пу «брехати», запусkáть áрапа, задава́ться на грéчани макаро́ни «задаватися», бузотóрство «брехання», бузовóй «брехливий», бузиньóр, бузі́ст, бузотóр, понт кругосвéтний, с понтом на характер «брехун», взя́ть на бóга // на пúшку (угор. puska «шпаргалка, підстрочник») «одурити», валя́ть ва́ньку «строїти дурня», фасóн «високий тон», держáть фасóн, лі́повий «фальшивий» (за анекдотом про підроблену липову

паску), солоний, сальоний (прикметник, що підсилює значення), на арапа «на дурничку»;

III а) сорок, п'ятью всім «недокурок» [= 40% цигарки], стрелять (покурить), вістрілять «випрохати докурити»;

б) буцой, буцой в добку «п'яний» (з рум. bețiv «п'яниця»), набуца- тись «напитися до п'яна»*;

IV а) пахан, штемна (штемп «окрадений кишеньковцем, що підні- має галас», жид. štump «блямажа» з нім. Stümper «партач») «батько», паханша, штемпіха «мати»;

г) уркаган «злодій» (казах. üгу, каракалп. угу «злодій»), халтура «спеціаліст на злодійські штуки», свіснути, спешитъ, збондрити (італ. sbandire «брати в заставу»), стрельнуть, на- // по-тірить (рум. a târi «волікти»), схарлатъ, сицзить, счанать, шопнути «вкрасти», заскесь «постережи», на скесах «на варті», зекс, зекс на канати // на цепу, ніч // ніч у хати // шестая «увага!», дух, мент, ментор (угор. mente «рід кожуха, плаща»), мільтон «міліціонер», подорватъ, плітуватъ (жид. plejte machn «тікати», гебр. pelētāh «втеча»), плэнзатъ, плэнтатъ «тіка- ти», фартово «щасливо» (нім. arg. Fahrt «добича з крадіжки»), загнатъ «продати», монета, форс (фр. force «сила»), гельди (нім. Geld «гроші»), хала (нім. arg. Cheilek «пай із кражі; гроші», жид. cheluka «пай») «гро- ші», на декофте «без грошей», шпэйер, шпалер «револьвер» (нім. arg. Speier, від spreien «плювати»), масліна «куля», плюннуть «вистрелити», угробиць «вбити», каюк (перекручене нім. kaputt «зіпсутий»), амба, амба й три точки «кінець» (іт. ambe, -о «обидва» в лютерії «виграш двох номерів з п'яти»).

З тих самих років походять записи школярського аргю з Одеси. В. В. Стратен використав у своїй загальній праці про аргю в Росії й на Україні (Аргю и арготизмы, Труды Комиссии по русскому языку, т. I, стор. 111-47, Ленінград 1931) і свої власні записи арготизмів у мові школярів Одеси і теж два рукописні збірники — Д. О. Гельфанда з бл. 100 арготизмами учнів Одеської трудової школи та Д. Б. Макаровсь- кого з бл. 200 висловами з мови одеських бездомних; всі дотичні ви- рази, проаналізовані автором (бл. 167), подані в російському звучанні.

З матеріалів Д. О. Гельфанда для мови одеських школярів В. Стра- тен, вказуючи джерело, називає 31 вираз; два з-поміж них (шмат «ку- сок» 146, заховатъ «спрятати» 146) це звичайні українські вирази, що ймовірно видалися записувачеві незвичними як позичення в російській мові учнів. Інші ж здебільша живі ще й у 1930-их рр.:

---

* Д. С. Лихачев (Арготические слова профессиональной речи, зб. Развитие грамматики и лексики современного русского языка, АН ИРЯ, Москва 1964, стор. 335) вводить рос. арг. бусать «п'яничити, пити» з англ. вульг.-сленговим booze «т. с.» неясного походження.

I а) *кўмпол* «голова» 146 (жид. *kepel*, нім. *Kopf*, контаміноване з *кўпола*);

б) *чепец* «шапка» 146, *кашкет* «капелюх» 146, *клифт* «піджак» 144 (нім. арг. *Kluft* «одяг» з гебр. *killûph* «кора, шкаралуца»), *бїмбор* «годинник» 145, *мєсер* «ніж столовий» 146 (нім. *Messer* «ніж»), *перо* «ніж злодійський» 146;

в) *бройт* (жид. *brojt*, нім. *Brot* «хліб») *лабан* (циган. *лабо* «кромка хліба») «хліб» 146;

II а) *хозяїн* «завідувач школи» 146;

е) *кєпаться* «купатися» 146, *моряшка* «море» 146, *навернуть* (в *зуби*), *ударить по кумполу*, *набить глаза* «побити» 146;

III а) *кадуть* «курити» 146;

б) *спиридон* «п'яний, п'яниця» 146;

IV а) *батькєша*, *папация*, *фєтер* (нім. *Vater* «батько») «батько» 146, *матькєша*, *мўтерша* (нім. *Mutter* «мати») «мати» 146;

б) *кербль* «карбованець» 146 (жид. *kerbl*), *заиметь* «отримати» 146, *мўныш* «собака» 146 (рум. *mâniós* «лютий»);

г) *купить*, *слямзить* (з нім. арг. *klemsen* «красти зі скарбонок у церкві»), *свїснуть* «украсти» 146.

Не називаючи докладніш джерел, В. Стратен перелічує дальших 62 арготизми як притаманні лиш для арго одеських учнів (стор. 142-43):

I а) *ряшка* «обличчя», *хлебало*, *чавкало*, *чавка*, *хайло*, *плевательница* «рот»;

II е) *заявлять* «визивати на бїйку», *стыкаться* «битися», *вїдаты банок*, *отботаты*, *вїбить* // *вїсечь бубну*, (под)навернуть, *вїбить глаз*, *дрюхнуть*, *даты по зубе*, *кнцаты*, *косаты*, *по-*, *от-*, *кбцаты*, *навешаты плюх*, *зробить*, *сковырнуть ряшку*, *торснуть*, *высветлить* // *вставить червў*, *надавать шватырок* (може, з нім. *Schwarte* «шкіра (зокрема на свинї)») «побити»;

IV а) *наўм*, *позан*, *саракодўм*, *фатер* «батько», *мўтер*, *мўтерша*, *наўмиха*, *позанша*, *саракотўха* «мати»;

г) *сбачить*, *сбєндить* (може, з нім. арг. *Bensch* «влом, при якому жертв закнебльовують», *benschen* «грабувати»), *сбондить*, *сбодаты*, *дєрябнуть*, *слимонить*, *слямзить*, *спереть*, *спунырить*, *свиснуть*, *стырить*, *сцизить*, *счаты*, *схарлать*, *шопнуть* «вкрасти», *промазаты*, *замухоморить*, *завалить*, *поплыть*, *зарыть*, *засыпаться*, *защить*, *замочить* «попастися при крадїннї», *брось подмєтками шлєпаты*, *закрой*

плевательницю // хлєбало // чавкало // чавку, закройся, замри, засохни, заткнись, заткни хайло // свою плевательницю «замовчи».

Врешті як спільні мові школярів і бездомних автор називає дальших 74 вирази (стор. 142), не подаючи однак скрізь їх значення; його доповнюємо в тих випадках самі:

I а) *кўмпол* «голова», *канатъ* (нім. арґ. knasten «волочитися», гебр. pānāh «відійти, обернутися»), *плитоватъ*, *топатъ* «іти», *кематъ*, *кимарить* «спати»; б) *барахло* «одяг», *ширма* «кишеня» (нім. Schirm «заслона» та арґ. Schere machen «всунути два пальці в чужу кишеньку для крадіж»), *голубі* «білизна», *колеса* «черевики»; в) *шаматъ* «їсти», *декохт*, *декофт*, *декэф* «голод», *декофтор* «голодуючий», *змашный*, *смачный* «смачний»;

II е) *святцы*, *стірки*, *стіры* «карти для гри», *загнатъ в бутылку* // *пузырѣк* «розсердити?», *кбсать* «бити», *здрефить* «налякатися» (дослівно «зійти з курсу, будши гнаним водою», голл. drijven «гнати»); е) *пацан*, *шкет* «хлопчак», *шпанá* «вуличники», *блатной* «свій», *коренный*, *корешок* «друг», *фраер* «не злодій, дурень», *малахольный* «божевільний»; *грубб* «чудово», *слабб* «не можливе»;

III а) *чинáрики* «недокурки» (кубансько-кавк. «букові горішки, буква», *чинáр* «бук», деінде «платан»);

IV а) *похán*, *штѣмп* «хазяїн; батько», *похánша*, *штѣмпéха* «хазяйка; мати»; б) *хáза* «дім» (угор. ház «дім»), *стрéма* «сторож, двірник» (може, з нім.-арґ. Stromer «волоцюга?»), *бан* «станція» (нім. Bahn «залізниця»), *майдан* «поїзд», *барахолка* «базар», *загнатъ* «продати»; г) *блатоватъ*, с-, *тырить* «красти», *ўрка*, *уркán*, *уркагán* «вуличник», *ширмáч* «злодій кишеньковець», *майданчик*, *поездушник* «злодій у поїздах», *слáма* «спілка», *слáмчик* «спільник», *малýна* «домівка», *ховýра* «сховок» (нім.-арґ. Kawure «сховок» з гебр. qbhurāh «похорон»), *занáчить* «сховати» (циган. тэ занашавэс «загубити»), *отнáчить* «віднайти», *перо*, *финка* «ніж», *шпалер*, *шпай(чик)* «револьвер», *фóмка* «лом», *зекс!* «небезпека!», *заправлятъ áрапа*, *братъ на бас* // *бога* // *понт* // *пушку* «обманювати», *засъятъся* «попастися», *сáра*, *сармáк* «гроші» (з тюрк. сагу «жовтий» або осм.-персь. зег «золото»), *легáвий* «агент, міліціонер», *мент*, *милътон* «міліціонер», *кйча*, *кичмáн* «тюрма» (нім. арґ. Kittchen «тюрма», гебр. kisse' «трон»), *ксýва* «пашпорт?» (нім. арґ. Kassiwé «лист», гебр. ktubhāh «письмо, лист»), *лýпа* «фальшивий документ».

* Д. С. Ліхачов, цит. стаття, стор. 340, вбачає тут всього перекинування з рос. карман «кишеня» (арґ. ширмáн «т. с.»), а звідти далі й арґотизм ширмáч «кишеньковець».

Бл. 100 школярських і студентських арготизмів Києва 2-ої половини 1930-их рр. ми зібрали в 1950—53 рр. на еміграції серед киян (Л. Клеопів і ін.). Багато тут і вуличних вульгаризмів.

I а) *н'Ухало* «лице», *фІкса* «золота корона на одному з передніх зубів, спеціально для моди серед блатних» (нім. арг. Fuchs «золото», жид. вимова fiks), *к'інЕц'*, *йелдА(к)* (може, з нім. арг. і жид. Jeled «хлопчак; неправний злодій»?) „penis“;

б) *бр'учАта* «штани», *мОлн'їа* «автоматичний застібнувач», *буш-лАт* «тепла куртка», *тАпочки* «туфлі»;

в) *підКинутИ* «попоїсти», *дОкторс'кий* «білий хліб»;

II г) *чекАнитИ* «добре відповідати лекцію», *плАвати* «погано відповідати урок», *зірвАтис'* (з *х.*) «не мати поняття про відому річ», *здУ-вАти*, *здирАти* «відписувати письмову вправу», *марАт'* «погано писати», *суфл'Ірувати* «підказувати»;

г) *на бол'шОй* (з *присИпкойу*), *грубо* «дуже добре», *грубоЙ*, *прА-вил'ний* «дуже добрий», *туфтА* «підрібка, фальшива річ», *туфтОвий* «фальшивий, поганий» (мабуть, з тюрк. takta «дошка» як назви для па-чечки паперу, уживаної обманцями замість опакованої в банку в'язки банкнотів);

д) *камчАтка* «остання лавка в клясі, в якій сидять лихі учні»;

е) *рІзат'* в *карти* «грати в карти», *двИнут'*, *трІснутИ* «вдарити», *пУскАт'* в *х'ід фІнку* «різати довгим ножем»;

є) *наш*, *довгонОсик* «еврей», *скуперд'Ай*, *копйЕйечник* «скупар», *мерзАвец'*, *ст'Ерва* «поганець», *смекАлка* «сприт», *смекАлистий* «спри-тний», *трОнутий*, *не хватАйе клЕпки*, *гайкИ розвинтИлис'*, *стУкнула ў Голову малафйА // мочА* «він несповна розуму», *бАба*, *марУха*, *сикУ-ха*, *станОк* «дівчина», *бАрзА* «велика товста жінка» (степове *бърза* «чорно-біла вівця, коза», рум. *bârgă* «чорногуз»), *шк'Іл'а* «худоща-ва дівчина» (від *скелѣт*), *приудАрит'* за *бАбойу* «залицятися», *лука мудІшчеў* «бабій», *мАти зуб на кого* «гніватися», *манд'Іти*, *трІпАтис'*, *п.зд'Іти на радІст'* «брехати, оповідати небиллиці»;

III а) *вдАрит'* по *димкУ* «закурити», *бичОк* «недокурок»;

б) *опрокИнут'* по *одноМу* «випити», *сивУха* «самогон», *кагОр* «пляшкове вино», *БУти під грАдусом* «бути п'яним»;

IV а) *мАт'а* «мати», *бАт'а* «батько»;

б) *бл'адохОд* «вулиця, кудю ходять повії; велика, головна вули-ця», *дешОўка*, *задрИга* «повія», *перепИхОн(чик)* „coitus“, *перепИхнУ-тис'*, *с'еч*, *ус'Еч*, *ус'ікИ*, *отодрАт'*, *скоблИт'*, *розмочИт'* *сухАр* „coïre“, *францУз'кий нАсморк* «венерична недуга», *піймАти на к'інЕц'*, *повІ-сит'* *чАйник на к'інЕц'* «заразитися венерично», *дрочИти* «онанізува-

тися», *малафйА*, *малафЕйка* «сперма», *армйАнс'кий спорт* «гомосексуалізм», *заколАчиват'* «заробляти гроші», *калИм* «хабар (шоферові)», *підкалИмит'* «заробити на чорно», *одорвАт'* «дістати щось добре», *бу-мАжка* «100 карбованців», *пос'Іят'* «загубити», *БЕбехи* «безвартісні речі»;

в) *жлоб* «селянин, селюх»;

г) *бос'Ак*, *жул'мАн*, *жуУлик* (мабуть, від циган. *чури* «ніж»), *уркА*, *уркАш*, *уркагАн*, *раклО* (Харків) (циган. *ракло* «парубок-нециган») «вуличник», *притОн(чик)* «кнайпа гулянок блатних», *азОўс'кий банк* «обман щодо грошей» (*дістанеш гроші в азОўс'кому банку* «ніколи грошей не дістанеш назад»), *зл'Амзит'*, *подп.здит'* «вкрасти», *зМИт'с'а*, *сквознУт'* «втекти», *л'Апнут'*, *блИснут'*, *накрИтис' п-дОйу* «загинути», *зигрАти в йАшчик* «померти», *капЕц'*, *п-дЕц'* «смерть», *відпра-вит'* до *штАбу майОра духОн'іна* «вбити», *котУзка* «тюрма» (мабуть, від *котіга* «чабанська будка на колесах»).

Понад 20 школярських арготизмів з *Харкова* (Х) й *Одеси* (О) 1930-их рр. записали ми на еміграції:

II б) *шкраб* «учитель» Х (жартівливе рос. скорочення *шк-ольный раб-очий* «працівник школи»);

г) *зубрИт'* «вчити лекцію» ХО, *знАти на йат'* «знати лекцію дуже добре» ХО, *зрІзат'с'а* «не скласти іспиту» Х, *зарІзат'* «не пропустити при іспиті» Х, *пАрит'с'а* «потерпати» Х, *мотАт'* «обдурювати» Х, *по-х'Ерит'* «перекреслити» ХО;

г) *кол О* (від форми цифри 1), *пАра Х* «погана оцінка (1, 2)», *репе-тІтор* «учень, що повторює клясу другий рік» Х;

д) *камчАтка* «останні лавки в класі, де сидять звичайно гірші учні» Х;

е) *катавАс'іа* «гармідер» Х, *бел'ібердА* «небилиці» О (з осм. *pyly-pyrtу* «барахло»), *откАливат'* *штУки* «робити ексцентричні вчинки» Х, *волИнит'* «вдавати дурного; пустувати в школі» О, *пасовАт'* «тікати з лекції» О (картярське «поминути бити карту» з франц. *passer*), *за-крОйс'а* «замовчи» Х;

е) *фіскал* «донощик у класі» ХО (колись «прокурор», з лат. *fiscalis* «приналежний до держави, скарбу держави»), *фіскалит'* «доносити, зраджувати» ХО, *водИт'* *шУри-мУри* «фліртувати» ХО (давнє нім. арг. — 1600 р. Schoryu Moru „coitus“), *плУтат'с'а* «водитися з дівчиною» ХО;

IV б) *зайцЕм* «без квитка (їхати)» ХО.

Понад 30 школярських арготизмів *Полтави* й *Чернігова* кінця 1930-их рр. ми зібрали від різних інформаторів на еміграції:

I а) двоУхайа башкА «голова», хАр'а «пика», спІчки «худі жіночі ноги», жОпа „rodex“, тел'інОн „renis; високий в'ялий мужчина»;
б) шкАри «нові штани», шкар'Ата «старі зношені штани»;
в) бУбон «хліб, буханка хліба», бузА, бурдА «погана несмачна їжа»;

II г) на бол'шОй з присИпкойу «дуже добре» (знати урок), читАт' нотАційї «дорікати, виговорювати», пот'агнУт' локшА (ніби «одинку») «дістати погану оцінку»;

е) грУша «стусан в голову», нарЕзат', рват' кОгт'і «втєкти (і з лекції)», виробл'Ат ногАми кардибул'Ет «танцювати погано, не вміючи» (може, з фр. quadriiler «танцювати кадрили»), розігрАт' «розсердити», запускАт' Арана, замАзуват' шніфти (з арг. шніф «нічна кража, з вломом», нім. арг. schniffen «красти, грабувати»), «брєхати»;

е) шпанА «шайка, банда», шАрик нАшого двора «свій, з нашого гурта», караЕт «малий ростом хлопець» (із карап'уз «хлопчик; жук» з рум. cărăbúș «хрущ»), жлоб, когУт, соплИвец' «влізливець», понтувАт' «галасувати, важничати», брат' на понт «обманювати», замахл'Ат' «позичити й не повернути», лмзАт' жОпу, л'Ізти без мИла в жОпу «підлабузнюватися», жопол'Із «підлабузник», мар'їа дЕмченко «балакуча чванлива дівчина» (за відомою буряківницею-«п'ятисотенницею»);

III б) мерзАўчик «пляшка горілки за 1.25 карбованця», бухОй «п'яний»;

IV б) петУх «банкнот у 5 карбованців», дІкун, дИкон «10 карбованців» (новогrecь. dhéka «десять»), вертихвОстка, мУрка (циг. мур-шньї «козир-дівка»), гаўн'Ушка «повія», сікса «потаємна повія» (нім. арг. Schikse «дівчина» з гебр. šiqcāh «дівчина нежидівка»);

г) к'ічмАн «банда уркачів», уркАч «вуличник», закатрУпит' «запроторити в тюрму».

Де кілька полтавсько-київських арготизмів з 1900-их рр. називає в спогадах «Три громади» (2 тт., Львів 1938) Віктор Андрієвський: мармиза «обличчя» (II, 37), ракло «католинославський босяк» (I, 74, циган. раклó «парубок нециган»), макан «японець» (II, 27, може, від назви мавп магó, фр. magot, макáка, португ. macaco, чи рум. mocán «семигородський чабан; простака»), шалопай «пустун» (I, 97, як і шалап'ут, може, з поль. szarapatka «обідранець, лотер»), чадити «курити» (I, 78), тринчик «три взятки-леви за гру при картах» (II, 30, італ. trino «потрійний»).

Під 90 арготизмів з інтернатів для бездомних на Полтавщині 1920—26 рр. і в Куряжі під Харковом 1926—32 рр. приводить О. С. Мака-

ренко («Педагогическая поэма», 1933—35, Москва 1952); але що це власне вирази з аргю вуличників Одеси, Києва й Харкова, то над ними тут ближче не зупиняємося.

Бл. 70 школярських арготизмів кінця 1930-их рр. з *Донецька* (Юзівки-Сталіного) назвав нам 1953 р. у Геттінгені Володимир Заволака.

I а) *башка* «голова» (тюрк. *baş* «голова»), *н'Ухало* «ніс», *гл'Оцат'* «глипати оком» (нім. *glotzen* «витріщуватися»), *лУпат'* «вдивлятися», *катУшки* «ноги», *тОпат'* «іти»;

б) *червйачОк* «автоматична застібка», *бочАта* «ручний годинник»;

в) *шАмат'*, *жОмат'* «їсти», *підкИнут'* «попоїсти» *декОфт* «голод, біда»;

II б) *апОстол* «учитель»;

в) *задУт'* «заспівати»;

г) *дай провІрит'* «дай відписати», *зар'адИт'* *тухтУ* «зробити несолідно»;

г) *пітИ в апОстоли* «залишитися ще рік у тій самій клясі», *балвАн* «учень не переведений у вищу клясу»;

е) *насадИт'* «набити по лиці», *двИнут'*, *дмУхнут'* *шчолкнУт'* «вдарити»;

е) *джалдОн* «дурень» (рос. аргот. *чалдѳн* «втікач з каторги; сибіряк; тубілець північ. Росії»)*, *глобА*, *копйЕйечник* «скупар», *тріпАч*, *тріпАло*, *бузот'Ор* «балакун», *смикАлистий* «бистрий», *абрАшка* «еврей», *кАл'е* «колего!» (з новогрець. *kále!* «дорогий мій!»), *тріпАт'*, *бузИт'*, *бузот'Орничит'* «багато говорити», *манд'Іт'* «брехати» (сер.латин. *manticulare* «обманювати, красти»), *прошл'Апит'* «прогавити», *вал'Ат' вАн'ку* «вдавати дурного», *за-, с-харлАт'* «позичити й не віддати», *вз'ат' на пУшку // БОга // БАса // понт* «обманути, налякати», *слабО стАло* «злякався», *здрЕфит'* «злякатися», *рват' кОхт'і* «тікати»;

III а) *вдАрит'* *по димкУ* «закурити»;

б) *бухОй* «п'яний»;

IV а) *БАт'а*, *пАхАн* «батько», *мАт'а*, *мАханша* «мати», *д'Ахан* «дядько», *т'Оханша* «тітка», *пітИ гопсасМИком* «втекти з дому» (Гопсасміком — у блатняцькому пісенному фольклорі прізвище ватажка злодійської шайки);

б) *дешОўка* «повія»;

---

* Може, первісно «бурлака»? Пор. казах. (д)жал «найми», жалдама «наймит»; а теж арг. одоевське *по-чалдаты* «поговорити» (Красноперов: Очерки г. Одоева, Тула 1896, цитуємо за статтею Д. С. Ліхачова, стор. 317).

г) *залимОнит'*, *зчАпат'*, *зцИбрит'* (циган. тэ стырэдэс «вкрасти»), *зцИзит'*, *занАчит'*, *смикнУт'*, *стИрит'* «вкрасти», *підкалИмит'* «роздобути, отримати; вкрасти», *калимОк*, (з тюрк. *qalun* «викуп за молоду»), *мон'Ета* «гроші з проданого», *шакАл*, *копйЕйечник* «дрібний злодій», *вАсер!* «увага, бережись!» (нім. *Wasser* «вода» як кальковий переклад остережного циган. *воді* «душа, дух» про наближення тюремного наглядача), *пос'Ійат'* «загубити», *бузА* «дрібниця», *на азОўс'кий банк* (віддати гроші) «ніколи», *капЕц'*, *капОта* «кінець, смерть» (нім. *Kaputt* «зіпсутий, розбитий»).

Михайлові Матерновському (Чікаго) завдячуємо запис бл. 25 арготизмів, вживаних серед українців робфаку в Ростові н. Д. 1931 р.

I а) *лУпат'* *очИма* «дивитися»;

б) *колЕса* «черевики», *бІмбер* «годинник», *шАйер* «ножик» (може із шпáер «револьвер»?);

II б) *мензУрка* «учитель хемії», *крОнциркул'* «учитель фізики», *бігімОт* «учитель математики», *талтИка* «учитель історії» (від прізвища Талтикін);

е) *дАти пен'кА* «підставити ногу», *настАвит'* *фонарІў* «попідбивати очі», *пустИт'* *компОт* «розбити носа», *умАтивайс'а*, *умАтуйс'а* «йди геть!», *нарізАй* «утікай!»;

е) *новичОк* «селюх», *кул'Авий* «хромий»;

III б) *освіжИт'с'а* «напитися (одеколону)»;

IV б) *паккАра* «поїзд», *фІкси* «документи»;

г) *уркАч* «вуличник», *жУл'ік* «вуличник гіршого сорту», *кАпнут'* «донести на кого», *застУкат'* «зловити (міліція)», *кр'учОк* «міліціонер» (раніш арг. «пістоль»), *л'агАвий* «агент кримінального розшуку», *шпАйер* «пістоль», *к'Іча* «тюрма», *мас'Ол*, *-слА* «салдат» (дразнення: «Я того *маслá* обгризу» — адідеоване до слова *мас'Ол*, *маслАк* — «велика кістка з ноги барана, свині»).

Зібрані нами школярські арготизми з-перед першої світової війни стосуються виключно гімназій у *Перемишлі*, *Львові* й *Кицмані*. Арготизми укр. гімназії в Перемишлі (бл. 35 виразів, позначуваних літерою П, — інформатор Л. Д.) майже тотожні з такими ж Академічної гімназії у Львові (бл. 35 виразів, позначуваних Л, — інформатор дир. Степан Шах) стосуються 1900—10-их рр. і виявляють низку польських та німецьких позичень; матеріал з гімназії в Кицмані (4 вирази, позначені К, — інформатор Микола Луцяк) надто скупий, щоб робити ширші висновки; в основному він теж близький галицькому арго. Більшість цих виразів втрималася до 1930-их рр.

І а) мак'Ітра Л, мак'Іўка П «голова», мОрда Л, пИсок Л «рот», с'л'Іпйа Л «очі» (поль. вульг. ślepia «очі»), вибалУшувати Очи П «дивитися», лАпи П «руки», фОти Л (нім. Pfote «лапа»), шчУдла П (поль. szczudła «ходулі»), педАли П «ноги», йУха П «кров», мИшк'и, йАблочка, грушк'И, молочАрн'а, віс'Ел'ци Л (калямбур до поль. wisielec «повішеник») «груди в дівчат»;

б) нагавИц'і Л, пОртк'и П «штани», гАл'ка Л «спідничка» (галька «підспідничка», поль. halka, з осм. halı «килим», звідки значення спершу «спідниця»);

в) жЕрти Л, П, пакувАти ў сЕбе Л «їсти», пАрка Л «подвійна булка»;

П а) торговЕл'ка Л «торговельна школа», першАк Л «першоклясник», третАк, семАк, вос'мАк Л «третьо-, сьомо-, восьмо-клясник», компаратІвус Л «директор», супер'атІвус Л «візитатор»;

б) бЕл'фер К, П «учитель» (жид.-нім. be(he)lfer «помічник учителя»), катабАс Л «катехит» (гр. katabás «той, що зійшов (з неба)»);

г) капувАти П «розуміти» (нім. karieren, лат. sapere «розуміти»), кувАти П «зубрити», вИти Л «зле співати», шкрАбати Л, смарувАти Л «недбало писати», швіцувАти Л (нім. schwitzen «пріти»), мордувАтис'а Л, прІти «мучитися над завданням», шпаргАли Л, прозЕк'ер (від видавничої фірми підстрочників) К «недозволені допоміжні матеріали при перекладі текстів»;

г) пилувАти П «гостро питати урок», бик П «похибка» (нім. школяр. Vock — множ. Böcke «помилка, -ки»*), тАдл'ер К «погана оцінка на конференції» (нім. Tadler «доганник»), вивідІўка Л «інформаційна конференція для батьків щомісяця», чесАти Л «гостро клясифікувати», сикувАти Л «переслідувати» (поль. sekować, італ. seccare «докучати»), грИмнути Л, рИпнути П, перепАсти Л «провалитися при іспиті», репетувАти П «повторювати клясу», фОрцуг, фІрцик П (австр.-нім. Vorzugsschüler) «відмінник», двУйас, двІйас П (поль. dwója «погана оцінка», dwójás «поганий учень»), слабЕуш (поль. słabeusz «слабий») Л «поганий учень»;

е) дАти драпакА «втекти», бЕксати П «плакати»;

е) г'ібАхтик К «хитрун, пустун» (з нім. gib acht! «уважай!»), хлИстик Л «худощавий», грУбас' Л «товстюх», фАцет Л (поль. facet, з лат. facetus «елегант»), гОрус' П (поль. goguś, з нім. Gigerl «елегант») «елегант», сИкса П «дівчина», рАндка П, Л «умовлена зустріч з дівчиною» (поль. randka, з фр. rendezvous), кОпатис'а П, умИзгуватис'а Л (поль. umizgać się), стройІти копєрчАк'и Л (поль. stroić koperczaki — первісно

* Звідси й рос. арг. друкарське бик, козел «пропуск кількох слів, рядків», див. Д. С. Ліхачов, цитов. стаття, стор. 332.

«неспокійні рухи») «залицятися», гарбуз Л «відмова (дівчини)», стру-
гати варйАта Л «вдавати дурного»; шпїцл'увАти П «слідити за ким»
(від нім. Spitzel «донощик»), фАгас «учень, що зголошує все вчителеві»
Л, фАгасувАти П «зголошувати вчителеві (на співтовариша)» (з поль.
fagas «лакей, підлиза», що з дол.-нім. fagas «волоцюга; вівця, скоп»);

III б) бан'Ачити П «п'яничити» (бід баняк «казан»);

IV а) старИй П «батько», старА П «мати»;

б) привАтка Л «квартира учня в місті» (кавал'Ерка «студентська
квартира»); на шварц П «не платячи квитка» (нім. schwarzfahren «їхати
зайцем»);

г) звУдити П «вкрасти» (ніби «витягти вудкою»), дз'ад Л «поліцай»
(поль. dziad «прошак», арг. «поліцай»), ц'Упа П (з поль. сіура «нора;
тюрма»), кримІнал Л, бриг'Ідк'и Л «тюрма» (за тюрмою в колишньому
монастирі св. Бригіди).

Понад 350 школярських арготизмів 1930-их рр. із середніх шкіл
Львова (Л), Тернополя (Т), Дрогобича (Д), Станиславова-Іванофранків-
ська (С), Коломиї (К) й Золочева (З) зібрали ми в 1948—52 рр. на емі-
грації; львівські арготизми полягають здебільша на наших власних по-
міченнях з тих років (філія Академічної гімназії у Львові), підтвер-
джених відповідями дальших інформаторів; більшість цих арготиз-
мів у позавузькошколярських ділянках, як звичайно, тотожня з ви-
разами вулично-злочинського арго. Арготизми інших осередків це де-
коли всього діалектні вульгаризми даного говіркового масиву. Крім
позичень з польської мови та з польського школярського й вуличного
арго, зустрічається низка германізмів — залишки здебільша ранішого
підавстрійського школярського побуту.

I а) маГОла Л (з поль. takówa ніби «велика маківка»), мак'Ітра, ле-
пЕта ЛДТ «голова», фізійоМОРда, цИфербл'ат, рИло, мазАк Л «облич-
чя», гАли (поль. gały ніби «великі галки»), с'л'іпак'И Л, бан'к'И ЛТ
«очі», гАпитис'а ЛДТ (поль. garić się), шпанувАти Л (нім. арг. spannen
«спостерігати») «дивитися», шл'умЕрок Л «дрімка» (нім. Schlummer по-
через поль. розмовне szlumerек), гИти, засиХАти, к'Імати ЛДТ «спа-
ти», забиТИ мУху // шпакА, піти ў стеблО ЛТ «переспатися», н'ух ЛДТ
«ніс», дз'Уб(ок), мазАк ЛДТ, клАпач (поль. арг. klaracz, нім. арг.
Кларре), фригАчка ЛТ (арг. фрїгати «їсти» з фр. fricasser «швидко
з'їсти»), менАжка Л «рот», гРАба ЛДТ «рука» (поль. арг. graby «руки»
від grabki «грабки»), гРАл'и Л («густі залізні вила», з нім. Kralle ніби
«кігті») «пальці», молочАрн'а ЛДТ, бал'кОни, викишталцЕн'е С (поль. ка-
лямбурне wykształcenie «освіта» i kształt «форма»), цитРИни, -Инк'и,
бан'Ак'и, бал'Они, патронтАші Л «жіночі груди», барИло ЛТ «живіт»,
кацаМОн'їа «vulva» Л (лат. castimonia «цнотливість»), БЕбух'и Л «киш-

ки», *гнАти* Л (з поль. *gnaty*) «кості», *старА пАні* ЛДТ «задниця», *газувАти* ЛДТ «псувати повітря шлунковими газами», *х'Іхл'ати* (пор. поль. діял. *checić* «різати тупим ножом»; циг. *chliáva* «сасаге»), *тереБИти* Л «сасаге», *кУл'і*, *копИта* Л, *кривУл'і*, *гринджОли* З (первісно «полози саний»), рум. *crenge-le* «галузі») «ноги», *фал'увАти* (поль. арг. *falować*, з нім. арг. *strömen* «ходити», дослівно «плисти»), *дИмати*, *шнурувАти* ЛДТ, *тАскагис'а*, *кнАйати* ЛТ, *штайгувАти* Л (нім. арг. *steigen* «мандрувати») «йти»;

б) *манЕл'і* ЛДТ «речі, одяг» (поль. арг. *manele* від *manela* «браслет», італ. *maniglia*), *бал'Арка* ЛДТ «кепка з козирком», *бікси* (нім. арг. *Büxe* *Buxe* «штани») Л «штани», *гніп*, *мАйх'ер* (з новогр. *mácherá* «ніж»), *косА* ЛДТ «ніж», *на бл'анк* Л (нім. *blank* «блискучий; без накриття») «без плаща (на весну)», *фрак* ЛТ, *смок* (із *смóкінг*, нім.-англ. *Smoking*), *кл'Аса* Л «святковий одяг»; *йаскУлка* Л «фрак» (поль. *jaszółka* «ластівка; фрак»); *ос'Інка* Л «осінній плащ»; *бек'Еша* Л «зимовий плащ» (поль. *bekiesza*, угор. *bekecs* «кожух»); *загАта*, *паркАн* Л «ковнір»; *поставити загалу* Л «підняти ковнір плаща»; *нікол'Ета* (чесь. арг. *rekle* з нім. арг. *Böcke*), *штай'Ери* Л «черевики» (із *бергштайг'єри*, нім. *Bergsteigerschuhe* «альпіністські черевики»); *ганциОвий* Л «новісенький» (нім. *ganz* «зовсім» і поль. *nowy* «новий»);

в) *втинАти* ЛТ, *халасувАти*, *напихАтис'а*, *гОнгати* (пор. давнє церк. *комкати* «причащатися», лат. *communicare*), *фрИгати*, *рУхати завІсами* Л «їсти»; *тЕўкнути собі* СЛ, *набЕхтатис'а*, *кИнути за драбИнку* Л «наїстися»; *фриганИна* СДТ «їжа»; *вижИрки*, *хапатн'А* Л «спільне прийняття (обід, вечеря)»; *пОпас* Л, *мерИнда* С (карпат. «харч пастухові» з рум. *merinde* «харч на дорогу», лат. *merenda*) «друге снідання»; *репЕта* ЛДТ «добавка» (з фр. *répétez!* «повторіть»); *л'Ура* Л «поганий суп» (поль. *luga* «поганий напитек», сер.-вис.-нім. *lûre*, лат. *loga* «последне вино»); *фл'ак* Л «м'ясо» (поль. *flak*, нім. *Fleck* «нутроці зарізанної тварини»);

II а) *БУда* ЛДТС «школа»; *ганделЕска* Л «торговельна школа» (львів. *гáнделес* «перепродувач старого одягу», жид. *handeles*, від його вигуку); *дИркач* ЛТ «директор школи»; *шкрабіпІурко* ЛТ «секретар» (поль. *szkrabipiótko* «писарина»); *вУйко*, *пЕдел'* (поль. *pedel*, нім. *Pedell*, лат. *bedellus*), *цЕрбер* (поль. *cerber*, лат. *Cerberus* мітичний пес, сторож входу до підземного світу) Л «двірник школи»; *вивідІўка* ЛДТС «інформаційна конференція для батьків»; *фАйрант* ЛТ «розпуск учнів на вакації» (нім. *Feierabend* «закінчення денної праці»); *штУба* ЛДТС «перша кляса народної школи» (нім. *Stube* «кімната, *Kinderstube* «дитяча кімната; виховання»); *штубАк* ЛДТС «учень 1-ої кляси народної школи; дівчак»; *голоўнА* «укр. Академічна гімназія у Львові»; *фІлі'їа* «філія Академічної гімназії у Львові», *фІл'їйАст* Л «учень фі-

лії Академічної гімназії»; *саботажи*сти Л «гімназія Духовної семінарії у Львові» (бо туди переходили relegовані з політичних причин учні з державних гімназій); *камчатка* Л «семінарія сестер Василянок у Львові»; *канарки* Л «польська гімназія ч. 2 у Львові при вул. Підвальної» (від гранатових рогатівок-шапок з жовтими отоками);

б) *Бел'фер* ЛДТС «учитель»; *цУвакс* Л (нім. arg. Zuwachs «свіжий в'язень»), *чел'Адник* Т «молодий учитель-практикант»; *катАбас* Л «катехит»; *катил'Іна*, *сал'Уст* Л «учитель латини»; *нОн'ій*, *джул' Л* «учитель фізики»; *пилА* Л «дрібничковий учитель при іспитуванні»; *загнАч* Л «гострий учитель, що ставляє трудні запитання»;

в) *латИна*, *латанИна* Л «латинська мова»; *грЕжа* ЛДТС «грецька мова»;

г) *фОрцуг* ЛДТ, *цЕл'ер* ЛТ «відмінник у клясі» (поль. celujaсу, нім.-австр. exzellierend «відмінний»); *куйОн* ЛТД «учень-зубрило» (нім. Kujon «лотер», фр. couillon «боягуз» з іт. coglione «дурень», контаміноване з *кувати* «зубрити»); *викОувати* ЛТД, *вибУбн'увати* на бл'Аш-ку ЛТ «виучувати урок, зубрити»; *підкОваний*, *підкУтий* ЛТД «підготовлений до лекції»; *арбайтувати* ЛТ, *орАти йак дИкий осЕл* ЛТД «працювати»; *відкалАтати* ЛТД «відбути своє»; *вцабанИти* ЛТ (можє, з *цяпати* й наддніст. *ц'ібеніти* «сікти»(доц) та *цабаніти* «важко нести»), *вгатИти* Л «дати багато на домашню вправу»; *капувати*, *кумати*, *кусАти* ЛТД «розуміти (урок)»; *протЕга* ЛТД, *фОри* ЛТ (з поль. farytować «фаворизувати», що з нім. vorreiten «їхати кінно перед ким») «протекція, поблажання»; *с'нівАти* ЛТД «відповідати дуже добре урок»; *плівати* ЛТД «невпевнено відповідати на лекції»; *помак'Ітри-тис'а*, *помик'Ититис'а* ЛТД «помішатися (в голові)»; *трЕма* ЛТДС «переляк, страх» (поль. trema, з лат. tremere «трястися»); *на варйАта*, *на грАнду* ЛДТС (arg. gránda «розбій, грабіж», нім. arg. grandig «великий, насильний» з фр. grand «великий») «не підготовившись»; *за-*, *гнУти-с'а*, *зрІзатис'а*, *пошкАпитис'а* ЛДТС (від *шкáпа* «лихий кінь») «не вміти уроку, будши запитаним»; *зл'Ати*, *зрИти*, *зрИц'кати*, *зрІзати Іспит* ЛДТС «провалитися при іспиті»; *БУти г'інс (Л) // пас* ЛТ «не знати відповіді на запитання» (г'інс «ніщо» евфемізм замість поль. gówno „excrementum“; *пас*, фр. je passe «не ліцую при грі в карти»); *смарувАти* (поль. smarować, нім. schmieren «мазати»), *мАз'гати* ЛДТС «нестаранно писати»; *смаровІз*, *шл'амазАрник* Л «учень, що нестаранно пише» (від *мазати* й жид. šlim-mazzalnik «нещасник», з нім. schlimm «злий» і жид. mazzal «доля, щастя»); *шрайбувати* ЛДТ, *шрАйбати* (нім. schreiben «писати»), *шкрІбати* «писати»; *шАрнути*, *навалИти*, *нашкрІбати* ЛТ «написати (багато)»; *відвалИти*, *відсмалИти*, *відгарАтати* ЛДТ, *відшрайбувати* Л «відписати (завдання)»; *брик* ЛДТ (нім. Eselsbrücke «підстрочник»), *прозАйкер* Т «друкований переклад до читаного в шко-

лі клясичного автора»; *міхАлок* Т (поль. *miczałek* «ковток», укр. *ми-хэйлик* «дерев'яна чарочка» — під впливом жид. *čajlik* «частина, пай»), *шпарГАли* ЛДТ, *шахрАйка* Л «недозволена записка для письмового завдання на уроці»; *шварцувАти* Л «уживати недозволених матеріалів при клясному завданні»; *дИмати*, *суфл'увАти* ЛДТ (фр. *souffler* «дути; шептати») «підказувати на уроці»; *фордикл'Апа* ЛТ «фортеп'ян», *дрИмбати* Л «грати на фортеп'яні» (від *дрімба* «варган»); *запІ-йати* Л «заспівати фальшиво», *дЕртис'а* (*йак старІ ГАу'і*) Л «співати високо й голосно»;

г) *(за)репетувАти*, *рИпнути*, *сИпнутис'а* ЛДТС «повторювати ще рік клясу»; *посадИти* ЛТ, *зрІзати*, *спалИти* ЛДТС, *спечИ* Л «давши незадовільну оцінку, примусити повторити клясу»; *цвАйер* (нім. *Zweier* «двійка» як лиха оцінка), *цИнг'ел'*, *сІнг'ел'* (первісно «лиш одна незадовільна оцінка» з нім.-англ. *Singleton* «лиш одна в грача карта з якоїсь масти») ЛДТС, *двіЙа*, *двіЙка*, *гол'* (з англ. *goal* «гол, ворота», аргот. *бáн'як*), *БАН'ак* ЛДТ, *чвІрка*, *нЕдост* Л (скорочення з *недостáточно* «незадовільно») «незадовільна оцінка»; *сИпнути*, *врІзати*, *пАл'нути*, *вц'ідИти цвАйера* // *стрІлити БАН'ака* ЛДТ «поставити незадовільну оцінку»; *цвайЕрник*, *слабЕуш*, *слабИна* Л «поганий учень»; *жИд(ик)* ЛДТС «пляма в зошиті від чорнила»; *бик* ЛДТС, *фЕл'ер* Л (нім. *Fehler* «похибка») «похибка»; *стрІлити* // *пАл'нути БИка* ЛДТС «зробити похибку»; *пІпчити* (первісно, мабуть, «смоктати люльку чи пипку», нове значення і під впливом поль. *pieprzyć* «перчити»), *пилувАти*, *брАти в оберГАси*, *давАти піУли* (поль. *pięła* «пілюля») // *по кУл'ах* ЛДТС (аргот. *кўлі* «ноги») «гостро питати урок»; *гАчити*, *гнУти*, *загинАти* ЛДТС «ставляти трудні запитання»; *пЕрша кл'Аса* ЛДТС «дуже добре»;

д) *вИкобзати*, *вИл'ати* (з *БУди*) ЛДТС «прогнати зі школи»; *вИ-лет'іти* (з *БУди*) ЛДТС «бути прогнаним зі школи»; *пАтер-нОстер* (лат. *Pater noster* «Отче наш»), *пуцІўка* ЛДТС «догана»; *спуцувАти* (з нім. *putzen* «чистити»), *згЕпати*, *зрИпати*, *зйІзати*, *прочитАти пАтер-нО-стер*, *молИтис'а до кого*, *вИсипатис'а на кого* ЛДТС «збештати»; *вИпИти* Л «вислухати догани»; *кл'апс* ЛДТ, *пл'Ацок* Л (поль. *plasek* «коржик», з нім. *Plätzchen* «тісточко») «удар долонею по задниці»; *пАца*, *пАцка* ЛТ «удар прутом по долоні» (від *пáцнути*);

е) *зфрайерувАтис'а*, *розбат'арувАтис'а* ЛДТС «розволочитися»; *пІ-ТИ на гІнтер* ЛДТ (калька *hinter die Schule* із «поза школу»), *на цУ-байс* Д (від. нім. *zubeißen* «ласувати»), *на лІво*, *на л'уф* Т (з нім. *Luft* «повітря») «не піти на урок»; *гЕца* ЛТД «весела історія»; *гецувАти* ЛДТ «говорити, робити жартома»; *віц* ЛДТС «дотеп» (нім. *Witz* «дотеп»), *вІцман* ЛДТС «жартун» (нім. *Witzmann* «дотепник»), *віцувАти* ЛДТС «жартувати»; *лах* Л «сміх» (жид.-нім. *lachen, lachen* «сміятися»); *лахувАтис'а*, *дЕрти лАха* Л «сміятися»; *гІкл'увАти*, *БУйати* (поль.

бујає «буяти; фантазувати»), *набирАти, заливАти* (голОдні кавАлки), *чарувАти, пускАти цинк* (аргот. цинк, поль. cynk, нім. Zink(en) «злодійський знак»), *байрувАти, байтл'увАти* ЛДТС (може, з *бáти* й нім. beuteln «питлувати»), а чи *байтáла* «нездара, базіка», жид. batln «брехати, оббріхувати»; *БУйда* (на ресОрах), *бл'Ага, г'Кел', БАйер, БАйел', голОдні кавАлк'и* ЛДТС «брехня»; *БУйач, бл'Аг'ер* (поль. blagier, фр. blagueur), *заливАч* ЛДТ «брехун»; *дупарЕл'к'и* (поль. duparelki від дупа „rodex“ і terepele «прикрашувальні шнурочки», іт. trapeolo), *пйерДУл'к'и* (поль. вульг. pierdolic «базікати»), *бздИни, мандрОни* (від *маніти* й поль. androny «небилиці», з іт. androne «вуличка»), *бАмбуc* ЛДТ (з поль. вульг. pierdolenie w bambus ніби онанія в цівку бамбусу) «небилиці»; *гандОлити* Л «плести небилиці» (з поль. gandolic від gadać «говорити»); *дАй'са вИпхати* (на зелЕно помал'увАти і під маГ'істрАт постАвити), *вИпхайс'а* ЛДТ «твоя рада ні до чого!»; *зІх'ер* ЛДТС «напевно» (нім. sicher «певний, -но»); *на шварц* ЛДТС «зайцем, без квитка»; *за фрАйер* ЛДТС «даром»; *ГУл'а* Л «м'яч, футбол», *фл'ак* Л «слабо напований м'яч»; *лІшати* Л «грати в футбол»; *вИ-,к'Івати* Л «вести м'яч, не випускаючи його противникові» (поль. kiwać «кивати; обманювати»); *на бИку* Л «в обороні (грати)» (англ. back «тил; оборона»); *бАн'ак* «ворота, гол»; *шчур* ЛДТ «гол, стрілений долішнім кутком воріт»; *голОўка* ЛДТС «відбиття м'яча головою»; *с'вІчка* ЛДТС «викоп м'яча високо в гору»; *вИспатис'а, сИпнутис'а* ЛДТС «впасти»; *спУхнути* ЛДТС «втомитися, не дотримувати кроку»; *патАлах* ЛДТС «нікудишний грач» (з *байтáла* «нездара», *будўляк* «дурень» з тюрк. budala «дурень» і поль. patogęzny «нездарний»); *спаталАшити* ЛДТС «зле заграти, прогавити»; *штЕмп* ЛДТС «сором»; *за-,штЕмпити(с'а)* ЛДТС «засоромити(ся)»; *прорІзати* ЛДТС «програти»; *сЕн'дз'а кАл'ош!* «геть з таким суддею!» ЛДТС (з поль. sędzia kalosz! «суддя гальоша!»); *ховАнес, хованЕса* (грати) Л «хованка» (від *хований* з жид. суфіксом *-es*); *лАти* Л «карти для гри», *шпІл'ати* (нім. spielen «грати»), *кИнути кАрту* ЛДТС «грати в карти»; *йти на ц'ілОго* ЛДТС «рискувати»; *забивАти БАк'и* («очі»), *гнУти // крутИти г'ітАри* ЛДТС «заговорювати»; *кант* ЛДТС «обман» (нім. арг. Kander, -dierer «обманець, що вдає пограбованого купця», жид. kantern «натягти на милостиню», давне нім. арг. Klant «одна форма прощацьких хитроців» з Klanke «петля»); *обкантувАти, вИ-,по-к'Івати, наг'агнУти, наг'Ати* ЛДТС «обманути»; *зграндувАти* ЛДТС «забрати силоміць»; *стругАти йУра // тУрка, грАти вар'йАта // грЕка // фаційАта (= фáцета) // фрайЕра* ЛДТС «прикидатися, вдавати дурного»; *дозолИти* ЛДТ «допекти»; *хАйдер* ЛДТС «галас, рейвах» (жид.-гебр. chéder «кімната; основна школа», укр. хáйдер «жид. школа»); *шпАрга* «зачіпка» ЛДТС (давнє злодійське «зарібок», мабуть, з нім. арг. Spagat «гроші; ловлення повією клієнтів»); *грАнда* ЛДТС «насилля; безличність»; *гАла* Л «охота на що» (поль. арг. gała «т.с.»),

може, з жид. *gaver* «слинка», про гіперистичний перехід *v-l*, пор. маґола — *makowa*); *авантурувАтис'а* ЛДТС «сваритися»; *кУцатис'а*, *с'Іпатис'а*, ЛДТ, *шАрпатис'а* (їак вош на мотузкУ) Л «відповідати непри-вітно, зарозуміло»; *спустИти ніс на гІвІнт // на квІнту* ЛД «посумніти» (лат. *quinta* «рід музичного інтервалу», — отже «спустити з тону»); *дістАти // мАти пйЕтра* (жид. *pitr* «масло», нім. *Butter*; пор. буков. *ма́ти ма́сло на голові* «мати нечисту совість»), *трйастИ пОртками // роби-ти ў пОртки* ЛДТС «боятися»; *куш* (з фр. *couche!* «лягай!» мисливсько-му собаці, щоб лишив убиту дичину), *ац'Іба*, *гЕбай* (лемк. *гібати* «йти»), *мЕгай* (угор. *megye* «я йду»), *гУл'ай*, *брикай*, *звййай* (з пол. арг. *z-wiać* «здмужнути; втекти») ЛДТ «геть!»; *змИйс'а!* Л «тікай геть»; *брикати*, *вириваАти*, *вййати*, *навал'увати*, *давАти дЕмба* ЛДТ (поль. арг. *dawać deba* «тікати»); *відвалИтис'а* ЛДТС «відійти геть»; *дЕрти кОти* ЛДТС «бути посвареним»; *пустИти кАнто* ЛДТС «подарувати образу»; *пати-чкУвАтис'а* ЛДТС «панькатися»; *фаЦка* Л (може, з рум. *fățui* «на-бити по лиці», *făță* «лице»), *л'Ан'е* (поль. розмовне *lanie* «биття») ЛДТС «побої, побиття»; *стІпа Т* «побиття (по задниці)» (з поль. *stupa* «похо-ронна гостина», мабуть, з лат. *stipatio* «світа, почот»); *гамануваАти* (з гебр. *hāmōn* «галас, збіговище»), *ганцелИти* (може, з нім. *hunzen, hänseln* «дразнити?»), *гарАтати*, *золИти*, *маГУл'ати* (ніби «маглювати»), *кОбзати*, *крОпити*, *смалИти* ЛДТ «бити», *вИгарбувати // вИрайбувати шк'Іру* (нім. *reiben* «натирати»), *освйатИти воду*, *скрАйати пОртк'и*, *спрАвити л'Ан'е*, *дАти фаЦк'и* ЛДТ «побити»; *басалИга* Л «синяк» (як і поль. *basalyk* первісно «нагай з олив'янкою»);

е) *гнис*, *гнот* (поль. *gnot*, може, з нім. студент. і сх.-прусь. *Knote* «челядник» — *Genosse*), *гУмн'аж* (поль. вульг. *gówniarz*), *джус* (може, рум. *jos* «низький»), *міГл'анц*, *мікрУс* (новогр. *mikrós* «малий»), *шкраб* ЛДТ «хлопчак»; *бен'карт* ЛДТ «дитина; дитвак» (поль. *bekart*, нім. *Bankert* «байстрюк»), *бен'картЕрййа* ЛДТ «дитваки; діти»; *бахур* ЛДТС (жид.-гебр. *bāchūr* «юнак»), *бждонц* Л «дитина» (поль. *brzdać* «хлоп-чак»), *бЕйлик Т* «підліток» (нім. *Balg* «нечемна дитина»); *дрОнгал' Л* «високий ростом» (поль. *draǰal* від *draǰ* «дрючок»), *анАнас*, *родзИнок*, *гОгус'*, *пЦус'* (угор. *rici* «маціцький») ЛТ «паничик, елегант», *фашАга* Л «елегант» (нім. віден. *fesch* з англ. *fashionable*), *пупІл'ок* ЛДТ «учень, улюбленець учителя» (нім. *Pupill* «підопічник» з лат. *pupillus* «сирота»), *фаґас* ЛТ «учень», що скаржиться учителеві на співтоваришів», *фаґасуваАти* ЛТ «скаржитися на співтоваришів», *васел'ін'Ар*, *дуполИз* «підлабузник»; *шпЦел'* ЛДТС «донощик»; *вИга* (поль. *wuga* з *wyżeł* «мисливський собака»), *цван'ак* Л «бувалець» (поль. *swany* «хитрий», мабуть, із *szczwany* «щуваний»), *шпцифІндер* ЛТ (нім. *spitzfindig* «хит-рий»), *шмердол'Інок* Л «хитрун» (може, якесь жид.-слов'ян. *smerdele «смердох?»), *гранд'Ар* Л «насильник, зухвалець», *ґАниф* Л «лайдак» (жид.-гебр. *ganev* «злодій»), *лАз'ік* Л «волокітник, бездільник», *бала-*

ган'Ар Л «що не тримає ладу», *вимОчок* (*спіритусОвий*) Л «здохляк», *верес'Уж* Л «здоровило» («селянин з-над р. Верещиці»), *мЕнда* ЛДТ «влізливець» (поль. *meadowszka*, *međa* «маленька натільна вошка»), *жлОб(ак)*, *мУрга*, *цЕп(ак)* ЛДТ (поль. сер. «ціп»), *штАйг'ер* Т «несимпатична людина» (з нім. арг. *Steiger* «челядник», зокрема на мандрах), *брус*, *гбур* ЛД (поль. *gbur*, сер.-вис.-нім. *gebür* «селянин») «неотеса», *фраЙер* (*г'ажкИй* // в *пУмпках*), *фраЙЕрс'ке* в *Ухо*, *сЕлеп* ЛДТ (від імени *Селевк*, 13. IX.) «дурень», *фраЙЕрн'а* Л «дурні», *сафандУла* (як і поль. *safandula*, з рум. *șafandăche* «франт; валет» іт. *fante* «піхотинець; слуга»), *файталАпа*, *дз'амАйда* (дз'яма, рум. *zeamă* «драглиста юшка»), *фуйАра* (поль. *fujara*, гуц. *флоэра* з рум. *flúier* «сопілка») *офйАра* (поль. *ofiara* «жертва» і *офэрма* «незграба» з нім. *unförmig*), *бамБУла* ЛДТС (фр. арг. *bamboula* «вояк сенегалець» і *taboule* «дурень»), *бандУл'а*, *бандУра*, *цИмбал*, *буцИфал*, *гЕбес*, *патАлах* Л «нездара», *фанфАрон* (поль. *fanfaron* з франц. *fanfaron*), *фармАзон* Л (поль. *farmazon* з франц. *franc maçon* «вільномуляр») «чванько», *трАскати* *фУн'а* Л (з жид.-нім. *fun*, *von* як шляхетського титулу) «вдавати пана», *варйа-тУн'о*, *бз'ік* (поль. *bzik* із *gzik* «гедзь»), *кОпнений* в *мОзок* ЛДТ «неповна розуму», *збз'ікувати*, *впАсти* з *Бика*, *мАти* *фйОла* (поль. *fiolka* «фіялка» — евфемізм замість значущого показування пальцем на чоло і посвистування ф'ю-ф'ю!) *фІкса* // *фІс'а* (з франц. *idée fixe* «півбожевільна ідея, думка») *пітАшка* ЛДТС перекручене *птішок* як калька нім. *einen Vogel haben* «бути неповна розуму») «бути неповна розуму», *мАти* *фл'Аки* // *олИву* *й* *голові* ЛДТС «бути понятливим»; *штАма* ЛДТ «дружба» (нім. *Stamm* «пень; рід, плем'я»), *брАнджа*, *грАнда*, *пАка* (нім. розмовне *Pack* «гурт») *гЕбра* (жид.-гебр. *hebrāh* «спілка») *с'іч* (із жид.-гебр. *šitvis* «спілка»), *ферАйна* (нім. *Verein* «товариство») ЛДТ «братія», *йАнтек* Л «поляк» (поль. ім'я *Antek*, *Jantek* — Антось), *каРАйім* Л «українець» (за назвою жид. секти, що відкинула рабінську традицію), *гЕбес*, *кУдлай* (жид.-гебр. *gadlan* «зарозумілець»), *клАпи'ух* Л «жид», *канцалАп* Л «москвофіл» (з *кац'ап* «росіянин»); *кобіта*, *пІнда* (поль. *pinda* «чепуруня», нім. арг. *Veinl* «повія», циг. *p'en*), *сІкса*, *дрИзда* (ніби *дрісставка*), *шмОн'дз'а* ЛДТС (циг. *mintš* „vulva“ і *шмóндати* «терти колінами»), *с'ікОра* ЛТ (поль. *sikora* «синиця» і арг. *сікса*, *с'ікса*), *шк'Іра* Т, *бАшитил'* Л «дівчина, панна» (перекручене *б'абс'ко* «бабище»), *гак*, *гаргаОн* ЛТД, *шАбергак* Д (арг. *ш'абер* «лом(ик); брухт») «негарна дівчина», *гаргАра* (може, чесь. *harhule* «гуля, наріст на дереві?»), *кобіла* ЛДТ, *ул'трамарИна* Л (калямбур від назви синки, іт. *oltremarino* «темносиній») «висока ростом дівчина», *грат* ЛДТ «старшава жінка» (поль. *grat* «стара мебель», сер.-вис.-нім. *geräte* «меблі; споруди»), *шАнг'а* Л «гістеричка» (віден.-нім. *Schanni* з фр. *Jeanne*); *симпАтйа* ЛДТС «кохана дівчина», *кобіт'ар* ЛДТ «бабій (поль. *kobieciarz*), *л'ітАти* за *бабАми* ЛДТС «шукати дівочого товариства», *заБУ-*

йатис'а ЛДТС «залюбитися», *кОпатис'а* ЛДТС, *робИти* *Очко*, *смалИти* *Око* Л «залицятися», *закрутИти*, *замІшати*, *намОтати* *кобіТу* ЛДТС «познайомитися з дівчиною», *привалИтис'а*, *присмалИтис'а*, *прифа-стригувАтис'а* ЛДТС «приступити до товариства, причепитися», *афі-шувАтис'а* Л «проходжуватися з дівчиною ввечері по корзі», *гУс'ай-с'Ус'ай*, *потан'цУфка* Л (поль. *potanćówka*) «забава з танцями», *мІшати*, *гАсати* ЛДТ «танцювати», *петрушкувАти* ЛДТС «не танцювати на забаві», *рАндка*, *рандивОйа* ЛДТ «домовлена зустріч з дівчиною», *пу-стИти* *кАнто* ЛДТ «покинути (дівчину, хлопця)», *бат'Арка* ЛДТС, *бір-бантка* Л (поль. *birbantka*, з іт. *far la birba* «волочитися без діла») «волокита», *х'ендол'Огія* Л «волочення з вуличницями»; *г'Із'і*, *г'іпс*, *гУ-з'ік* ЛДТ «ніщо» (евфемічні перекирення поль. *gówno* „excrementum“), *до дунАйу*, *до дУбл'ан* ЛТ «ні до чого» (евфемічні перекирення поль. вульгар. *do dupy*; *dupa* „rodex“), *мурОваний*, *зіх'ерОвий* ЛДТС «зовсім певний», *кл'Авий* (мабуть, з новогр. *kalá* «добре»), *морОвий* ЛДТС (може, з рос. арг. *мировой* «прекрасний») «добрий»; *кримІнал* ЛДТ «нестерпні відносини»;

III а) *дим*, *шл'уг* (нім. *Schluck* «ковток») ЛТ «цигарка», *бОмок* ЛЗ (поль. *bak* «жук»), *кц'ук* ЛДТС (поль. *kciuk* «палюх»), *чік* Л (угор. *csikk* «недокурок») «недокурок», *зафІфчити* (з лемк. *файчити* «курити», *файка*, нім. *Pfeife* «лялька»), *пот'агнУти* Л «за-, по-курити»;

б) *фУнда* Л «плачена кимсь гостина, випивка», *гвОз'дз'і* (поль. арг. *gwóźdz*, *gwózdzie* «гроші» з нім. арг. *Zwickel* «2 сотики» і *Zwick*, *Zweck* «цвях»), *грейцАрі* (нім. *Kreuzer* «австрійська дрібна монета»), *швай-нЕри* Л (перекирення з львів. арг. *швайцари* «гроші»), *фл'Ота* ЛТ (з франц. арг. *frouse* «гроші»?), *фОрса* ЛДТС (франц. *force* «сила») «гроші»; *ц'мАга*, *гАра* Л (гуц. *гара* «лиха горілка» й *гарак* «арак») «горілка», *хл'Ати*, *бан'Ачити* Л «п'яничити», *гОл'нути* Л «випити», *під гАзом* ЛД «на підпитку», *шток* Л «зовсім п'ятий» (нім. *stock* — як ступенювальне слівце «дуже»: *stockbesoffen* «зовсім п'яний»);

IV а) *хавІра* ЛТ «хата, квартира», *старИй* ЛДТ «батько», *старЕн'ка* «мати», *брат'О*, *брац'Ішок* (поль. *braciszek* «братік»), *брат'Ій* ЛДТ «брат»;

б) *шИмон* ЛТ «двірник, сторож» (поль. арг. *szymon* «т. с.», з імені *Szymon* Симон), *пйУрко* Л «мітла (двірника)» (поль. *ribro*, -rko «перо», аргот. «мітла»), *махАти* *пйУрко*м Л «замігати», *шпИра* Л «брама кам'яниці» (нім. *Sperre* «рогатка»), *шпИрка* Л «оплата двірникові за відчинення брами після 22-ої години»; *бат'арОн*, *бат'Арус* Л, *мАлах* Д «вуличник» (нім. арг. *Melocher* «ремісник, робітник», жид.-гебр. *melucho* «праця»), *мікрУска*, *т'Ут'ка* Л (перекирене *проститутка*) «вуличниця»; *бицИкел'* ЛДТ «мотоцикл», *дрИнда* ЛДТ «велосипед», *БА-л'он*, *трамбул'Анка* Л (перекирене *трамбал'он*, *трамбал'*) «трамвай»;

йаскУлка Л «галерія в театрі» (поль. *jaskułka* «ластівка»); *шпагатЕ-рйа* Л «інтелігенція» (може, від арґ. до *шпагату* «нікудишній», *мбтуз* «нездара, простак»), *кавУн* Т «багатий міщанин»;

в) *гАнделес* Л (перекупувач старих речей), *т'агнверЕто* Л «коморник (судовий, податковий)», *скачиборозДА* ЛДТ «інженер землемір», *зУнак* ЛДТ «професійний підстаршина», *гарБУз* Л «вояк» (від короткостриженої голови), *канАрок* Л «військовий жандарм» (від жовтої околиці шапки), *сракотлУк* Т «народний учитель» (поль. арґ. *srakotluk* — калька нім. арґ. *Steißklopfer*), *гАлох* Л «священик» (нім. арґ. *Gallach*, жид.-гебр. *galach* «стригти» — за тонзурою), *алилУйко* Л «дяк», *лапайдУх* Л «погребник», *фастрИга* Л «крavecь» («тимчасовий штих», поль. *fastryga*, сер.-вис.-нім. *fast, fest* «сильний», *rige* «ряд»), *поц'Ен'г'ел'* (поль. *rosięgiel* «ремінь-потягач до копита»), *полатАйко* Л «швець», *МУл'ік* Л «муляр» (поль. арґ. *mulik* від *murarz*), *робОц'аж* Л (поль. розм. *robociarz*) «робітник», *різУла* Л «різник, м'ясар», *маг'і-страУ'к'ий* *пИсар* Л «замітач вулиць», *гаркотлУк* (поль. *garnkotluk* «що б'є горшки»), *бамБЕтел'* (з нім. *Bankbettel* «мебель, розсуваний для спання і складаний для сидіння»), *марИс'ка* Л, *фЕс'ка* Д «служниця», *помАг'ер* Л «помічник» (від поль. *pomagać* «помагати»);

г) *грАйфнути* (нім. *greifen* «хватати»), *нЕмнути* (нім. *nehmen* «брати»), *засмИтриги*, *зайвАнити*, *свИснути* ЛДТ, *БУхнути*, *шАрнути*, *звУдиги*, *зайУмати* Л (нім. арґ. *Jommackener* «денний вломник», гебр. *jom* «день») «вкрасти», *шпанувАти* ЛДТ (нім. арґ. *spannen* «глядіти»), *шмірувАти* ЛТ (нім. арґ. *schmieren* «спостерігати», гебр. *šmirâh* «стороження»), *стойАти на точ* К, *чАйати* Л «вартувати», *хАтрак* (чесь. арґ. *chybr, kibrák* «поліційний агент», з нім. арґ. *Kiberer* «детектив»), *тАйн'ак* ЛДТС «тайний агент», *пол'Ік'ер*, *мЕнта*, *шпАгат* ЛТ (перекручення арґ. *шпінат* «поліцай» задля зеленої уніформи австрійських поліцаїв) «поліцай», *дз'адОўн'а* Л «станція поліції» (поль. арґ. *dziadownia* від *dziad* «поліцай»), *братрУра* Л «крите поліційне авто перевозити в'язнів», *спл'уў* «револьвер» (поль. арґ. *spluw*, калька нім. арґ. *Speier*), *корОмисло* Л «рушниця», *паштетГўка* Л «гумова палиця», *ц'Упа*, ЛДТ, *кОза* (поль. *koza*, давне *kloza*), *івАнова* *хАта* Л «тюрма», *закатрУнити*, *закрОпити*, *закОбзати* Л «застрелити, вбити».

Львівські гімназійні арготизми зустрічаються в оп. «Грачі» Івана Керницького (зб. «Святоіванівські вогні», Львів 1934): *буда* «школа», *загнулися* «не вміти лекції», *пекти* «гостро питати лекцію», *штубачок* «молодий учень», *шпаргали* «записки, нотатки», *трамбулянка* «штучка», з *біка* *впасти* «здурити», *ясне* як *шварц* «зовсім ясне» (*шварц* «рід пасти до взуття», нім. *Schwärze, Schwatz* «чорна фарба»).

Зрідка трапляються школярські арготизми з Тернополя й Перемишля 1900-их рр. в оповіданнях «З гімназійного життя» Миколи

Угриня-Безгрішного (Рогатин, 1938): *куйон* «учень зубрило» (34), *стипендія* «побиття учня його ж співтоваришами» (33).

Бл. 160 школярських арготизмів із *Крем'яця* 1920—30-тих рр. (інформатори: д-р Юрій Мулик-Луцик та д-р Іван Левкович) та *Кобриня* того ж часу (інформатор: д-р Іван Сидорук, позначуємо Кб) зібрали ми в 1950-их рр. на еміграції. Появляються тут — у відрізненні від Галичини — деякі вирази, характеристичні для центрально-польського школярського арго (*вагАри* «втеча з уроку», *с'ц'оніАлка* «недозволена записка на уроці», *кОрки* «корепетиції»).

І а) *башкА*, *мак'Ітра* «голова», *спл'увАчка* «рот», *бан'кИ*, *бАлухи*, *бАли*, *гАли* «очі», *вигрІшчувати бАли* // *гАли* «глядіти», *пИсок*, *мОрда* «рот, обличчя», *шнурбАрти* «вуса» (нім. Schnurbart «вуса»), *барабАн* «живіт», *лАпи*, *грабл'І* «руки», *кУл'і* «ноги», *йУшка* «кров»; *цитрИнки*, *цИци*, *молочАрн'а* «жіночі груди»;

б) *цил'Індер* «капелюх», *нашИл'ник* «краватка», *громозвІд* «білий ковнірець під стоячим ковніром школярської блюзи», *смаркАтка* «хустинка для носа», *газіу'кИ* «жіночі панчохи» (прозорі, ніби з гази);

в) *жЕрти* «їсти», *л'Ура* «кава»;

ІІ а) *бУда В*, Кб «школа», *дИрко К*, *дИрек Кб* «директор», *цЕрбер* «двірник школи», *д'ідовОд* «секретар» (перекручене: *діловОд*), *кам-чАтка* «осляча лавка в клясі», *вИвалиги* «релегувати зі школи», *л'Іра*, *Актенташа* (нім. Aktentasche) «портфель для книжок»; *торговЕлка* «торговельна школа», *книш* «учень духовної семінарії», *грЕчка* «учень сільськогосподарської школи», *карандАш К*, *штубАк Кб* «учень гімназії (називаний так семінаристами)», *стригУн* «учень нижчих кляс» (дослівно «лошак, якому вже підстригають гриву»); *вивідІўка* «учительська конференція»;

б) *бЕл'фер К*, Кб «учитель», *гАлах* «священик»; *амЕба* «учитель природознавня», *супІнум* «учитель латиніст», *дУдка* «учитель співу»; *штАмбух* «нотатник з оцінками» (поль. sztambuch, нім. Stammbuch «альбом»);

г) *доўбАти* «читати лекцію (неуважним чи тупим учням)», *зубрИти*, *прис'ідАти фАлди* «завзято вчитися», *зубрУн* «учень, що вивчає урок напам'ять», *мозкувАти*, *рУхати мОзком* «думати, міркувати», *брик* «друкований переклад до читаного в школі клясичного автора», *конфідЕнтка*, *шпаргАлка*, Кб, К *с'ц'оніАлка* «недозволена допоміжна записка для клясної роботи» (поль. школяр. ściągawka «шпаргалка»), *ст'агАти Кб* «відписувати клясну роботу з недозвільної записки»; *по лЕбках* «на вирівки (питати)» (поль. ро łebkach «побіжно»), *пилувАти*

«гостро питати», *пилА* «учитель педант», *вИрвати* «нагло запитати на лекції», *рецитувати*, *с'нівАти* «дуже добре відповідати вивчену лекцію», *загинАтис'а*, *гнУтис'а*, *мйАўкати* «зле відповідати лекцію», *вИти*, *концертувати*, *выводИти* *трЕни* (перекручено замість *трéл'і*) «співати», *шкр'Абати*, *др'Апати* «писати», *посадИти* *жИда* «зробити чорним пляму на папері», *зрІзати* *Кб*, *скатАти*, *відвалИти* *К* «відписати від товариша письмову вправу», *корЕкта* «поправа письмової задачі», *кОрки* «корепетиції», *кумЕкати*, *капувати*, *зварИти* «з-, розуміти», *башкА не варИт'* «не вміє думати»;

г) *стинАти*, *зрІзати* «гостро клясифікувати (при іспиті)», *рІзати*, *палИти*, *пилувАти* «ставляти лихі оцінки», *провалИтис'а*, *зрИти* «не скласти іспиту», *обл'Атис'а* *Кб*, *кл'Апнути*, *вс'Акнути* «не перейти до вищої кляси», *перел'Ізти* «ледве перейти до вищої кляси», *т'агТИ* *за* *сУха* «допомагати при переведенні до вищої кляси», *обйІхати* «гостро скритикувати», *двУйа*, *пАла* *Кб* (поль. *pała* «палиця, ніби «одинка»), *аўстрІйс'ка* *пйАтка* «незадовільна оцінка», *на* *рейкАх* «з двома мінусами при оцінках», *фОрцуг* «дуже добрий учень, відмінник», *йОлоп*, *осЕл*, *жлоп* «лихий учень»;

е) *вагАри* «втеча з лекції поза школу» (поль. *waga* від лат. *vagari* «волочитися», *vagabundus* «волоцюга»), *піТИ* *ў* *л'іс* // *на* *вагАри* *Кб*, *К* «втєкти з лекції», *дошкИ* «лещата, лижі», *партАч* «лихий грач», *рІзатис'а* *ў* *кАрти* «грати в к.», *препАрка* «побої» (від *пáрти* і *препарувáти*), *дАти* *препАрки*, *взолИти*, *вкрОпити*, *врІзати* «набити», *зробИти* *окул'Ари* «набити синці під очима», *розквАсити* *гасИл'ника* «розбити носа», *мЗатис'а*, *бечАти* «плакати» (поль. *beszeć*) *замкнИ* *спл'увАчку* «замовчи»; *провАл'уй*, *відстАўс'а* «йди геть»;

е) *шкраб* «малий ростом», *тИчка* «високий ростом», *шпІцел'* «донощик», *бандУра* «валило», *капцАн* «придуркуватий», *капцан'Іти* «дурніти», *цвАн'ак*, *зух* *Кб* «бувалець, досвідчений», *варійАт* «очайдух», *тх'ір* «боягуз», *франт* *івАновіч* «елегант», *БАба* *Кб*, *Кр* «дівчина», *драгУн* «висока ростом дівчина», *симпАтія* «кохана дівчина», *пускАти* // *давАти* *зИза* «позирати за дівчиною», *рАндка*, *рандевУ* «домовлена зустріч з дівчиною», *смалИти* *хол'аўкИ* до 2. «залицятися», *лАзити* з *БАбойу* «ходити з дівчиною», *скакАти* «танцювати», *петрушкувати*, *стругАти* *петрУшку* «на танцювальній забаві стояти під стіною не танцюючи (про дівчину)», *дістАти* *гарбузА* «дістати відмову (від дівчини)»;

III а) *ц'мОкати* «курити», *крИшка* «тютюн», *цигАро* «цигарка», *бичОк*, *ц'мок* «недокурок», *дАти* *дИма* // *бичкА* // *фАйки* «дати затягнутися цигаркою»;

б) *врІзатис'а* «впитися», *врІзаний*, *встАўлений* «п'яний»;

IV а) старИй «батько»;

б) привАтка «квартира»;

в) сидУха «міщанка», матн'А «селянин» (дослівно «дно шараварів»), зубодрАл «зубний лікар»;

г) підл'імОнити, підйівАнити, зц'Ібриги (від арг. тїрити, тїбриги «красти», рум. târî «тягти, тащити», циг. тэ тэрэс «мати, брати»), свИснУти «вкрасти», кАбза (поль. kabza «гаманець» з лат. саpса «футляр»), капшУк «гаманець», фОрса «гроші», прицУпити «зловити», шл'Айа «вуличник» (від шл'ятися «волочитися»), архАнгел «поліцист», івАнова хАта «тюрма»;

г) вмирАти «симулювати хворобу», на нОс'і «близько (часово)».

Біля 210 школярських арготизмів з Ужгороду (У), Тячева (Т), Хусту (Х) й Севлюшу-Виноградова (С) 1930-их рр. налічують наші власні записи, проведені 1948—51 рр. у Мюнхені серед закарпатців; багато тут угризмів і таки закарпатських говіркових вульгаризмів.

I а) дЫн'а У, копОн'а У (уг. коронау «череп»), лАмпаш Т, Х «голова», лАмпаш Х «обличчя» (уг. lámpás «фонар, ліхтарня»), пАрхы УТ («розпатлане) волосся», пысл'Ак УХТ «рот», бЕбехы ХТ, бебЕхы У «кишки», почтЕнїе УХТ «череве», кУфер У «задниця (жіноча)», лАба ХТ «нога», пУца ХТ (рум. ruță «penis»), бОта Т (рум. botă, з уг. bot «ціпок») «penis», пОт'а Т, цАрина С «cunnius», гОга У «воша», вЫпУлити УХТ, вЫлупити У витріщити (очі)», хЫрїти УХТ «спати», чепІркати Х «йти дрібно», згорІти Х «почервонітися», фЫснУти УХ «pedere», на-клАсти Х «casare», ракАш ХТ «excrementum» (уг. rakás «купа»), па-лИти плїт Х «віддавати сеч»;

б) Уйош ХТ «блюза» (уг. ujjas «блюзочка», ujj «палець; рукав»), р'Анд'а // р'Анда УТ «ганчірка» (уг. gongu «ганчірка»), гАт'і УХТ «підштанці», буд'угОви Х «жіночі підштанці» (уг. bugyogó «плюдри»), шпАрга ХТ «мотузка» (уг. spárga «шпагат» з іт. spago), Умбрела Х, Амбрела Т «парасоля» (іт. ombrello), бОта Х «ціпок», боділ'Арош УТ «гаманець» (уг. bugyelláris «т.с.» з лат. pugillares «писальна табличка»), бічок УХ «сцизорик» (уг. bicsak «т. с.» з тюрк. бусақ «ніж»), цыбул'а Х «годинник», топАнкы УТ «черевики», чІжмы УТ «чоботи» (уг. csizma «чобіт» з осман. çuzma);

в) хлептАти УТ «їсти (юшку)», напхАтис'а УТ «наїстися», репетЕ Х «добавка», репетовАти ХТ «брати добавкову порцію»;

II г) тоўчИ УХ, зубрИти Х «вивчати урок напам'ять», зубрИло Х «учень, що вивчає уроки напам'ять», капчАти Х «розуміти», забивАти комУ кул (=кіл) у гОлову Х «завертати кому голову (якоюсь спра-

вою)», *лоўговАти* УХТ «не піти на урок» (уг. lóg «звисати; ходити без діла»), *церУза* УХ (уг. ceruza «олівець», лат. cērussa «олив'яне білило»), *клОйбас* Х, *клИйбас* УТ (уг. plajbász з нім. Bleiweißstift «олівець») «олівець», *тІнта* // *тИнта* УХ «чорнило» (уг. tinta, нім. Tinte «т.с.» з сер.-лат. tincta (aqua) «крашена рідина»), *пУшка* Х «шпаргалка» (уг. ruska «підстрочник»), *пушковАти* Х, *чаловАти* ХТ (уг. csal «обманювати»), *швінл'овАти* Т (уг. svindli, нім. Schwindel «обман»), *махл'овАти* Х «обманювати», *вЫбабрати* Х «одурити», *махл'Ар* Х «обманець», *коўдовАти* Х «просити» (уг. koldul «прошакувати»);

г) *фіс* У (дослівно «фа-дъез» як музична нота), *бас* Х, *секУнда* У (уг. школ. szekunda «погана оцінка», лат. secunda «друга») «погана оцінка», *ефЕф* (чесь. ef-ef «досконало»), *тіпТоп* (чесь. tip-top «досконалий», з англ.) «дуже добре, -рий», *брІл'іровАти* Х «дуже добре відповідати урок» (нім. brillieren, фр. briller «блищати (якимсь знанням)»), *зафісовАти* У, *зат'агнУти* Х «незадовільно відповісти», *провалИтис'а* ХТ, *спалИтис'а* Х «не скласти іспиту», *зат'агнУти*, *спалИти* Х «дати незадовільну оцінку», *стрІлити* У «зробити похибку, дурницю», *репетовАти* ХТ «повторювати клясу»;

е) *фІгл'а* УХТ «жарт», *фІл'овАти* УХТ «жартувати», *читАти* псал-*тЫр'у* УХТ «грати в карти», *карт'Аш* Х (уг. kártyás) «картяр», *г'Ібіц* У «підпомагач (при грі)» (уг. kibic, нім. Kiebitz), *г'ібіц(ов)Ати* У «помагати при грі в карти», *дрібл'овАти* У «вести зручно м'яч у футбольній грі» (чесь. driblovati з англ. dribble, дослівно «цяпати; дрібно йти»), *куш* У «геть!», *Т* «замовчи!», *кабрИти* ХТ «клясти, лаятися» (може, з рум. a se sabrá, з фр. (se) sabrer «норовитися, ставати дибки»), *зац'Іпнути* ХТ «затихнути», *ревАти* ХТ *бЕмбати* У (уг. bömböl «ревіти»), *бут'Іти* Х, *вЫти* Х «плакати», *вышк'ір'Атис'а* УТ «реготатися», *тр'астИ* *клИном* Х «боятися» (*клин* «матня штанів»), *скоц'Убнутис'а* Х «прищуритися», *пысковАти* УТ «сваритися», *пысковАтый* УТ «сварливий», *всолИти* УТ, *ушкварИти* У, *свИснути* Х, *зас'вітИти* *межи* *Очі* ХТ, (*при*)*смалИти* Х, *трОснути* ХТ, *вц'ідИти* ХТ, *фл'Ацнути* У, *БУхнути* Х, *гЕпнути* ХТ *вгатИти* ХТ, *влупИти* УХТ «вдарити», *дАти* *гОбл'а* Х «набити по задниці» (чесь. arg. dat hobla «т.с.»), *дАти* *дЕреша* Х «побити, накинувши спершу одіяло на голову» (уг. deres «лавка, на якій бито проступників»), *гарамбУцкы* ХТ «стрімголов» (із *барамбўцкы* «т.с.» від примови «баран буц/туц» при штовханні дітей лобами), *д'уг* Х «стусан», *д'Угати* У «штовхати, колоти», *фасУнок* УТ «побої» (нім. Fassung «отримування, получання»), *закатрУнити* Х «вбити», *капУт* У «смерть, кінець», *фЕртиг* УТ «кінець!» (нім. fertig «готовий, -во»), *ушОрити* Х «впхати в біду» (дослівно «запрягти в шори»);

е) *камарАт* У, *цІмбора* УТХ (уг. cimbora «товариш» з рум. simbră «спілка», нині simbrie «заробітна плата») «товариш», *шпЦулик* У «до-

нощик, підлиза», жАба ХТ, зУска УХ, козА У, фрайІрка ХТ «дівчина», фБІсл'а «дівчина товста, балакуча (У), зарозуміла (Х)» (може, з нім. arg. Fiesel «хлопчак; охоронець проститутки»), коБЫла ХТ, (з) ГЫба УХТ «погана стара жінка» (уг. gebe «шкапа»), Інний У «гарний» (уг. ér «цілий, здоровий»), фешАк УХ «елегант», фрАйер Х, сокн'овОдас Х «бабій» (уг. szoknyavadász дослівно «спідничковий мисливець»), пО-г'а(тко) У «кавалер», срАкош У, пУголовок ХТ, смОлош, смОлавый [= «смаркатий»] ХТ «недоросток», бітАнгл УХТ «авантюрик, неслухняний» (уг. bitang «лотер», чесь. bitunk «поділ добичі», ст.-вис.-нім. biutunge «добича, грабіж»), гОйра Х «завадіяка», к'івіл'НЫй УТ «гордий» (уг. kevély «гордий»), тарадАйка ХТ, пысл'аковАгый У «балакучий», надгУл'коватый ХТ «пришелепуватий», бабрАк ХТ «партач», валИло УТ «неповоротливий», мУрга Х «непривітливець», бамБУла ХТ, баталУй У (уг. buta(cska), рум. budală з осман. «дурень»), бімбоу У (уг. bamba «дурний»), БОта ТХ, гйунОхлоп У, н'ічоГота У, н'амкО У (уг. néma «німий» і якесь м'ямя «розмаза»), коўдуш УТ (уг. koldus «прошак»), мамУла, мамуловАгый Х «недотепа», кУтен' Х (лайлива прізва — дослівно «відходова кишка»);

III а) багОў УТ «тютюн» (уг. bagó «жувальний тютюн; табака»), цїгарЕтлик ХТ «цигарка», кунчАр' ХТ (словаць. končiar «шпиль»), вийг Х «недокурок» (уг. vég «кінчик»), пІна ХТ (уг. pipa) «люлька», піпосАра ХТ (уг. pipaszár «чубук»), сіпка УТ (уг. szipka) «цигарничка», сівор ХТ (уг. szivar) «цигаро»;

б) збр'Ага Х, збрАга Т «горілка», (га)дрыгАн «спірт (У), денатурований спирт (Х)» (може, первісно «горілка з драгантових ягід» — рум. cireșe drăgănele «сорта великих черешень»), капЛИц'а У «корчма» (новогр. karilion «т.с.», може з лірниць. капіл'ія, -нєля «т.с.»), пІяа Х «п'яничення» (уг. arg. pia «т.с.» з циган. pija), дЕрти коЗы Х «ригати»;

IV б) пОдр'а ХТ «ліжка», дЕреш Х «одіяло» (уг. deges «лавка для биття»; значення «одіяло» з фрази дати дєреша // коца «побити»), шІфон ХТ (уг. sifon) «шафа», шкатУл'а ХТ (уг. skatulya) «коробка», бУда УТ, бУдар Х, привАда Т «виходок» (ит. privata «кльоака»), шЕрб-лик УТ «нічний горщик» (уг. serleg «кубок?»), коргАз УТ (уг. kórház) «шпиталь», пйац УТ (уг. piac) «торговиця», біцІлл'і У (уг. bicikli) «велосипед», мОтор Х «авто», репїлиў'Ийн Х (уг. repülőgéп) «літак», ма-шИна ТХ «поїзд», рИхлик УТ (чесь. rychlík), д'Оршка УТ (уг. gyors vonat) «пошпінний поїзд», кАлауз (уг. kalauz), прУводчик УТ (чесь. průvodčí) «кондуктор, вагоновожатий»;

в) рОнд'ош УТ «ганчірник» (уг. rongy «ганчірка»), коўдош Х (уг. koldus) «прошак», коЧіш ХТ (уг. kocsis), фйАк'ерош ХТ (уг. fiákeres)

«візник», *фл'Ондра* Х, *л'Оха* УТ «повія», *кОттон* У (чесь. koton, з фр. condom) «презерватива», *махАти* ХТ, *гОнити* Т, *к'ір'Ати* ХТ, *дрЫІгати* Х, *дрЫІндати* Т „futuege“, *підчинИти* ХТ, *счаловАти* Т (уг. csal — «обманювати») «підвести дівчину», *бУбнати* Х «ходити вагітною»;

г) *бІчкаш* УХ (уг. bicskás) «ножівник», *штрІці* Х (нім. Strizzi «нероба» з іт. striscione «підлиза»), *чІсл'ік* Х (пор. угор. csiszlik «лихий швець»), *фІт'кош* УХ (уг. fütőkös «кий»), *бЕт'ар* УХ «вуличник», *бЕт'ар* Т «джигун» (уг. betyár «лотер; парубіка»), *нИкати* У «розглядатися», *смЫчити* Х, *скрИвити* Х «вкрасти», *змЫти* Х, *змИзитис'а* Х, *свИснути* У «втекти, зникнути», *капшУк* Х «гаманець», *гУба* УХТ (уг. guba) «гроші», *пІр'аник* ХТ «угорський жандарм» (від пер на капелюсі), *запЕрти* У «арештувати», *темнИц'а* УХТ, *чОрна* Х, *ивАнова* *хЫжа* У «тюрма»;

г) *шефтовАти* Х «переговорювати», *гей*, *йо* У (жид.-нім. jo) «так», *набетОн* Х «напевно» (чесь. apř. bétón «певний»).

Біля 60 школярських арготизмів з кінця 1930-их рр. у *Чернівцях* (інформатор Ярослав Мигайчук) зібрали ми в 1949 р. на еміграції; крім буковинських говіркових вульгаризмів, тут і декілька румунізмів:

І а) *гОўд'а*, *мак'Ітра* «голова», *г'Емба* (поль. gęba), *хАўка* «рот», *кланцак'И* «зуби», *грАл'і* «пальці», *кал'Ік'и* «ноги», *залУпа* „penis“, *пОтка* „vulva“, *молочАрн'а* «жіночі груди», *пітИ ў* *стебЛО* «піти спати»;

б) *зІрЕбло* «гребінь»;

в) *напихАтис'а* «їсти», *стермОсити* «з'їсти (жадібно)», *пОнас* «друге снідання»; *робИти* *гАйл'іг'ур* *ниАндир* «ригати» (з якогось нім. heiliger Menander);

ІІ б) *гАзда* «клясовод, опікун кляси» (дослівно «господар» кляси);

г) *вИзубрити* «вивчити урок напам'ять», *понс* «друкований переклад до клясичних авторів» (лат. pons «міст», пор. нім. Eselsbrücke «підстрочник», дослівно «ослячий міст»), *фецУйка* «недозволена записка для шкільного завдання» (з рум. fițuică «шпаргалка», нім. Fitzchen «ниточка; дрібничка»), *суфл'увАти* «підказувати на уроці»;

г) *репетувАти* «залишитися ще рік у тій самій клясі», *репетЕнт* «учень, що ходить другий рік до тієї самої кляси»;

д) *дістАти* *сАтру-вАтру* «не сміти йти до школи через незаплачену оплату» (з військ. рум. lăsát la vátřă «залишений при вогнищі, звільнений від військової служби»), *кримІнал* «нестерпні відносини»;

е) *фл'Ацнути*, *шкрОбнути* «вдарити», *жвАн'д'ати*, *флЕн'кати* «плакати», *мАти* *мОйри* «боятися» (жид.-геб. moга' «страх»), *підЙУргати* «нацькувати», *фИркатис'а* «неввічливо відповідати», *фИцатис'а* «сер-

дитися» брОйг'ис «загніваний» (жид.-гебр. *gogz* «гнів», *brogz* «у гніві»), рубАти г'ійОрг'іа «вдавати дурного» (пор. львівське *стругати юра* «т.с.»), замкнИ г'Ембу, заткнИс'а «замовчи», роз'з'Аў г'Ембу «скажи», не барУй комІсійу «не бреш», лавушкАтис'а «волочитися без діла» (з угор. *lógós* «кінь люзак; легкун, симулянт»);

е) кагАл (жид.-гебр. *qāhāl* «грумада»), пАчка «гурт, товариство», драм'т'Ух «хлопчак», драАнка «дівчинка», сИкса «дівчина», фл'Ама «симпатія (особа)» (нім. школяр. *Flamme* «кохана», дослівно «полум'я; запал»), драБИна «висока ростом людина», мангал'Аска «жінка, що любить чепуритися» (рум. *mângăioasă* «мила, потішувальна»), брИнди-тис'а «чепуритися» (давнє брінда, поль. *brunda* «дорогий жіночий стрій»; пор. циг. *бріндэ* «зборка»), праАчка «балакуча жінка», фУн'о «гохштаплер», гох міт де пйЕнтес «зарозумілець» (жид.-нім. «що високо піднімає п'яти», поль. *pięta* «п'ята»), траАскати фУн'а «нести себе з висока», нЕндза «надокучливець» (поль. *nędza* «нужда; воша; несимпатичний»), мах'ер «хитрун» (нім. *Macher* «ділок, організатор», арг. «злодій»), липовАн «дурень, недотепа» (прізва буковинських старовірів), залУпа, зІнник, хол'Ерник «несимпатична людина», розд'Ацканий «розсіяний», порцел'Анник «румунський учень / студент, що ходить у полотняному народному одязі», мецІйа «щось дуже добре» (жид.-гебр. *meśi'āh* «знахідка»), брИн'дз'а «біда» (дослівно «овечий сир»), БИ-ти брИн'дз'у, свистАти тОнко «бідувати», вИциганиги «випросити»;

IV б) добрАтис'а до опАлк'и «дістати добру посаду» (*опалка* «баламут, кормник»);

г) йУс'ко с садагУри / с кал'ічАнк'и «вуличник» (поль. *Józko* теж «вуличник»; Садаг'ура — Садгора; Каліч'анка — передмістя Чернівців), шпЕргак (нім. *Sperghaken*) «витрих», робИти мОйши к'іміран «красти» (ідіш *mójše, kim herán*, нім. *M., komm heran* «Мошку, ходи сюди»).

Свої окремі арготизми створило в нас і студентське середовище; від школярських вони різняться всього лиш там, де мова про окремі поняття, невідомі в середньошкільному довіллі. Осередками, де такі власні вирази виникали, були головню — студентські гуртожитки й корпорації.

Про світські високі школи, а отже й про новочасне студентське середовище, може в нас бути мова аж у 19—20 вв.; університети засновано — у Львові (1784), Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865), Чернівцях (1875), Дніпропетровську (1934), Ужгороді (1945) й Донецьку (1965), вищі політехнічні школи — у Львові (1844), Харкові (1884), Києві (1898) і Дніпропетровську (1899 гірничя), сільсько-господарські інститути — у Львові (1855), Харкові (1915) й Одесі (1917), комерційні інститути — в Києві (1906) й Харкові (1917), ветеринарні академії — у Харкові (1871) і Львові (1897), а музичні консерваторії — у Києві (1913),

Одесі (1913) та Харкові (1917); ролю вищих шкіл сповняли раніш і ліцеї — у Крем'янці (1819—31), Ніжині (1832—75, згодом історико-філологічний інститут) та Одесі (1837—65). Сьогодні різні високошкільні інститути діють, крім названих осередків, ще — в Сумах (1934), Чернігові, Глухові (1956), Полтаві (1919), Кременчуці, Запоріжжі (1930), Слов'янську (1952), Горлівці (1954), Луганську (1923), Донецьку, Жданові (1930), Бердянську (1953), Мелітополі (1933), Симферополі (1922), Херсоні, Миколаєві (1921), Ізмаїлі (1954), Кривому Розі (1930), Дніпродзержинську (1961), Кіровограді (1930), Черкасах, Умані, Білій Церкві, Вінниці (1931), Бердичеві (1933), Житомирі (1919), Кам'янці Подільському (1918), Крем'янці (1952), Рівному (1953), Луцьку (1952), Івано-Франківську та Дрогобичі (1945) — в УРСР; зрештою ж діють ще високі школи на суміжній із УРСР території, де живуть українці, в таких містах: Берестя, Пинськ, Кишинів (університет з 1945), Більці, Краснодар, Ростов (університет з 1915), Новочеркаськ, Білгород, Пряшів (1953). Що по всіх таких осередках напевно виникали власні студентські арготизми, можна лиш здогадуватися, бо систематично їх ніхто не списував; вони інколи засвідчені випадком у різних спогадах. Можна приймати, що вони в основному не різнилися від школярських. Наші власні відмічення окремих студентських арготизмів стосуються лиш львівського та черновецького середовища міжвоєнних років.

Де кілька корпорантсько-студентських виразів *черновецького* осередку з-перед 1-ої світової війни приносить стаття О. С. (Олександра Соколовича): Ювілей укр. студентської корпорації «Запоріжжя» (Гомін України, Торонто від 9. IV. 1960 р. XII, ч. 15/569, стор. 8 і 11). Корпорантські організації, а з тим і їх термінологію, принесено сюди з Гайдельбергу й такою вона залишилася і в започаткованому 1906—07 рр. та остаточно оформленому 1910 р. «Запоріжжі». Частина корпорантського одягу звалися: *флявс* «парадний стрій» (з нім. *Flaus* «космик пелешшя; вовняна накидка-плащ студентів у Галле в 18 в.»), *цервіс* «корпорантська шапочка з лисячим хвостом» (з нім. *Cerevis* «безкозиркова студентська шапочка в кольорах корпорації носити в кнайпах» з лат. *servisia* «рід пива»), *телерка* «малинова шапочка корпорації «Запоріжжя»» (з нім. *Tellerkmütze* «шапочка тарілкової форми»), *бинда* «нагрудна стьошка корпорантів» (нім. *Binde* «стьошка»), *штульпи* «рід чобіт» (нім. *Stulpe* «криса капелюха; тверда частина халяви»), *райтки* «райтузи» (нім. *Reithose*), *буриш* «корпорант» (нім. *Bursche* «парубок; студент»), *комєрс* «святкове прийняття» (нім. *Kommers* «спільне п'яничення» з лат. *commercium* «торгівля», мабуть, задля галасування).

Така ж німецька термінологія втерлася й по корпораціях *Львова* між війнами; крім названих, ще: *шміс* «згій від поєдинку на шаблі» (нім. *Schmiß* «удар, руб; близна»), *вікс* «парадний корпорантський

одяг» (нім. Wuchs «галевий стрій», wachsen «глянцювати»), *саяляма́ндер* «спільне пиття пива» (нім. Salamander «саялямандра; студентський вираз вшанування шурканням склянками» — від давнього повір'я, що саялямандри живуть в вогні, та давнього п'яничного звичаю студентів наближувати до рота запалену оковиту), *фукс* «новик, молодий студент I-го курсу» (нім. Fuchs «лис; студент-новик»), а звідси й — *про-скачати фуксом* «зі щастям пройти крізь іспити чи провірку».

Подібна корпорантська термінологія була певно знана й у Києві в половині 19 в., як про це свідчать принагідно занотовані вислови в спогадах Степана Носа (Страничка из моих воспоминаний, Киевская старина, т. 41, стор. 509, 1893): *фукс* «молодий студент, первак», *буриш* «старший студент»; інші ж ужиті там вирази взяті то з картярського (*пропонтиривать* «програти в карти») то з вуличного аргю (*якшатъся* «піддобрюватися, шукати дружби» з тюрк. jakşu «добрий»).

3-поміж студентських арэотизмів Львова 1930-их рр. назвемо: *фізіоморда* «обличчя», *мордоплястика* «поличники, бійка», (*солідне, велике*) *бебé* «2-ге дання без м'яса з великою порцією картоплі в студентській харчівні» (скорочення: «більше бараболі!»), *вижйрки*, *хапатня* «нагода наїстися на чийсь кошт», *аўтонога́ми* «пішки», *паштетйука* «поліційна гумова палиця», *хлопський парáграф* «ціпок», *кавалёрка*, *бляйба* «винаймлена кімната-квартира» (нім. аргот. Bleibe «квартира»), *закóвувати* «вчитися», *на Гранду* «без приготування», *зрйти*, *зляти* «провалитися (при іспиті)», *магістерка* «магістерський іспит», *ляборка* «лябораторія», *ун'іверок* «університет», *номен* «підпис викладача в студентському індексі-заліковій книжці» (лат. nomen «ім'я»), *акаде́мус* «студент», *зал'ізний студент* «вічний студент», *студіювати х'ендол'б'г'йу* «бігати за дівчатами» (від поль. аргот. chędożyć «futuerе»).

Декілька арготизмів з міжвоєнних років відготовуємо й з укр. католицьких семінарій Львова (1783—1927; 1928—39 і 1941—44 богословська академія), Перемишля (1845—1939, повна від 1912, раніш спільна для 3 перших років з Львівською) й Станиславова (1907—39). Такі ж духовні семінарії діяли ще в Ужгороді (1778—1947) та Пряшеві (1880—1950), і зорганізовані на колегійно-конвіктний лад витворили й окрему свою термінологію за латинськими зразками (*пйтомець*, *алю́мн*, *богослов* «студент», *дўктор* «зв'язковий між ректором і студентами», *пре́фект*, *насто́ятель* «виховник», *рефе́ктар*, *трапéза* «їдальня», *рекол'екції*, *е́зборта*). Звичайно студенти й тут користувалися загально-школярськими арготизмами (*бёльфeр* «професор», *да́ти шпрайса* «датися в знаки при іспитуванні», *го́бусь* «елегант», *ра́ндка* «умовлена зустріч з дівчиною», *ме́гай* «вступися геть!» з угор. megj! megyek «йди! йду», *закатрўпнати* «вбити», *гальб́зупка* «ріденька юшка» (з нім.-австр. вояць. Galoppsuppe «рідкий суп», що його можна скоренько, «гальпом» вихлебтати), зрідка створювали власні: *г'ешіхта* «студент I-го

курсу» (з нім. Geschichte «історія», бо вивчали тут курс історії філософії, Церкви, Старого завіту), *міхалки* «дрібніші предмети (напр. обряди) при іспитах» (ніби «клуночки», бо сленгове *міхась*, *міхалок* «міх, мішок»).

Де кілька арготизмів з *кам'янець-подільської духовної семінарії* в 1900-их рр. називає в спогадах «Під сонцем Поділля» (Авгсбург, 1948^а) Віктор Приходько: *білопідкладочник* «студент елегант» (35), *лоботряс* «семинарист елегант» (35), *фёрцик* «елегант» (35, поль. *fićsyk* з нім. *fürwitzig* «дотепний»), *ухажёр* «залицяльник» (22, рос. *ухажёр* від *ухаживать* «залицятися»), *мудь* «простака» (45), *пуздір* «парубок» (11, від *пуздрó* «геніталії самця»), *окóнчивший* «абсолювент духовної семінарії» (78), *фунда* «угощання співтоваришів» (10).

З-поміж суміжно-мовних праць про школярське арго слід назвати російські: 1) С. В. Максимов: Сибирь и каторга (1871) і в 2-ому виданні (Собрание сочинений, СПб., б. р., т. IV, стор. 217—18), подає інформацію про два типи бурсацьких засекречувальних арготичних систем: а) «по херам» — з інтерполяційним складом хер перед кожним складом слова, б) «тарабарську мову», сперту на криптограмній попарній виміні приголосних слова за системою укладених поазбучно в двох рядах 20 приголосних літер: б - щ, в - ш, г - ч, д - ц, ж - х, з - ф, к - т, л - с, м - р, н - п (напр. *унел* «унёс»); 2) Д. Зеленин: Семинарские слова в русском языке, Русский Филологический Вестник, т. 54, стор. 109—19, Варшава 1905, — розглядає бл. 50 виразів, взятих з бурсацько-семинарських арго й поширених головно в російській літературній мові, — серед них декотрі знані й українській мові: *розводить антимóнію* «возитися» (Вороніж) (лат. *antinomia* «протиріччя»), *ахинéя* «глупощі» (гр. *athēnaios* «атенський», ніби «атенські мудрощі»), *бéстія* «поганець», *грубія́н* «нечемник», *дзінькатори* «шеляжечки», *ерундá* «безглуздя» (з лат. *gerundium*), *поведéнція* «поведінка», *катавáсія* «гармідер» (гр. *katabásion* «заклучна пісня ірмосу в каноні, коли сходилися обидва хори крилосу посеред церкви»), *рака́лія* «підла людина», *секúція* «биття різками», *секúтор* «кат», *отши́ть* «відмовити, заборонити», *дóка* «проноза» (лат. *doctus* «вчений»), *суббóтник* «субітка, щосуботні побої», а далі блатняцькі вирази — *рóман* «повість», *свя́тці* «карти для гри», *зареші́ть* «відказати проханню; примусити замовчати». Крім того, автор винотовує декотрі бурсацькі вирази з літературних творів: а) Н. Помяловського «Очерки бурсы (1862—63), де є низка виразів, знаних і на Україні (вкрасти *сбондить*, *сляпсить*, *спереть*, *стибрить*, *об'егорить*, *сошперить*, *слимонить*; побої: *плюходействие*, *вселенская смазь*, *салазки*, *швычки*), б) М. Гоголя «Вий» (*посие время* «далее пятюк», *мерки крупного гороху* «коротенькие кожаные канчуки»); дещо з Зеленинового матеріалу стосується тільки України, як от: харківські *юхта* «невдалий іспит», *поух-*

татъся «провалитися при іспиті» (стор. 110, при чому обоянське, за свідченням Потєбні, Филологические Записки, т. I, стор. 78, 1878, *об'юхтáтъ* «обманути, обіграти» — мабутъ, з циганського тэ *ухтылес* «красти»); знані й воронізькі *втыкнѹтъ* «попарадувати між людьми», *втирáтъ очки* «обманювати кого». 3) Г. В и н о г р а д о в : Детские тайные языки, Сибирская Живая Старина, в. II, стор. 87—112, 1926, — зі словничком арготизмів сизранського й іркутського дитячих домів та школярів Чіти; 4) С. А. К а п о р с к и й : Воровской жаргон в среде школьников (по материалам обследования ярославских школ), Вестник Просвещения, Журнал МОНО, в. I, стор. 7—12, 1927, зі словничком ок. 150 арготизмів ярославських школярів; 5) М. Р ы б н и к о в а : Об искажении и огрубении речи учащихся, Родной язык в школе, в. I, 1927, — матеріал з арготизмами школярів і бездомних Москви; 6) Е. П. Л у п о в а : Из наблюдений над речью учащихся в школах II ступени Вятского края, Труды Вятского научно-исследовательского института краеведения, т. III, стор. 105—25, 1927; 7) Багато бездомницько-школярських арготизмів Ленінграду (бл. 250) приносить автобіографічна повість Г. Б е л ы х — Л. П а н т е л е е в : Республика ШКИД, Ленінград 1927; 8) Яка третина з-поміж бл. 120 школярських і вуличних арготизмів, — включена в праці Л. К о п е ц к и й : Из жизни языка социальных групп (О языке тшебовских гимназистов), Slavia, VIII, стор. 218—25, Прага 1930, про школярське арго російської гімназії в моравському Тшебові, а заснованої в Константинополі й перевезеної 1921 р. в Чехословаччину, — це вислови, знані з Одеси, Донбасу, Харкова й Києва, як напр. *ряшка* «обличчя», *циркуля* «ноги», *кёмать* «спати», *рубать*, *шамать* «їсти», *на ятъ*, *цимис*, *фортово* «дуже добре», *плавать* «зле відповідати урок», *буза* «дрібниця», *надравать* «вчити», *зануда*, *псих*, *шкет* (лайливі прізиви), *задаваться*, *фасонить* «звертати на себе увагу», *вались*, *катись*, *отскочь* «геть!», *заткнись*, *закройся* «замовчи», *навернуть*, *сунуть* «(по)бити», *стрелять бычка* «випрошувати недокурок», *бычок*, *фабрика* «недокурок», *братъ на арапа* // *на понт* «обманувати», *слямзить*, *спереть*, *спулить*, *стибрить*, *слимонить* «украсти», *драпать*, *смытъся*, *ушитъся* «втекти», *засыпать* «зловити», *загнать* «продати», *шпалер* «револьвер». 9) Чимало школярських арготизмів включає й повість Н. О г н е в [М. Г. Розанов]: Дневник Кости Рябцева, 1927, як і низка інших літературних творів. 10) Бл. 150 сучасних студентських арготизмів, головно з літ. творів, подає N. A. Nilsson: Soviet student slang, Scando-Slavica VI, 113—23, Copenhagen 1960.

Подібно польський школярський арготичний словник (бл. 580 виразів) гімназій у Познані й Тшемешні з 1920-их рр. подає збірна праця Е. Klich (P. Ciula, W. Czarnecki): Przyczynki do gwary uczniowskiej w Poznaniu i Trzemiesznie, Slavia Occidentalis, t. VI, str. 209-307, Poznań, 1927.

Чимало й тут злодійсько-вуличних арготизмів, що трапляються й серед галицьких школярських (Львова, Тернополя, Станиславова, Перемишля, Дрогобича). Школярські арготизми Познанщини, Конгресівки й Галичини включає й Н. Ułaszyn: *Przyczynki leksykalne 2*, *Prace Komisji Filologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, t. III, Poznań, 1938.

З-поміж записів німецької студентської й школярської арготичної лексики слід назвати: 1) F. Kluge: *Die deutsche Studentensprache*, Straßburg 1895, 2) J. Meier: *Die Hallische Studentensprache*, 1894, 3) J. Meier: *Basler Studentensprache*, 1910, 4) A. Götze: *Deutsche Studentensprache*, 1928; 5) K. Schladenbach: *Die Dresdner Pennälersprache*, *Zeitschrift für deutschen Unterricht*, Bd. 18, 1904, 56, 6) R. Eilenberger: *Pennälersprache*, *Entwicklung, Wortschatz und Wörterbuch*, Straßburg 1910, 7) K. Hoffmann: *Liebenthaler Schülersprache*, *Muttersprache*, Bd. 47, 1932.

З німецького школярського аргю проникла в нашу школярську лексику Галичини й Буковини низка позичень і кальок — здебільша за посередництвом польського школярського аргю: *балькони* «жіночі груди» — поль. *balkony*, нім. *Balkon* «т.с.»; *бўда* «школа» — поль. *buda*, нім. *Bude* «квартира; шкільна кімната»; *відгаратати*, *відрубати* «відписати» — нім. *abhacken*, *abwischen* «т.с.»; *грїмнути* «не скласти іспиту» — нім. *krachen* «т.с.»; *гўска*, *коза*, *корова* «дівчина» — нім. *Gans*, *Ziege*, *Kuh* «т.с.»; *дўти*, *суфлювати* «підказувати» — нім. *vorblasen*, *einblasen*, *soufflieren* «т.с.»; *запіяти* «заспівати фальшиво» — нім. *gackern*, *gaxen* «т.с.»; *зробити на м'якко* «обманути» — поль. *zrobić na miękko*, нім. *einweichen* «бити; втяти штуку»; *зубрити* (пор. *зубр* — *Auerochs*) — нім. *büffeln* (*Büffel* «буйвіл»), *ochsen* «працювати, вчитися» (*Ochs* «віл»); *капувати* «розуміти» — поль. *karować*, нім. *karieren* «т.с.»; *кусати* «розуміти» — поль. *kaśać*, нім. *fressen* «т.с.»; *скріня* «задниця» — нім. *Kiste* «т.с.»; *сракотлук* «учитель» — поль. *srakotłuk*, нім. *Aschpauker*, *Steißklopfer* «т.с.»; *штайгувати* «йти» — нім. *steigen* «т.с.»; *фляма* «кохана дівчина» — нім. *Flamme* «т.с.».

Подібних схожостей знайдеться більше. Вони зумовлені побутом студентів на студіях у Німеччині й Австрії, а чи такі були принесені вчителями — австрійськими німцями (в випадку Галичини й Буковини). Німецькі позичення в школярському аргю Одеси, Полтави, Києва, Харкова й Донбасу слід тлумачити як жаргівливе називання під впливом навчання німецької мови в школі, а теж під впливом співучнів німців чи жидів.

ПРОФЕСОР ПАВЛО ІВАНОВИЧ ЗАЙЦЕВ
(1886—1965)

Українська наука зазнала нової великої втрати: помер проф. Павло Іванович Зайцев. Павло Іванович народився в 1886 році в Слобідській Україні, на Сумщині. По закінченні гімназії в Сумах 1904 р. він вступив до Петербурзького університету. По закінченні університету взявся до педагогічної праці: викладав російську, польську, латинську, грецьку, а згодом і українську мови в середніх школах Петербургу. У Петербурзі ж розпочав він наукову діяльність, досліджуючи в архівах та бібліотеках спадщину Шевченка; в 1912—1914 роках опублікував дещо з невідомих до цього часу листів до біографії Шевченка (видання «Русский Библиофил», 1914).¹

Приїхав Павло Іванович до Петербургу в добу першої революції 1905 року, коли в столиці пожвавився український національний рух. У Петербурзі мешкало багато видатних українців; була міцна українська громада, до якої належали педагоги, журналісти, студенти. Серед українців були — Д. Дорошенко, С. Єфремов, Д. Донцов, О. Лотоцький, П. Стебницький, подружжя Русових та інші значні українські діячі. До цієї громади приєднався і Павло Іванович. Тоді ж вступив він до Революційної Української Партії (РУП). Революція 1917 року застала його вже визначним громадським діячем, і він з перших днів революції почав грати помітну роль в українському національному русі. Вже 9 березня 1917 року Товариство Українських Поступовців, до яких тоді належав і Зайцев, виступило з декларацією та домаганнями національної автономії України, українзації народних шкіл та звільнення галичан-полонених під час війни. Зайцева обрано на члена Виконавчого Комітету Української Національної Ради, що постала в Петербурзі. Це був час, коли тисячі свідомих укра-

---

¹ Д. Дорошенко. Історія України. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, стор. 414.

їнців поспішали до Києва, щоб стати до організації національного життя України. Серед цих прибулих був і П. І. Зайцев. Приїхав він на весні 1917 року й розгорнув широку діяльність. Коли Товариство Українських Поступовців (ТУП) перетворилося на партію соціалістів-федералістів, Зайцев був обраний до її Центрального Комітету. На пропозицію Д. І. Дорошенка, Крайового Комісара Галичини та Буковини, Зайцева призначено на Комісара Косівського повіту. Але ця адміністративна праця тривала недовго, незабаром П. І. Зайцев повернувся до педагогічної праці: в 1917 році він викладав педагогіку в Науково-Педагогічній Академії. Тоді ми вперше зустрілися з Павлом Івановичем. Я пригадую його молодим, темпераментним, що постійно з захопленням, бурхливо дискутував на різні теми.

За гетьманату Павло Іванович був директором Департаменту Загальних Справ Міністерства Освіти та продовжував свою педагогічну діяльність.² Але головну увагу приділяв він Українській Академії Наук: він був членом кількох комісій, в тому числі комісії для вивчення біографій українських діячів, брав участь в редагуванні видань Академії.³ Крім того, Зайцев брав участь у різних виданнях, в тому числі в редагуванні квартальника «Наше Минуле».

Року 1919 Зайцев покинув Київ і з того часу брав активну участь у визвольних змаганнях. Року 1920 він був Начальником Культурно-Освітнього Відділу УНР, а в 1921 році — членом Ради УНР, що містилася тимчасово в Тарнові. Ці дати ставлять під знак запитання твердження одного з біографів П. І. Зайцева, нібито в травні 1920 року Зайцева обрано на професора катедри історії української літератури Київського «Святоволодимирського» університету.

З 1919 року закінчилася діяльність П. І. Зайцева на рідній землі. Він опинився на еміграції: з 1921 року він жив у Варшаві, спочатку як Секретар Дипломатичної Місії УНР, а в 1922—1924 роках — як Секретар Українського Центрального Комітету. Політичну діяльність Павло Іванович поєднував з педагогічною та науковою: він був викладачем української мови та історії мови в Варшавському університеті (1921—1939) та викладав латинську й українську мови в «Студіум Теологіє Ортодоксе». Тоді ж він став і співробітником Українського Наукового Інституту в Варшаві.

Під час 2-ої світової війни Павло Іванович опинився в Берліні, де брав участь в українських часописах «Український Вісник», «Українець». Далі доля кинула його в різні табори для ДП. З заснуванням Українського Національного Демократичного Союзу (УНДС) Павло

---

² Д. Дорошенко. Історія України. Гетьманська Держава. Т. II., Ужгород, 1930, стор. 336.

³ Н. Полонська-Василенко. Нарис історії Української Академії Наук, т. II, Мюнхен, 1958, стор. 167.

Іванович вступив до членів його, а в 1963 році від УНДС став членом УНРади.

Не зважаючи на тяжке життя, він не припиняв наукової праці; гірше було з працею педагогічною: тільки 1958 року він включився в працю Українського Вільного Університету, а 1963 року П. І. Зайцева обрано на Декана Філософічного факультету; року 1965 П. І. став Прореканом. Тоді ж він з великим захопленням взявся організувати літні курси українознавства. За свого життя Павло Іванович брав активну участь в житті багатьох Високих Шкіл — Петербургу, Києва, Варшави — й розумів велике значення для УВУ поновлення аудиторного навчання. Він з захопленням листувався зо вченими Старого та Нового Світу. Організація літніх курсів УВУ була в значній мірі його заслуга, а відкриття їх стало його святом. Мені довелося читати першою на курсах; П. І. Зайцев, як декан, сказав перед моєю лекцією «вступне слово» для студентів; сказав палко, зо властивим йому захопленням та експресією, і в цьому слові, в тому, як воно було сказане, я, теж старий педагог, відчула талановитого педагога. Слухачі курсів оцінили його лекції, його ставлення до них та шанували й любили його. Теплими словами згадали вони Павла Івановича на останніх зборах студентів.

Взагалі треба сказати, що П. І. Зайцев був видатний, блискучий промовець та оповідач. Він любив виступати зо спогадами й часто виступав і в Києві, і на еміграції.

Як вчений, П. І. Зайцев залишив небагато творів; зважаючи на його велику ерудицію, на його здібності, від нього можна було б чекати більше, але причина була вже вказана раніше: надто багато часу й енергії віддавав він громадській та політичній діяльності. Людина експансивна, темпераментна, він завжди захоплювався чимсь поза наукою, і громадське життя відривало його від наукових дослідів у бібліотеках та архівах. Майже всі праці Зайцева можна об'єднати в один великий комплекс — Шевченкознавство. Перші праці його ще в Петербурзі були присвячені Шевченкові: 1912 року він почав друкувати матеріали до біографії Шевченка. Року 1913 були надруковані: «Русские поэмы Шевченка» та «Як творив Шевченко». Року 1914 в «Вестнике Европы» надруковано «Первая любовь Шевченка» — одну з головних праць Павла Івановича, та «Текстологічну концепцію видання творів Шевченка». У Варшаві, в 1934—1939 роках Український Науковий Інститут друкував під редакцією П. І. Зайцева, твори Шевченка; надруковано було тільки 13 томів (із 16-ти); того ж 1934 року вийшла польською мовою праця «Шевченко й поляки». 1935 року Зайцева було обрано на Голову Комісії Шевченкознавства НТШ. 1929 року у Львові було надруковано головну працю П. І. Зайцева — «Життя Тараса Шевченка». В ній, на широкому тлі життя України середини ХІХ ст., показано постать Шевченка не тільки як народного поета

у смушковій шапці, але як і блискучого, освіченого й чарівного європейця, що захоплював і неписьменних селян, і українських аристократів та в усіх збуджував приспані патріотичні почуття. Майже весь наклад цієї праці загинув у Львові, і лише в 1955 році його перевидано заходом НТШ в Парижі.

На еміграції Павло Іванович продовжував свої праці над творами Шевченка й багато разів виступав зо своїми статтями та доповідями про Шевченка. Року 1948 УВАН в Європі обрала Зайцева на Директора Інституту Шевченкознавства, але комісія в більшості членів перейшла до Канади, а Зайцев, за станом свого здоров'я, не міг емігрувати до Канади. Смерть застала Зайцева тоді, коли він закінчував три праці: «Етика й естетика Шевченка», «Коментарі до споминів про Шевченка його сучасників» та «Творчість Шевченка», — всі вони залишилися недокінченими.

Останні роки життя Павла Івановича були тяжкі. Він був цілком самотній; він помітно втрачав сили. Року 1964 він дістав тяжке поранення ноги в автомобільній катастрофі; в 1965 р. удруге був ранений (потрапив під трамвай) і вже не позбувся травми, яку дістав при тому. Але, розбитий, в шпиталі, Павло Іванович не втрачав бадьорости і «не угасав духа»: він цікавився життям УВУ, лекціями, і був певний, що повернеться до УВУ.

Божа воля судила інакше: 2 вересня 1965 року Павла Івановича не стало. 6 вересня на цвинтарі «Вальдфрідгоф» поховано П. І. Зайцева, поруч з могилою патріотки УВУ професора М. Т. Томашівської.

Мир праху Його!

3 ВИДАНЬ У В У

НАУКОВІ ЗБІРНИКИ:

т. I, 1923, с. 242: *Дністрянський С.*: Провідні думки в історії і теорії міждерж. приватного права (3—22); *Колесса О.*: Півд.-волинське Городище і городиські рукопис. пам'ятники 12—16 в. (23—65); *Лашенко Р.*: Литовський статут як пам'ятник укр. права (66—95); *Лозинський М.*: Боротьба за нац. характер території в версаль. договорі (96—104); *Мірчук І.*: Основи грець. етики (105—33); *Старосольський В.*: Партія в конституції ЧСР (134—47); *Чикаленко Л.*: Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби (148—200); *Швець Ф.*: Відкриття нового виду пальми на Україні, *Flabellaria Nova Sp.* (201—09); *Щербаківський В.*: Мальована неоліт. кераміка на Полтавщині з додатком щоденника розкопів (210—33); *Щербина Ф.*: Значення статистики як наук. експертизи (234—42).

т. II, 1930, с. 104: *Федорів С. (Лантух)*: Староруське віче (5—35); *Чехович К.*: Філософія мови у О. Потебні (37—56); *Нововірський Н.*: Божа мати в укр. нар. уяві (57—86); *Баранів О.*: Привілей жінки на підставі Велеяного сенатус-консульта (87—104).

т. III, 1942, с. 440: *Передмова* (5—6); 3 діяльності УВУ в Празі за друге десятиліття існування (7—76); *Білецький Л.*: «Книга биття укр. народу» як пам'ятка декларації прав укр. народу (77—94); *Борковський І.*: Новіші способи консервувати дерев'яні предмети, знайдені в часі археол. дослідів (95—99); *Волошин А.*: Про шкільне право будучої укр. держави (100—13); *Гайманівський О.*: До студії побратимства як нар. звичаю та церков. чину (114—37); *Доманицький В.*: Напрямні упромисловлення укр. села (138—60); *Дорошенко Д.*: Поль.-укр. війна 1671 р. (До історії гетьманування П. Дорошенка) (161—202); *Іванов О.*: Психологічна аналіза служби громадської безпеки (203—10); *Крупницький Б.*: Біографія гетьмана Д. Апостола в нім. журналі з 1728 р. (211—24); *Мірчук І.*: Світогляд укр. народу, спроба характеристики (225—43); *Мицюк О.*: Вплив укр. сусп.-госп. думки на московську (244—59); *Наріжний С.*: Маршрути москв. посланців в Україну в другій пол. 17 в. (260—75); *Орелецький В.*: Дипломатичний церемоніал (276—92); *Панькевич І.*: Уваги до в'яснення процесу ікання в укр. півд.-карпат. говорах (293—308); *Пархоменко П.*: Нові високоемануючі радіоактивні сполуки та їхнє практичне вжиття (309—15); *Рудницький Я.*: Укр. наголос як функційна проблема (316—30); *Слюсаренко Ф.*: Акад. В. П. Бузескул як історик (1858—1931) (331—56); *Стешич Ф.*: Березовський і Моцарт, 3 історії укр. музики 18 ст. (357—74); *Феденко П.*: Вплив історії на укр. народний характер (375—85); *Чапля В.*: Джерела торговельного права Протекторату Чехи й Морави (386—92); *Щербаківський В.*: До питання про т. зв. точки трипіль. культури (393—403); *Яковлів А.*: Нім. право в працях укр. правників 18 ст. (404—33).

НАУКОВІ ЗБІРНИКИ, ПРИСВЯЧЕНІ Т. Г. МАСАРИКОВІ:

ч. I, 1925, с. 432. *Тимошенко В.*: М. І. Туган-Барановський і зах.-європ. економічна думка (3—15); *Мірчук І.*: Метагеометрія та її значення для теорії простору у Канта (16—78); *Мицюк О.*: До дефініції вмінності (79—117); *Лотоцький О.*: «Свиток Ярославль» (118—38); *Артуровіч*: *Symbolica critica ad Olbipolitanorum decretum, quo honoratur Niceratus* (139—41); *Дорошенко Д.*: Показчик літератури укр. мовою в Росії за 1798—1897 рр. (142—238); *Одарченко О.*: Виникання мінової цін-

ности номінальної валюти (239—67); *Слюсаренко Ф.*: Грецько-скитські взаємовідносини 2 ст. перед Хр., 3 історії грець. колонізації на Україні за античної доби, I (268—90); *Біднов В.*: Аполон Скальковський як історик Степової України (291—356); *Андрієвський А. М.*: Геттійський кодекс і укр. правна культура (357—73); *Лащенко Р.*: Ідея права власності на землю на Україні (374—405); *Колесса О.*: Півд.-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники 12—16 в., IV (406—32).

ч. II, 1930, с. 265: *Мірчук І.*: Філософічні основи світогляду Масарика (1—11); *Смаль-Стоцький С.*: Причинки до розуміння Шевченкових поем (12—57); *Шелухин С.*: До вивчення «Руської Правди» (58—104); *Слюсаренко Ф.*: Поль. письменник 17 ст. С. Старовольський про Запорозьке військо (105—23); *Наріжний С.*: Гадяцька умова в світлі історіографії (124—39); *Щербаківський В.*: Матеріали з екскурсії 1919 р. на Полтавщині (140—49); *Яковлів А.*: Про копні суди на Україні (150—73); *Гайманівський О.*: Замітки до біографії та бібліографії проф. О. Кістяківського (174—92); *Лоський К.*: Первісний плебейський еділітет в Римі (193—208); *Шульгин О.*: Секрет впливу Ж. Ж. Руссо (209—19); *Андрієвський А.*: Право як соціальне явище (220—29); *Матюшенко Б.*: Антропологічні ознаки укр. народу (230—56); *Швець Ф.*: До питання про спосіб повстання нафти в Кубанській обл. та Керченсько-Таманському р-ні (257—65).

ЗБІРНИК В ЧЕСТЬ С. ДНІСТРЯНСЬКОГО, (1898—1923):

1923, с. 318: *Мельник М.*: Новими шляхами, 3 приводу 25-літнього ювілею наук. діяльності проф. д-ра С. Дністрянського (1—17); *Щербина Ф.*: Сім'я слов. народів (19—50); *Лащенко Р.*: Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем москов. (51—76); *Лоський К.*: Mandata римських імператорів (77—88); *Лозинський М.*: Охорона нац. меншостей в міжнар. праві (89—103); *Мицюк О.*: П. Прудон (104—26); *Мірчук І.*: Етика і політика (127—58); *Ейхельман О.*: Рформа місцевого самоуправядування, на підставі демокр.-респ. державности (159—237); *Тимошенко В.*: Проблема і розуміння конкуренції (238—64); *Старосольський В.*: Методологічна проблема в науці про державу (265—98).

НАУКОВІ ЗБІРНИКИ:

т. V, Мюнхен, 1948, с. XXVIII, 256: Вступ (V—VI); *Мірчук І.*: УВУ (VII—XXVIII); *Андрусак М.*: Останні Романовичі (1—12); *Васильів М.*: Розрив і поновлення світових господар. зв'язків (13—17); *Ващенко Г.*: Традиційний укр. ідеал людини (18—25); *Гришко В.*: До інституту виборних і підпомічних козаків (26—41); *Ковалів П.*: Dativus absolutus в укр. мові (42—47); *Крупницький Б.*: Мемуари Т. Г. Бельке (48—50); *Кисілевський К.*: Ізоглови півд.-сх. Наддністров'я (51—58); *Кузеля З.*: Організація наук.-інформ. праці закордоном (59—65); *Кульчицький О.*: Казка в світовідчуванні людини (66—70); *Лев В.*: Лексичні новотвори в Крехівській Палей (71—76); *Мищенко М.*: Гіпноїдні стани мозку й психічні процеси (77—86); *Оглоблин О.*: „Les annales de la Petite Russie“ Шерера й «Історія Русів» (87—94); *Окіншевич Л.*: Укр. гетьманат 17 ст. як форма держ. ладу (95—100); *Ольхівський А.*: До питань творчої проблематики укр. музики (101—06); *Орелецький В.*: Повоєнна проблематика міжнар. права (107—10); *Падох Я.*: Ідеї гуманности й демократизму в карному праві княжої України (111-18); *Панейко Ю.*: Етичні моменти в держ. житті (129—37); *Пастернак Я.*: Літописний город Пліснеск і проблема варягів в Галичині (138—48); *Петров В.*: Обрядовий фольклор нар.-календарного циклу як методологічна проблема (149—54); *Раковський І.*: Перемога укр. науки (155—60); *Рудницький Я.*: Укр. «ягілка» (161—67); *Смаль-Стоцький Р.*: Говір поль. партизанів (168—73); *Старосольський Ю.*: До проблеми міжнар. карного права (174—84); *Сталів М.*: Зміна назви держави як вислід розвитку держави (185—89); *Стецюк В.*: Квалітаивні відмінки в Тацита (190—201); *Храпливий Є.*: С. Бородаєвський і навчання кооперації в УВУ (202—07); *Шерех Ю.*: Галицькі впливи на укр. літ. мову (208—12); *Щербаківський В.*: Звичай звертати праворуч або ліворуч (213—18); Резюме (219—55).

т. VI, Мюнхен, 1956, с. XXVII, 362: *Мірчук І.*: Вступне слово (IX—XVII); *Мірчук І.*: Die UFU in München (XIX—XXVII); *Андрусаків О.*: Імовірність дійсних

і уявних коренів квадратного рівняння (1—13); *Бойко Ю.*: Франко — дослідник Шевченкової творчості (14—33); *Василів М.*: Методологія визначення оптимального розміру підприємства харчової промисловості в СРСР (34—39); *Ващенко Г.*: Большев. перекручення педагог. ідей Заходу в галузі дидактики (40—53); *Вівер Р.*: Криза довіря до суспільних наук (54—59); *Горбач О.*: П. Беринда як етимолог (60—78); *Гришко В.*: Свідчення літописців щодо півн. чи півд. походження Русі (79—93); *Державин В.*: Вчення античної риторики про фігури сенсу (94—110); *Ковалів П.*: До історії дисприкметників активних тепер. часу в слов. мовах (111—26); *Коцевалов А.*: Назва грець. колонії над Гіпанісом — Бористен, Ольбія (127—31); *Кульчицький О.*: Геопсихічний аспект в характерології укр. людини (132—46); *Міллер М.*: Дніпрельстанівська археол. експедиція Наркомосу України 1927—32 (147—66); *Оглоблин О.*: Списки «Історії Русів» (167—80); *Орелецький В.*: До проблеми суверенітету і карної відповідальності у міжнар. публіч. праві (181—86); *Падос Я.*: Охорона честі й свободи людини в карному праві княжої України (187—97); *Полонська-Василенко Н.*: До історії першої новорос. губернії 1764—74 рр. (198—218); *Ребет Л.*: Права та інтереси в нім. й австр. адміністрац. праві (219—34); *Смаль-Стоцький Р.*: С. Васькевич-Витвицький (235—43); *Соколюк З.*: Приневолююча діяльність поліції (244—55); *Стецюк В.*: Поняття республіки і демократії в старов. Римі (256—65); *Чижевський Д.*: Антична література в старій Україні (266—79); *Шульгин О.*: «Нація» і «національність» (280—95); *Юрченко О.*: Держ.-політ. стан УССР у світлі сьогодніш. совет. концепцій (296—306); *Янів В.*: Соціопсихологічна аналіза «Москалевої криниці» (407—22); Рецензує (323—60).

НАУКОВІ ЗАПИСКИ УВУ:

ч. 1, 1957, с. 75: *Горбач О.*: Арго укр. лірників (7—44); *Mirtschuk I.*: Die russ. orthod. Kirche und die Koexistenz (45—58); *Лев В.*: Майбутній час у говірці батюків в Яворівщині (59—62); Рецензії (63—73).

ч. 2, 1958, с. 83: *Бойко Ю.*: Проф. М. М. Глобенко (5—16); *Стахів М.*: Директорія УНР (17—32); *Ковалів П.*: До питання гармонії звуків в укр. мові (33—43); *Рудницький Я.*: Укр. етимології (44—49); *Цюцюра Б.*: Совет. виклад старогрець. політ. доктрин (50—73); Рецензії (74—82).

ч. 3, 1959, с. 77: *Василів М.*: Чи може існувати за колективного господарства наука політ. економії (5—9); *Sarlemati M.*: Das Ichorlied vom Standpunkt des Naturwissenschaftlers (10—34); *Wynar L.*: Der Ursprung der ukr. Buchdruckerkunst (35—44); *Kratochvil A.*: Das kulturelle Leben der ukr. Minderheit in der heutigen „volksdemokratischen“ Tschechoslowakei (45—48); *Dombrowskyj O.*: Bereicherung der Forschungen über die Geschichte der Ukraine durch M. S. Hruschewskij (49—56); *Полонська-Василенко Н.*: Проф. О. Я. Шульгин (57—62); *Горбань П.*: Наук. діяльність проф. М. Міллера (63—69); Рецензія (70—75).

ч. 4—5, 1961, с. 185: *Бойко Ю.*: Фальсифікація Шевченка в УССР (5—19); *Кисілевський К.*: Ізоглоси Звенигородщини й Шевченкова мова (20—35); *Ковалів П.*: Елементи нар.-поетич. мови в поезіях Т. Шевченка (36—61); *Рудницький Я.*: Ляйпцігське видання творів Шевченка з 1859 р. (62—70); *Янів В.*: Бажання суспіль. резонансу в Шевченка як людини й творця (71—124); *Стахів М.*: Тимчасова конституція УНР від 26. 12. 1918 р. (125—37); *Prociuk S. J.*: Invasion der moskowitzischen Münzen und des Handels in der Ukraine in der Ära Mazepas (138—58); *Горбач О.*: Укр. глоси в поліглот. словниках А. Калепіна і Г. Мерісера 1603 р. (159—65); *Горбач О.*: Укр.-румун. список рослин з поч. 18 в. (166—79); *Горбань М.*: До проблеми матеріалів з українознавства в нім. енциклопедіях (180—84).

ч. 6, 1963, с. 160: *Старосольський Ю.*: Природа міжнар. злочину (9—24); *Орелецький В.*: Позитивізм і природне право в міжнар. праві (25—36); *Сосновий Т.*: Теорія розміщення населення як підстава теорії радян. міста (37—52); *Дідович В.*: Кримінальне право як засіб боротьби проти релігії в СРСР (53—64); *Wierer R.*: Das Problem der Revision der Internationalen Konvention über die Rechtsstellung der Flüchtlinge vom 28. 7. 1951 (65—74); *Блинський А.*: Радян. господар. право і період Хрущова (75—116); *Студинський Ю.*: Соц. питання в папських енцикліках (117—

27); Білинський А.: Права людини, коментар і переклад «Загальної декларації прав людини» (128—40), «Конвенція про боротьбу з дискримінацією в ділянці освіти», переклад (140—46); Рецензія (147—52); Хроніка (153—55); Гловінський Є.: О. Юрченко, посмерт. згадка (156—60).

ч. 7, 1963, с. 240: Ващенко Г.: Моя автобіографія (5—9); Янів В.: Вдача українця в світлі «Виховного ідеалу», 1950, Г. Ващенко (10—47); Ващенко Г.: Коротка характеристика освіти в дорев. Росії (48—59); Пастернак Я.: М. О. Міллер (60—65); Міллер М.: Кам'яні споруди бронзового віку в Запоріжжі, І. Кромлехи (66—87); Бібліографія наук. праць Міллера М. (88—94); Оглоблин О.: Н. Д. Полонська-Василенко (95—100); Полонська-Василенко Н.: Півд. Україна після зруйнування Січі (101—27); Бібліографія наук. та наук.-популяр. праць Полонської-Василенко Н. (128—37); Горбач О.: Арго укр. вояків (138—73); Курінний П.: Совет. концепції походження великорусь. народности та «руської» нації (174—207); Kratochvil J.: Neues vom Geruchssinn der Rentiere, Sp. rangifer (200—07); Кульчицький О.: Культ М. Шашкевича, У перспективі монографії С. Шаха, 1961 (208—22); Ковалів П.: Праця над укр. наголосом, з нагоди кн. митр. Іларіона «Укр. літ. наголос», 1952 (223—28); Хроніка (229—31).

З М І С Т

Ю. Б.: І. Франко і М. Грушевський	1
Н. Полонська-Василенко: Петро Петрович Курінний	5
P. Kurinny: Reimser Evangeliar — das älteste Schriftdenkmal der Kyiver Rus'	19
Н. Полонська-Василенко: Свято української науки	55
Ю. Бойко: Український романтизм Центральної й Східньої України у його стосунку до західноєвропейської романтики	61
J. Wojko: Byrons Einfluss auf die russische, ukrainische und polnische Literatur	79
М. Міллер: Кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі	93
M. Miller: Denkmäler aus der Laténe-Zeit in der Ukraine	104
О. Домбровський: Літературна композиція Геродотової Скитії	119
Д. Оляничин: З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.	130
О. Сулима-Блохин: Питання істоти новелі	151
О. Горбач: Арго українських школярів і студентів	174
Н. Полонська-Василенко: Професор Павло Іванович Зайцев	225
З видань УВУ	229

I N H A L T

J. B.: I. Franko und M. Hruševs'kyj	1
N. Polons'ka-Vasylenko: Petro Petrovyč Kurinnyj	5
P. Kurinnyj: Das Reimser Evangeliar — das älteste Schrift- denkmal der Kyïver Rus'	19
N. Polons'ka-Vasylenko: Die Feier der ukrainischen Wissenschaft	55
J. Bojko: Die ukrainische Romantik der Zentral- und Ost- Ukraine in ihrer Beziehung auf die westeuropäische Romantik . .	61
J. Bojko: Byrons Einfluß auf die russische, ukrainische und polnische Literatur	79
M. Miller: Bronzezeitliche Steinbauten in Nadporižžja .	93
M. Miller: Denkmäler aus der Laténe-Zeit in der Ukraine	104
O. Dombrov's'kyj: Literarische Komposition der Skythia des Herodot	119
D. Oljančyn: Aus meinen archivalischen Forschungen in Deutschland zwischen 1925—1938	130
O. Sulyma-Blochyn: Die Novelle und ihr Wesen .	150
O. Horbač: Die ukrainische Pennäler- und Studentensprache .	171
N. Polons'ka-Vasylenko: Prof. P. I. Zajcev .	225
Aus den Publikationen der UFU	229

CONTENTS

J. B.: I. Franko and M. Hrushevsky	1
N. Polonska-Wasylenko: Petro Petrovych Kurinny	5
P. Kurinny: Reims-Gospel — The Oldest Writing of Kyiv Rus'	19
N. Polonska-Wasylenko: Celebration of Ukrainian Science	55
J. Bojko: Ukrainian Romanticism of Central and Eastern Ukraine in relation to Romanticism	61
J. Bojko: Byrons' Influence on Russian, Ukrainian and Polish Literature	79
M. Miller: Stone Constructions of the Bronze Age in Nadporizhzhzi	93
M. Miller: Monuments of the Latene Period in Ukraine	104
O. Dombrowsky: The Literary Composition of Herodotus' Scythia	119
D. Olianchyn: From my Archival Investigations in Germany from 1925 to 1930	130
O. Sulyma-Blocyn: Problems of the Substance of a Short Story	151
O. Horbach: Slang of Ukrainian Pupils and Students	174
N. Polonska-Wasylenko: Professor Pavlo Ivanovych Sajzev	225
Publications of the Ukrainian Free University	229